

Libellārium

Časopis za istraživanja u području
informatičkih i srodnih znanosti

Journal for research in the field of
information and related sciences

SVEUČILIŠTE U ZADRU
UNIVERSITY OF ZADAR

ODJEL ZA INFORMACIJSKE ZNANOSTI

DEPARTMENT OF INFORMATION SCIENCES

SVEUČILIŠTE J. J. STROSSMAYERA U OSIJEKU
UNIVERSITY OF J. J. STROSSMAYER IN OSIJEK

ODSJEK ZA INFORMACIJSKE ZNANOSTI FILOZOFSKOG FAKULTETA U OSIJEKU

*DEPARTMENT OF INFORMATION SCIENCES OF THE FACULTY OF HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES IN OSIJEK*

ISSN 1846-9213 (Online)

UDK 002.2:930.85

LIBELLARIUM

Časopis za za istraživanja u području
informacijskih i srodnih znanosti

Journal for research in the field of
information and related sciences

Libellarium, Godište XV, svezak 2, stranice 1 – 157, Zadar – Osijek, 2024.

Libellarium, Volume XV, number 2, pages 1 – 157, Zadar – Osijek, 2024.

NAKLADNIK

Sveučilište u Zadru, Odjel za informacijske znanosti
Predsjednica Povjerenstva za izdavačku djelatnost
Lena Mirošević

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet
Predsjednik Povjerenstva za izdavačku djelatnost
Zoran Velagić

UREDNIŠTVO

Prof. dr. sc. Anne Gilliland (UCLA, SAD)
Doc. dr. sc. Mate Juric (Odjel za informacijske znanosti Sveučilišta u Zadru)
Izv. prof. dr. sc. Ivana Martinović (Odsjek za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku)
Izv. prof. dr. sc. Franjo Pehar (Odjel za informacijske znanosti Sveučilišta u Zadru)
Prof. dr. sc. Erich Renhart (Vestigia, Manuscript Research Centre, University of Graz, Austria)
Doc. dr. sc. Josipa Selthofer (Odsjek za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku)
Prof. dr. sc. Alenka Šauperl (Oddelek za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Slovenija)
Izv. prof. dr. sc. Marijana Tomić (Odjel za informacijske znanosti Sveučilišta u Zadru)

GLAVNA UREDNICA

Prof. dr. sc. Jelena Lakuš, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Odsjek za informacijske znanosti, jlakus@ffos.hr

---

ZAMJENICA GLAVNE UREDNICE

Izv. prof. dr. sc. Drahomira Cupar, Sveučilište u Zadru, Odjel za informacijske znanosti, dcupar@unizd.hr

---

UREDNICA MREŽNOG IZDANJA

Izv. prof. dr. sc. Drahomira Cupar, Sveučilište u Zadru, Odjel za informacijske znanosti, dcupar@unizd.hr

---

PUBLISHER

University of Zadar, Department of Information Sciences
President of the Publishing Committee
Lena Mirošević

University of J. J. Strossmayer in Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences
President of the Publishing Committee
Zoran Velagić

EDITORIAL BOARD

Prof. dr. sc. Anne Gilliland (UCLA, SAD)
Doc. dr. sc. Mate Juric (Department of Information Sciences, University of Zadar)
Izv. prof. dr. sc. Ivana Martinović (Department of Information Sciences, Faculty of Philosophy, University J. J. Strossmayer in Osijek)
Izv. prof. dr. sc. Franjo Pehar (Department of Information Sciences, University of Zadar)
Prof. dr. sc. Erich Renhart (Vestigia, Manuscript Research Centre, University of Graz, Austria)
Doc. dr. sc. Josipa Selthofer (Department of Information Sciences, Faculty of Philosophy, University J. J. Strossmayer in Osijek)
Prof. dr. sc. Alenka Šauperl (Department of Library and Information Science and Book Studies, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia)
Izv. prof. dr. sc. Marijana Tomić (Department of Information Sciences, University of Zadar)

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. dr. sc. Jelena Lakuš, University J. J. Strossmayer in Osijek, Faculty of Philosophy, Department of Information Sciences, jlakus@ffos.hr

---

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Izv. prof. dr. sc. Drahomira Cupar, University of Zadar, Department of Information Sciences, dcupar@unizd.hr

---

EDITOR OF THE ON-LINE EDITION

Izv. prof. dr. sc. Drahomira Cupar, University of Zadar, Department of Information Sciences, dcupar@unizd.hr

---

ADRESA UREDNIŠTVA

Odjel za informacijske znanosti, Libellarium
Ulica dr. Franje Tuđmana 24i, HR-23000 Zadar
Telefon: 023 345 046

Filozofski fakultet Sveučilište J. J. Strossmayera
u Osijeku, Odsjek za informacijske znanosti,
Libellarium
Lorenza Jägera 9, HR-31000 Osijek
Telefon: 031 494 655
E-mail: libellarium@unizd.hr

Časopis dostupan na: **<https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/libellarium>**

LEKTORI

Ana Mikić Čolić, Filozofski fakultet Sveučilište
J. J. Strossmayera u Osijeku (za hrvatski jezik)
Blaženka Šoštarić, Filozofski fakultet
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku (za
engleski jezik)

UDK KLASIFIKACIJA ZA ČLANKE

Drahomira Cupar

GRAFIČKO OBLIKOVANJE

Sveučilište u Zadru

Libellarium izlazi dva puta godišnje.

Libellarium je znanstveni časopis u otvorenom pristupu. Sadržaj časopisa u cijelosti je besplatno dostupan. Korisnici smiju čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te mijenjati, preoblikovati i prerađivati materijal ili ga koristiti na druge zakonite načine, sve dok odgovarajuće citiraju izvornik, sukladno CC BY licenci.

ADRESS OF THE EDITORIAL BOARD

Department of Information Sciences,
Libellarium
Ulica dr. Franje Tuđmana 24i, HR-23000 Zadar
Phone: +385 23 345 046

Faculty of Humanities and Social Sciences
of University of J. J. Strossmayer in Osijek,
Department of Information Sciences
Lorenza Jägera 9, HR-31000 Osijek
Phone: +385 31 494 655
E-mail: libellarium@unizd.hr

Libellarium is available on-line at: **<https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/libellarium>**

LANGUAGE EDITING AND PROOFREADING

Ana Mikić Čolić, Faculty of Humanities
and Social Sciences of University of J. J.
Strossmayer in Osijek (for Croatian language)
Blaženka Šoštarić, Faculty of Humanities
and Social Sciences of University of J. J.
Strossmayer in Osijek (for English language)

UDC CLASSIFICATION FOR ARTICLES

Drahomira Cupar

DESIGN

University of Zadar

Libellarium is published online twice a year.

Libellarium is Diamond Open Access peer-reviewed journal. Users are allowed to read, download, copy, redistribute, print, search and link to material, and alter, transform, or build upon the material, or use them for any other lawful purpose as long as they attribute the source in an appropriate manner according to the CC BY licence.

UVODNA RIJEČ	1 – 2
<hr/>	
SREĆKO JELUŠIĆ, JOSIP LUZER	3 – 24
<p>Pristup izradi biobibliografskog leksikona uz primjere iz knjige <i>Bakarski zaslužnici u 19. i 20. stoljeću</i></p> <p>The approach to creating a bio-bibliographic lexicon with examples from the book <i>Bakarski zaslužnici u 19. i 20. stoljeću</i></p>	
<hr/>	
ANITA MARIN	25 – 46
<p>Oznake vlasništva i posvete na knjigama Knjižnice obitelji De Franceschi</p> <p>Provenance marks and inscriptions on the books of the De Franceschi family library</p>	
<hr/>	
VILENA VRBANIĆ	47 – 70
<p>Muzikalije iz ostavštine Mirka Cajnera u Knjižnici Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu</p> <p>Sheet music from the legacy of Mirko Cajner in the Library of the Academy of Music, University of Zagreb</p>	
<hr/>	
NEDA ADAMOVIĆ	71 – 96
<p>Vrijednost knjižnog ovitka: Murtićeve ilustracije na knjižnim ovitcima u Zavičajnoj zbirci <i>Bjelovariana</i> Narodne knjižnice „Petar Preradović“</p> <p>Value of the book jacket: Murtić’s illustrations on book covers preserved in the Local collection of <i>Bjelovariana</i> at the Public library “Petar Preradović”</p>	
<hr/>	
IVAN JORDAN	97 – 110
<p>Izdanja glagoljskih misala u Vatikanu u 17. i 18. stoljeću</p> <p>Editions of the glagolitic missals in Vatican during the 17th and 18th century</p>	
<hr/>	
ĐURO SINGER, SANDA MILOŠEVIĆ, TAMARA ŠTEFANAC	111 – 130
<p>Potencijal konzervatorsko-restauratorske dokumentacije kao izvora informacija za knjižnični katalog</p> <p>The potential of conservation-restoration documentation as a source of information for the library catalogue</p>	
<hr/>	
ALESSANDRO GANDOLFO, IRENA MOČIĆ BENETTI	131 – 157
<p>Promjena kulturne ponude splitskih muzeja nakon pandemije virusa COVID-19: uloga marketinga u ponovnom pokretanju poslovanja</p> <p>Changing the cultural offer of Split museums after the COVID-19 pandemic: the role of marketing in restarting</p>	

UVODNA RIJEČ

Drage čitateljice i čitatelji,

izišao je još jedan broj *Libellariuma*, kao obično, sadržajno vrlo raznovrstan. Niz zanimljivih radova koji svjedoče o bogatstvu područja informacijskih znanosti započinje prethodnim priopćenjem Srečka Jelušića i Josipa Luzera koji na primjeru izrade biobibliografskog leksikona *Bakarski zaslužnici u 19. i 20. stoljeću* pružaju uvid u leksikografska načela i teorijska polazišta za izradu biografskih i biobibliografskih leksikona. Rad ukazuje ne samo na složenost teorijskog okvira i praktičnih postupaka u izradi biografskih leksikona već problematizira i dosadašnje teorijske spoznaje iz područja leksikografske heuristike. Izvorni znanstveni rad Anite Marin o oznakama vlasništva i posvetama na knjigama istaknute istarske obitelji De Franceschi s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća ističe veliku važnost bilježenja tih iznimno bogatih izvora informacija. Iz oznaka vlasništva i posveta može se iščitati niz dragocjenih kulturnih i povijesnih podataka, pratiti cirkuliranje knjige, identificirati njezine prijašnje vlasnike i darovatelje, njihove rodbinske, poslovne ili prijateljske veze, čitateljske preferencije i slično. Rad upozorava na to da bi bilježenje podataka o interakciji čitatelja s knjigom trebalo biti standardni dio procesa obrade građe, pogotovo one u ostavštinama. Uz ostavštinu obitelji De Franceschi, u ovom broju možete u prethodnom priopćenju Vilene Vrbanić pročitati mnoge zanimljivosti i o muzikalijama iz ostavštine Mirka Cajnera, kao i do sada još nepoznate detalje o predanom i mnogostranom glazbeničkom djelovanju tog uglednog zborovođe i skladatelja 20. stoljeća. Oba navedena rada ukazuju na važnost očuvanja i valorizacije ostavština kao dijela hrvatske kulturne baštine. Značajan dio hrvatske kulturne baštine svakako su i knjižni ovici. Knjižni ovici reflektiraju društvene, ekonomske i tehnološke promjene koje su se događale kroz povijest, pa je njihovo očuvanje u knjižničnim zbirkama iznimno bitno jer, uz navedeno, omogućavaju i uvid u razvoj umjetničkih trendova i kulturnih normi. Upravo na to ukazuje i izvorni znanstveni rad Nede Adamović o ilustracijama Ede Murtića, poznatog slikara, grafičara i scenografa, na knjižnim ovicima koji se čuvaju u Zavičajnoj zbirci *Bjelovariana* Narodne knjižnice „Petar Preradović“. Rad donosi prvi sustavni pregled Murtićevih knjižnih ovitaka i naglašava potrebu za njihovim bibliografskim opisom, prikupljanjem i očuvanjem unutar knjižničnih zbirki. Rad koji slijedi vraća nas u 17. i 18. stoljeće. Riječ je o preglednom znanstvenom radu Ivana Jordana o izdanjima glagoljskih misala u Vatikanu u vrijeme posttridentske liturgijske obnove. Rad ukazuje na širi povijesni kontekst nastanka triju misala iz toga razdoblja, ističe filološki, liturgijski i estetski napor uložen u njihovo prevođenje i izdavanje, identificira silazno razdoblje hrvatske redakcije

crkvenoslavenskog jezika te ukazuje na političke i ekumenske razloge za rusifikaciju jezične redakcije misala. U stručnom radu Đure Singera, Sande Milošević i Tamare Štefanac o potencijalu konzervatorsko-restauratorske dokumentacije kao izvora informacija za knjižnični katalog, autori ukazuju na to da konzervatorsko-restauratorska dokumentacija može pridonijeti obujmu i vrijednosti informacija koje donosi knjižnični katalog; ona može biti vrijedan izvor informacija o stanju i povijesti građe, ali i njezinu očuvanju. Naposljetku, prethodno priopćenje Alessandra Gandolfa i Irene Močić Benetti problematizira promjenu kulturne ponude splitskih muzeja nakon pandemije virusa COVID-19 te ulogu marketinga u ponovnom pokretanju njihova poslovanja. Rješenja ponuđena u radu mogu poslužiti kao smjernice za postupanje u sličnim kriznim situacijama ne samo muzejima, već i drugim baštinskim ustanovama.

Kao što vidite, ovaj je broj sadržajno vrlo raznolik te će zasigurno privući interes ne samo knjižničara i muzealaca, već i povjesničara, teologa, povjesničara knjige i čitanja, muzikologa i drugih. Nadamo se da ćete i Vi pronaći u njemu nešto za sebe!

*Glavna urednica
U Osijeku 15. prosinca 2024.*

Pristup izradi biobibliografskog leksikona uz primjere iz knjige *Bakarski zaslužnici u 19. i 20. stoljeću*¹

Srećko Jelušić, red. prof. u miru

srecko.jelusic@gmail.com

Josip Luzer, prof. visoke škole u miru

josipluzer1947@gmail.com

Libellarium 15 (2) 2024: 3–24

Prethodno priopćenje / Preliminary report

UDK: 030(497.561Bakar)

Primljeno / Received: 8. srpnja 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 15. studenog 2024.

doi: 10.15291/libellarium.4516

Sažetak

Cilj. Cilj je rada pružiti uvid u leksikografska načela i teorijska polazišta za izradu biografskih i biobibliografskih leksikona.

Pristup/metodologija/dizajn. Metodološki, rad se temelji na pregledu i vrednovanju relevantne leksikografske literature, te na iskustvima i zaprekama na koje su autori nailazili u pisanju *Bakarskih zaslužnika* (Bakar: Grad Bakar, 2023). Daju se detaljni primjeri sastavnih dijelova izrađenih natuknica s obrazloženjima. Opisuje se na koji su se način pronalazili i provjeravali podatci koji su korišteni za izradu pojedine natuknice, posebno u suradnji s djelatnicima baštinskih institucija i pojedincima koji su u rodbinskim ili drugim vezama s osobama uvrštenima u knjigu.

Praktična primjena. Osim budućim autorima, rad je namijenjen i studentima informatologije, knjižničarstva i arhivistike, kako bi na jednom mjestu imali uvid u složenost teorijskog okvira i praktičnih postupaka u izradi biografskih leksikona. Budućim autorima lokalnih biografskih leksikona može biti od koristi s obzirom na primijenjenu metodologiju i isticanje zapreka na koje su autori nailazili.

Originalnost/vrijednost. Originalnost rada sastoji se u nastojanju da se problematiziraju dosadašnje teorijske spoznaje iz leksikografske heuristike te da se na osnovi konkretnih primjera ilustrira rad na osmišljavanju i izradi lokalnog biografskog leksikona, s posebnim naglaskom na problematiku strukturiranja leksikografske natuknice.

KLJUČNE RIJEČI: biografski leksikon, biografska natuknica, *Bakarski zaslužnici*, leksikografska heuristika

1. Uvod

Priprema i objavljivanje biografskih leksikona, poglavito onih koji se odnose na lokalni/regionalni prostor, u posljednje vrijeme sve su prisutniji u hrvatskoj leksikografskoj praksi. Iako biografija kao žanr nikada nije bila popularnija, o čemu svjedoči redovita prisutnost biografija na listama najprodavanijih knjiga, nikada nije bila podvrgnuta tolikoj količini kritičkih analiza (Baigent 2014) i rasprava o njezinoj prirodi i mogućnostima u vrijeme sve snažnije primjene novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija.

Međutim, teorijskih radova o leksikografskoj heuristici, dugotrajnom i mukotrpnom istraživačkom pothvatu, malo se piše, a još je manji broj pouzdanih priručnika koji bi ponudili jasne smjernice onima koji se upuštaju u izradu takvih publikacija. Ciljeve izrade biografskih i biobibliografskih leksikona moguće je pronaći u predgovorima takvih publikacija ili u prijedlozima leksikografa za pokretanje određenog tipa leksikografske publikacije poput, na primjer, Pintar (2019, 420) koja ističe da za leksikografa K. Kovačevića težište kod biografskih članaka treba biti na djelima i općem obilježju stvaralaštva, a ne na suvišnim biografskim podacima o školovanju i službovanju. Jamar (2023, 38) pak navodi da je u svom radu o mrežnom biografskom leksikonu uvažavala upute za određivanje strukturnih elemenata koje su korištene u izradi slovenskih biografskih leksikona objavljenih u tiskanom obliku.

Odlučivši se za izradu knjige naslova *Bakarski zaslužnici u 19. i 20. stoljeću* autori su željeli ispuniti prazninu koja je u nakladničkom prostoru tematski vezanom za grad Bakar postojala kada se radi o istaknutim pojedincima koji su dali značajan doprinos svim aspektima razvoja i života Bakra i šire društvene zajednice. Na svom istraživačkom putu susreli su se, poput mnogih drugih autora koji se upuštaju u izradu biobibliografskih leksikona, s nizom prepreka, ali i s većim brojem ustanova i osoba koje su im pomagale doći do izvornih dokumenata ili provjere autentičnosti podataka.² U ovom radu autori izlažu i tumače svoj pristup izradi knjige u nastojanju da njihovo iskustvo pomogne svima onima koji će se upustiti u sličan poduhvat.

2. O teoriji leksikografije kao polazištu za leksikografski rad

U opsežnom članku „An introduction to national biographical dictionaries renovation“ objavljenom u časopisu *Studia lexicographica*, Urquijo i Agirreazkuenaga (2020) ističu da je njihova osnovna namjera bila sudjelovati u aktualnoj raspravi o budućnosti nacionalnih biografskih rječnika. Naime, kao što je znano, ideju o prikupljanju života svih značajnih ljudi koji su ikada živjeli predstavili su znanstvenici u vrijeme rane moderne Europe jer je postajalo bjelodano da se u mnoštvu tiskanih dokumenata nalaze i neprovjerene informacije, pa je, kako to ističe Keith Thomas (2005, 4), trebalo iznaći pouzdane načine za klasifikaciju i organizaciju (zabilježenog) znanja. Međutim, stvaranjem nacionalnih država predmet zanimanja pomaknuo se s uglednih ljudi općenito na ugledne ljude novih naroda, iz čega

² Treba imati na umu da su današnji arhivi, kako kazuje Hodder (2015), prostori oblikovani i oskudicom i obiljem. Ni to obilje ne donosi uvijek željeni rezultat, pa je korisno konzultirati osobne dnevnike, rukopise, pisma, karte, fotografije, poslovne knjige, dnevnike, zapisnike odbora iz pismohrana, bilješke, filmove, ali i razgovore (usmena povijest) s lokalnim ljudima koji su sudjelovali ili pratili događanja u svom lokalitetu.

su, kako navodi Elizabeth Baigent (2004, 531), proizišli pothvati objavljivanja nacionalnih biografskih rječnika/leksikona kao jednog od važnih temelja nacionalnog identiteta.³ U današnje vrijeme ponovno se propitkuju i svrha i ciljevi takvih djela, i s obzirom na mogućnosti novih tehnologija i s obzirom na migracije i ideje proširenih zajednica. Pri razmišljanju o činu istraživanja za potrebe izrade biografija, ključna je komponenta posvećivanje veće pozornosti poteškoćama s kojima se suočavaju bibliografi u vremenu u kojemu se, prema Royu Rosenzweigu (2003, 739), temeljna promjena paradigme pomiče s kulture oskudice na kulturu obilja. Drugim riječima, biografski se rječnici moraju ponovno promisliti s obzirom na predmet proučavanja, kriterije za uključivanje osoba koje će se proučavati, veličinu i model biografskih natuknica i format koji će se koristiti. Dakle, rasprave o prirodi i povijesti nacionalnih biografskih rječnika u Europi ponudile su, kako kazuje Marcello Verga (2008, 31), dva moguća i djelomično neskladna zaključna zapažanja: prvo se odnosi na nedvojbenu vrijednost i korisnost raspolaganja djelima važnim za znanstvenu zajednicu koja su obilježena erudicijom i koja su pouzdani biografski repertoari, pri čemu se nacionalni biografski rječnici sve više pretvaraju iz instrumenta za prisvajanje nacionalne slave lišeni one ideološke vrijednosti koja je obilježila njihove početke; drugo zapažanje navodi na razmišljanje o sve ekstenzivnijoj uporabi informacijskih tehnologija i mogućnosti izgradnje pravih baza biografija oko redakcija biografskih rječnika, sve opsežnijih i cjelovitijih.

Urquijo i Agirreazkuenaga (2020, 59) ističu da je potrebno koristiti instrumente 21. stoljeća kako bi se ponovno elaborirao predmet proučavanja iz 19. stoljeća pri čemu sâm proces promišljanja namjene te vrste djela mora biti trajno otvoren i podložan stalnom unaprjeđenju. Jedan od mogućih i sve prisutnijih pristupa jest organizacija rada unutar tematskih ili lokalnih/regionalnih potprojekata koji vode računa o kronologiji i prostoru.⁴

Pisanje biografije uključuje posredovanje između dva pitanja koja se nadopunjuju. S jedne strane moguće pitati što se doista može znati o životu pojedine osobe, a s druge strane što njezin život može otkriti o nečemu drugom. Relativna težina tih fokusa razlikuje dvije različite vrste biografskih pristupa: jedan se bavi biografijom kao predmetom, a drugi kao metodom. Prvo pitanje, na primjer, zahtijeva kritičko promišljanje o nepotpunoj prirodi izvora koje čovjek ostavlja iza sebe, pri čemu je manja usmjerenost prema unutarnjim komponentama subjektivnosti nego vanjskim čimbenicima koji su je oblikovali (Hodder 2017, 4). Drugi pristup, onaj koji sagledava biografiju kao metodu, jedan je od važnih elemenata znanstvenog aparata u povijesnim istraživanjima. Anton Vujić (2013, 16) otvorio je pitanje relativno jedinstvenog sustava leksikografske metode uopće, odnosno skupa metoda koje razumijeva sustav metodoloških procedura usmjeren prijenosu podataka bilo koje vrste u sustav iskaza zajedničkog jezika, čije je značenje određeno i pozicijom u samom tom (leksikografskom) sustavu i naznakom pozicije u primarnom sustavu iz kojega su preuzeti.

O samoj teoriji leksikografije, a poglavito o leksikografskoj heuristici, tek se sporadično pisalo, odnosno fokus zanimanja bio je na odabiru pristupa izradi pojedinog leksikona. Oslanjajući se na radove iz bibliografske heuristike, moguće je (i korisno!) uputiti na to da je i leksikografska heuristika proces (ujedno i teorija) pronalaženja, analiziranja i sređivanja

³ Valja napomenuti da je u hrvatskoj leksikografskoj praksi prisutnija uporaba termina „leksikon“, a u poznatim nacionalnim biografskim publikacijama češće se koristi termin „rječnik“. Vidjeti popis korištene literature.

⁴ Urquijo i Agirreazkuenaga (2020, 58) predstavljaju primjere Američke nacionalne biografije (engl. *American National Biography*) i Oksfordskog nacionalnog biografskog rječnika (engl. *Oxford Dictionary of National Biography*) koji razvijaju paradigmu otvorene inovacije i u svojoj uređivačkoj strukturi i otvaranjem konzultacija za uključivanje velikog broja ljudi.

raznih podataka iz dostupnih izvora. Berkovljeva definicija (navedeno prema: Simić 1962, 29–30) usmjerava na heuristiku (istraživanje) kao samostalno područje, a ne na prethodnu fazu izradbe koja se bavi znanstvenim istraživanjem. Za njega se bibliografska heuristika ne može poistovjetiti sa samim istraživanjem jer ustvari njegovu teorijsku osnovu čine načela i postupci kojima se utvrđuje kako istraživanje usmjeriti bibliografskom entitetu ili dijelu tog entiteta. Sukladno postavljenoj metodologiji bibliografskog rada, moguće je izdvojiti one metode koje trebaju biti prisutne i u svakom leksikografskom pothvatu, a koriste se u nekoliko faza rada: sastavljanju temeljnog programa rada, proučavanju prethodnog znanja o predmetu kojim će se leksikograf baviti, pronalaženju gradiva (leksikografskih jedinica) u svim raspoloživim izvorima, popisivanju tih jedinica i njihovu grupiranju, klasificiranju gradiva, stvaranju abecedarija i konačne cjeline, oblikovanju kazala te drugih pratećih tekstova važnih za korisnika (na primjer, predgovor autora i/ili nakladnika u kojem se govori o cilju i namjeni izradbe, uputama za korištenje i slično).

Ono što potiče odabir istraživačkog pristupa vezano je uz odluku treba li se usredotočiti (samo) na unutarnje motivacije prošlih života ili (i) problematizirati vanjske čimbenike koji su ih oblikovali, dakle, između života kao teksta ili konteksta (Hodder 2017, 453).

Budući da ne postoji ni jedan nama poznati rad o leksikografskoj heuristici, korisnim smo smatrali ukazati na tri moguća načina istraživanja koja su primjenjivana u radu na leksikonu *Bakarski zaslužnici*: intuitivni, empirijski i dijalektičko-logički (Tadić 2005, 167–169; Simić 1962).

U provedenim istraživanjima intuitivna je metoda podrazumijevala istraživanje (mukotrпно i zahtjevno), nužno za podatke koji su omogućavali opis svake pojedine natuknice slijedom unaprijed utvrđene strukture natuknice te završne radove. Empirijska metoda zasnivala se na prethodnim spoznajama, odnosno poznavanju predmeta istraživanja i osobnog iskustva, a dijalektičko-logička metoda, kojom su se dovodile u vezu promatrane pojavnosti s ostalim obilježjima iz drugih grana kulture, bila je bitan čimbenik samog procesa pronalaženja onih izvora na koje se leksikograf može osloniti.

Kada se raspravlja o izradi leksikona, valja ukazati na to da je u hrvatskoj enciklopedistici i leksikografiji objavljeno nekoliko teorijskih radova (na primjer: Brozović 1999; Bogišić 2007; Vujić 2013; Samardžija 2019) u kojima se raspravlja o njihovoj svrsi i ciljevima, povijesnom razvoju, ulozi i važnosti u hrvatskom društvu općenito, a posebice u hrvatskoj znanstvenoj i kulturnoj zajednici te povezanosti leksikografije s lingvistikom. Bogišić (2007, 9) dovodi enciklopedistiku i leksikografiju kao djelatnosti u kontekst institucionalizirane skrbi, ali i ukazuje na nedostatak javne i kritičke rasprave o tome što enciklopedija i leksikografija znače. Vujić smatra da leksikografija „počiva na konvencionalnim oblicima duhovne (znanstvene, kulturne, političke itd.) konstelacije, te da se od nje ne očekuju ni inovacije u duhovnoj sferi (budući da je ona upravo i samo njezin prikaz), a još manje neko revolucioniranje društvenih odnosa pred tom sferom (budući da ih ona zahvaća u njihovoj datosti)” (Vujić 2013, 12). Nadalje, Vujićevo je stajalište da se leksikografija mora zasnivati na vlastitim metodama te da te metode moraju biti opravdane nekim društvenim pretpostavkama, ali i same sobom (Ibid., 13).

Na ovome mjestu vrijedno je spomenuti Krležino stajalište o tome da je idealistički očekivati da bi „sve leksikografske jedinice“ bile rezultat „leksikografske obrade na temelju znanstvene literature“, odnosno da će takvu literaturu, ako o nekom predmetu ne postoji, prirediti znanstvenici koji djeluju unutar konteksta leksikografskog sustava te da znanstvenik koji „treba sastaviti leksikografsku jedinicu o kakvu predmetu za koji već ne postoji znanstvena i faktografska literatura“ mora prijeći „sve faze iste istraživačke procedure koje bi prelazio neki drugi znanstvenik“ (navedeno prema: Bogišić 2007, 15).

Dakle, rad na izradbi leksikografskih djela postavlja pred autore niz pitanja koja treba jednoznačno riješiti za djelo u cjelini. Prvo je pitanje izbora natuknica kojim se određuje opseg i narav budućega rječnika, odnosno leksikona. Što je izbor natuknica jasnije definiran i podrobnije predviđena obradba svake pojedine natuknice, to će se leksikografski posao moći odvijati ravnomjernije i predvidljivije (*Hrvatska enciklopedija* 2013. – 2024.). Pri izradi biografskih i biobibliografskih leksikona stoga treba vrlo pažljivo utvrditi kriterije izbora onih osoba o kojima će se pisati natuknice te strukturu samih natuknica. Drugim riječima, prema načinu izlaganja razvidno je na koji način autor i podrazumijeva prirodu leksikografske jedinice.

Budući da je leksikografija (poput enciklopedistike ili bibliografije, na primjer) uvijek usmjerena na javni prijenos znanja i izgradnju korpusa podataka koje to znanje unaprjeđuju, temeljna je obveza leksikografije gledano i iz te matrice bila, prema Bogišiću (2007, 22), zasnovana na svijesti o leksikografskoj obradbi kao pomoćnoj disciplini koja je pak važna spona u razvoju kulture i znanosti.

2.1. Kriterij odabira istaknutih osoba u biografskim i biobibliografskim leksikonima

Jedan je od osnovnih izazova pri pisanju biografskih i biobibliografskih leksikona utvrditi na koje se sve izvore može i treba osloniti. Naime, prije početka pisanja takve vrste djela, autori uobičajeno konzultiraju veći broj nacionalnih, specijalnih i lokalnih biografskih i biobibliografskih leksikona. Ono od čega se uobičajeno polazi jest odabir kriterija za uvrštavanje istaknutih osoba. Bilo da se takve osobe nazivaju istaknutim, uglednim ili značajnim pojedincima, autori *Bakarskih zaslužnika* nisu zamijetili da su ti pojmovi detaljno obrazloženi, što svakom autoru, ili češće autorima, omogućuje stanovitu fleksibilnost izbora.

U velikim nacionalnim leksikonima koji nastaju dugi niz godina ti su kriteriji, prema Urquijo i Agirreazkuenaga (2020, 49), uglavnom ujednačeni.⁵ Svima im je zajedničko to što uključuju iznimne pojedince iz društvene, političke i ekonomske elite svoje nacije. Tako su Belgijci u svoj leksikon unijeli biografske podatke o „Belges ayant joui d’une certaine notoriété“, Škoti „eminent Scotsmen“, Britanci „noteworthy inhabitants of the British Islands and the Colonies“, Talijani „tutti coloro che hanno avuto un particolare rilievo nei vari aspetti e momento della vita e della civiltà italiana dal V secolo ai nostri giorni“, Kanađani „all noteworthy inhabitants of the Dominion of Canada“, Španjolci „all those who played a prominent part in administration and government, in warfare and peaceful activities, in the arts, in letters and sciences in the Hispanic territories, in those that lie overseas and beyond the Pyrenees, which formed part of what is usually termed the ‘Hispanic Monarchy’“ (Urquijo i Agirreazkuenaga 2020, 52),⁶ a Hrvati „istaknute Hrvate iz zemlje i inozemstva, ali i pripadnike drugih

⁵ Izdvajamo belgijski *Biographie Nationale, Dictionnaire de Biographie Française, Polski Słownik Biograficzny i Slovenski biografski leksikon*. *Hrvatski biografski leksikon* još će izlaziti dugi niz godina. Do sada je, u razdoblju od 40 godina (1983. – 2023.), iz tiska izašlo 9 svezaka (A–Marj).

⁶ O uglednim Belgijcima, istaknutim Škotima, iznimnim stanovnicima britanskih otoka i kolonija, svima onima koji su se na neki način od 5. stoljeća do danas isticali u različitim područjima i povijesnim trenutcima života u Italiji i talijanskoj civilizaciji, značajnim stanovnicima Kanadskog dominiona, svima koji su imali značajnu ulogu u upravi i vladi, u ratnom i mirnodopskom djelovanju, umjetnosti, književnosti i znanosti na hispanskom prekomorskom području ili onome iza Pireneja koji su bili dijelom onoga što se obično naziva Hispanička Monarhija (Urquijo i Agirreazkuenaga 2020, 52).

nacija koji su rođeni i/ili živjeli i djelovali u Hrvatskoj“ (*Hrvatski biografski leksikon* 1983). Leksikoni tiskani u 19. i velikim dijelom 20. stoljeća razlikuju se samo percepcijski od onih iz druge polovice 20. i početka 21. stoljeća zbog toga jer se pojam *iznimnosti* promijenio pa su stoga u modernim nacionalnim leksikonima manje zastupljeni sportaši, pjevači i glumci (Urquijo i Agirreazkuenaga 2020, 51). Takvi su svoje mjesto našli u strukovnim biografskim leksikonima koji obuhvaćaju životopise, bibliografije, popise glazbenih, likovnih, kiparskih, filmskih i ostalih umjetničkih djela te sportaša i njihovih rezultata.⁷

Specijalizirani biografski leksikoni donose životopise zaslužnih pojedinaca u društvenim organizacijama, interesnim skupinama, političkim i administrativnim nacionalnim elitama, nacionalnim manjinama, vjerskim zajednicama, rodnim skupinama itd.⁸ Među ovima svakako valja izdvojiti Duševićev *Leksikon istaknutih učenika gimnazije* (2017) odakle su autori crpili informacije o znamenitim đacima gimnazije povezanim s Bakrom. Međutim, kriterij Duševićeva odabira nije jasno formuliran.

I na kraju valja dodati i riječ-dvije o lokalnim i regionalnim leksikonima koji se obično pišu dugi niz godina i u kojima često kriteriji znamenitosti nisu jedinstveno određeni. Neki su se autori opredijelili za odabir osoba na temelju njihova društvenog statusa i ugleda u lokalnoj zajednici, dočim je manji broj autora dodao i kriterij konkretnog doprinosa takvih pojedinaca lokalnoj ili široj zajednici. U ovu prvu skupinu svakako spadaju *Grobnički biografski leksikon* Irvina Lukežića (1994) i *Prilozi za biografski leksikon* Krste Zoričića (2020),⁹ a u drugu *Petrinjski biografski leksikon* Ivica Goleca (1999).¹⁰ Golecovo djelo sadržava 1400 životopisa osoba rođenih u Petrinji ili njezinoj bližoj okolici, ali i onih koji su u tom gradu duže ili kraće živjeli ili radili (...) i svojim radom doprinijeli razvoju političkog, gospodarskog, kulturnog, prosvjetnog, sportskog i inog života Petrinje (od njezina utemeljenja 1592.), Hrvatske i šire (Golec 1999, XI). Zanimljivo je autorovo zapažanje u zauzimanju stava prema biografijama onih koji su bitno utjecali na društveno-politički život Petrinje (bilo u pozitivnom ili negativnom pogledu), a da se njihova djelatnost ne prosuđuje temeljem ideološko-političkih sudova.

Međimurski biografski leksikon (Kalšan i Kalšan 2012) jedino je, koliko je autorima poznato, regionalno (županijsko) biografsko djelo na prostoru Hrvatske. Zanimljivo je da autori navode da ih je u njihovu radu ponajviše motivirala želja da „pomognu svojem Međimurju u procesu definiranja zavičajnog identiteta“, a kao osnovni kriterij odabira istaknuli su da se radi o „Međimurcima ma gdje da su živjeli ili djelovali, ili sada žive i djeluju“ (Kalšan i Kalšan 2012, 7).

⁷ Primjerice, *Leksikon hrvatskih pisaca* (2000), *Leksikon najznačajnijih hrvatskih sportaša* (2020), *Leksikon članova Društva književnika Hrvatske* (1979).

⁸ Primjerice, *Židovski biografski leksikon* (2018), *Leksikon članova Društva književnika Hrvatske* (1979), *Ljepota: Biografski leksikon slobodnih zidara Hrvatske* (2017), *Naše žene: Leksikon znamenitih žena Hrvatske od X. do XX. stoljeća* (2016), *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca* (2004).

⁹ Lukežić navodi da njegov Leksikon „donosi osnovne podatke o svim važnijim osobama koje su svojim porijeklom, djelovanjem ili službom bile, odnosno, još uvijek jesu u nekakvoj vezi s Grobnišćinom, i to od najranijih vremena do početka drugog svjetskog rata“ (Lukežić 1994, 10). Zoričić je pak u svoje djelo uvrstio „osobe koje su u prošlosti imale neko zanimanje, obrt, školsku spremu ili naobrazbu, a po nečemu su bile značajne, zanimljive i poznate u ovom našem, tada uskom i malom patrijarhalnom krugu (Zoričić 2020, 7).

¹⁰ Golec je u svoj leksikon uvrstio osobe koje su „ostavile trag u povijesti Petrinje bez obzira na njihovu vjersku, ideološku ili nacionalnu pripadnost.“ Ostali uvjeti za uvrštenje istaknutih osoba bili su da takve osobe budu „rođene u Petrinji ili njezinoj bližoj okolici, ili da su u tom gradu duže ili kraće živjele ili radile, ili da su podrijetlom iz Petrinje i svojim radom doprinijele razvoju političkog, kulturnog, gospodarskog prosvjetnog i inog života Petrinje, Hrvatske i šire“ (Golec 1999).

3. Pristup i način rada na leksikonu *Bakarski zaslužnici u 19. i 20. stoljeću*

Pitanje koje se nameće je sljedeće: po čemu se pristup u djelu *Bakarski zaslužnici u 19. i 20. stoljeću* razlikuje od prije spomenutih lokalnih leksikona? Autori ovoga djela opredijelili su se za odabir zaslužnika prema načelu opipljivog doprinosa lokalnoj i široj društvenoj zajednici u razdoblju od proteklih dvjestotinjak godina što je već naznačeno i u samom naslovu knjige. Prema takvom kriteriju, svoje mjesto u ovoj knjizi našlo je 135 osoba, dakle više-struko manje nego u navedenim leksikonima budući da su i kriteriji uvrštavanja bili znatno zahtjevniji. Naime, svaki je zaslužnik uvršten na temelju dvaju obveznih kriterija i jednog od četiriju dopunskih. Prvo, moralo se raditi o preminuloj osobi koja je svojim konkretnim postignućem doprinijela ugledu Bakra ili stekla priznanje šire zajednice. Usto je takva osoba morala zadovoljiti najmanje još jedan od sljedećih dopunskih uvjeta, tj. da bude rođen/a u Bakru,¹¹ oženjen Bakarkom ili udana za Bakrana, da je neko vrijeme radio/la u Bakru ili da je sin ili kći jednoga ili obaju roditelja iz Bakra.

3.1. Struktura leksikografske natuknice

Leksikografske natuknice moraju imati predvidivu i dosljednu makrostrukturu i mikrostrukturu kako bi se čitatelju olakšalo praćenje sadržaja. Makrostruktura svake od njih sastoji se od četiri cjeline koje ćemo označiti četirima slovima abecede (A, B, C, D) pri čemu (A) označuje životopis, (B) ilustracije, (C) djela i (D) izvore.¹² Prilikom opisa svake mikrostrukturne cjeline, slovima smo dodavali brojke (A1, B2 ...) i uz njih donijeli odgovarajuće komentare.¹³ Prva cjelina sastoji se u svom idealnom obliku¹⁴ od sljedećih elemenata:

(A) Životopis

U svom idealnom obliku, svaki životopis obuhvaća: opće podatke, kao što su ime i prezime osobe u svim fonološkim oblicima, struka i djelatnosti kojima se osoba bavila, datum i mjesto rođenja i smrti, ime supruga ili supruge te djevojačko prezime, ako je u pitanju žena. Nakon toga slijede podatci o školovanju i to počevši od pučke/osnovne škole do najviših zvanja uz navođenje mjesta i godina polaznja pojedine obrazovne ustanove. Rad i djelovanje cjelina je životopisa u kojemu su kronološkim redom nanizane ustanove ili tvrtke u kojima je zaslužnik radio, godine koje je u njima proveo, dodatne društveno korisne djelatnosti kojima se bavio, jezike koje je govorio i priznanja koja je primio. Slijede konkretni primjeri svakog segmenta životopisa.

(A.) *Prezime i ime.* Piše se istaknutim slovima. Postoji li više inačica jednoga i/ili drugoga, one se navode u svim pojavnim fonološkim oblicima.

¹¹ Ovaj kriterij postaje sve više upitan već u bližoj budućnosti iz razloga što se nakon 50-ih godina prošloga stoljeća djeca više ne radaju u roditeljskim kućama već u rodilištima najbližih velikih gradova.

¹² Više starijih izdanja bibliografskih leksikona koristi izraz *literatura*, no *izvori* su bolji pojam jer obuhvaća sva moguća vrela.

¹³ Svi su primjeri koji slijede iz knjige: Luzer, Josip i Srećko Jelušić. 2023. *Bakarski zaslužnici u 19. i 20. stoljeću*. Bakar: Grad Bakar.

¹⁴ Idealan oblik životopisa ponekad se ne može postići zbog nedostupnosti podataka.

MIKOČ (MIKOCZ), Jakov (Giacomo) Ante (Antun, Antonio)

Prezime i ime muške osobe

Kod ženskih znamenitih osoba bilježi se najprije suprugovo prezime, ime ili imena te djevojačko prezime.

KOENIG, Gea (Nada), rođena Radić

Prezime, ime i djevojačko prezime

(A.) *Struka i djelatnost.* Ti podatci upućuju čitatelja na samu srž natuknice, tj. na zanimanje i područje djelovanja zaslužnika.

svećenik, dobrotvor, pisac, publicist

Struka i djelatnost

(A.) *Mjesto i datum rođenja.* Iza prezimena i imena, a za žene i djevojačkog prezimena, te navođenja struke i djelatnosti zaslužnika, slijedi informacija o mjestu i datumu rođenja i smrti. Datum se može pisati isključivo arapskim brojkama, što su odabrali autori, no treba kazati da neki leksikoni mjesec radije označavaju rimskim brojkama. Njima ujedno i završava zaglavlje svake natuknice.

(Rijeka, 28. 1. 1865. – Donja Zelina, 4. 7. 1921.)

Mjesto i datum rođenja i smrti

(A.) *Roditelji, supruga/suprug i mjesto stanovanja u Bakru.* Za roditelje se navodi očevo ime i zanimanje, a za majku ime, djevojačko prezime i zanimanje. Znamenite osobe u *Leksikonu* velikom su većinom muškarci (132), a gotovo je zanemariv broj žena (3), što je, s obzirom na povijesne okolnosti, lako objašnjivo. Supruga zaslužnika navodi se imenom, djevojačkim prezimenom i zanimanjem, a kad je znamenita osoba ženskoga spola, njezin se suprug navodi imenom i zanimanjem. Iznimno se u ovoj stavci može navesti i broj djece rođene u obitelji. Donosimo i dva primjera za osobe oba spola.

Roditelji su mu bili Franjo, tapetar i Ana, rođena Valanek, kućanica. Sa suprugom Sofijom, rođenom Bival, imao je šesnaestero djece.

Podatci o roditeljima, supruzi i djeci

Rodila se u obitelji Josipa i Irme. Vjenčala se s Ivanom Šepićem, profesorom, a u braku im se rodilo dvoje djece, Miran i Nina.

Podatci o roditeljima, suprugu i imenima djece

Uz te podatke uputno je, gdje god je to moguće, bilježiti današnje adrese na kojima su zaslužnici stanovali.

Obitelj je živjela u Veberovoj ulici br. 186.

Mjesto stanovanja obitelji

Svi podatci iz stavka (A4) mogu biti predmetom daljnjih istraživanja rodbinskih veza u lokalnim sredinama kojima se bavi takva vrsta biografskih leksikona, dočim se adrese stanovanja u Bakru mogu koristiti za obilježavanje takvih kuća skromnim pločama koje bi znatiželjnika upućivale na njihove iznimne stanare.

(A₅) *Školovanje*. Slijed stjecanja obrazovanja donosi se kronološki i to prema dostupnosti informacija od pučke/osnovne škole do najviših akademskih zvanja, navodeći mjesta i godine školovanja u pojedinoj obrazovnoj ustanovi.

Pučku školu pohađao je na Sušaku (1924. – 1928.), a potom u istom gradu i *Državnu realnu gimnaziju* (1928. – 1936.). Diplomirao je na *Arhitektonskom odjelu Tehničkog fakulteta* u Zagrebu (1942.). Na *Urbanističkom institutu Sveučilišta Sorbonne* u Francuskoj pohađao je poslijediplomski studij iz urbanizma (1957. – 1958.).

Tijek i vrijeme obrazovanja

Mala nedosljednost u kronologiji obrazovanja može se zamijetiti kod mnogih iznimnih pomoraca. Razlog je tome njihov specifični sustav obrazovanja u kojemu se plovdba i školovanje i danas ciklički izmjenjuju. Naime, plovdbeno iskustvo u struci uvjet je za polaganje državnih ispita za viša zvanja u pomorstvu i stjecanje specijalističkih svjedodžbi.

Osnovnu školu završio je u rodnoj Kostreni (1922.) te školovanje nastavio u *Klasičnoj gimnaziji* u Sušaku (1922. – 1926.). Nakon toga polazio je *Pomorsku školu* u Bakru (1926. – 1930.). Stekavši pomorsko obrazovanje, započeo je ploviti na brodovima obalne i duge plovidbe u zvanjima: vježbenik palube, poručnik trgovačke mornarice i kapetan duge plovidbe (1930. – 1934. i 1938. – 1940.). Potom je najprije položio ispit za poručnika trgovačke mornarice (1932.), a onda i za kapetana duge plovidbe (1935.), nakon čega je odslužio vojni rok (1935.).

Tijek i vrijeme obrazovanja pomoraca

(A₆) *Rad i djelovanje*. U ovoj cjelini kronološkim su redom nanizane ustanove ili tvrtke u kojima je zaslužnik radio te što je radio, godine koje je u njima proveo kao i dodatne društveno korisne djelatnosti u kojima je sudjelovao.

Prvo radno mjesto bilo mu je u bakarskoj *Pomorskoj školi* (1907. – 1918.), gdje je najprije bio postavljen za namjesnog učitelja (1907.), pa pravoga učitelja (1909.) i konačno profesora (1913.). U Bakru je predavao Hrvatski i Njemački jezik. Potom je bio premješten u Zagreb, gdje je jedanaest godina predavao u *Klasičnoj gimnaziji* (1919. – 1930.)...

Rad i djelovanje

Ako je osoba objavljivala svoje radove u časopisima onda se oni najčešće navode u tekstu samo imenom i godinom bez ostalih podataka.

S temama iz engleskog života i književnosti surađivao je u *Domu i svijetu* (1922.), *Obzoru* (1922. – 1924.) i *Novostima* (Zagreb 1926., 1928. – 1938.).

Suradnja u časopisima

Značajni rezultati nečijeg djelovanja mogu se i podrobnije opisati.

Mikuličić je osnovao *Pomorsko uzajamno osiguravajuće društvo (Mutua assicurazione marittima)* (1881.) u kojemu je bio glavni upravitelj. Kao gradonačelnik uredio je gradsko administrativno poslovanje, potpisao i dao tiskati *Štatut slobodnog i kraljevskog grada Bakra obzirom na ustanove zakona od 28. siječnja 1881. ob ustroju gradskih obćinah u Hrvatskoj i Slavoniji* sastavljen na temelju zakona od 28. siječnja 1881. (1883.) godine.

Podrobniji opis rada i djelovanja

(A.) *Vrijednosni sudovi*. Ovo je zasigurno najosjetljiviji odjeljak svakog životopisa zato jer su lokalni biografski leksikoni djela jednog do dvojice autora koji se bave životima stotina vrijednih zaslužnika vrlo različitih struka. Međutim, njima i dalje nedostaju specijalistička znanja da meritorno i kritički progovore o zaslužniku koji se npr. bavio proučavanjem pauka, pečata ili izumio bočni porivnik. Za razliku od lokalnih leksikona, oni nacionalni rezultat su rada državnih institucija koje na raspolaganju imaju budžetska sredstva i uhodanu podršku sastavljača abecedarija, autora članaka za svako posebno područje, brojnih urednika za pojedine struke, revizora, redaktora, prevoditelja, lektora i korektora. Stoga su autori ovu naizgled nerješivu dvojbu riješili vrlo pragmatično. Vrijednosni se sud prenosio iz nekog pouzdanog izvora ili izostavljao kada takvog vrela nije bilo na raspolaganju.

Njegovi su formati mali ili srednji, a jedino mu je djelo velikih razmjera (570 x 546 cm) svečani zastor u Hrvatskoj čitaonici na Trsatu (1925.), rađen po uzoru na Bukovčev *Hrvatski preporod* u zagrebačkom *Hrvatskom narodnom kazalištu*.

Likovni kritičar o bakarskom slikaru (Vižintin 1994)

(A.) *Strani jezici, plemstvo, nagrade, odličja i priznanja*. Ovisno o dostupnosti podataka i njihovoj relevantnosti, ovakvi se podatci tek povremeno javljaju pri kraju životopisa.

Izvršno je poznao brojne strane jezike: talijanski, njemački, francuski, ruski i engleski te novogrčki koji je naučio tijekom višegodišnjeg boravka u Patrasu.

Strani jezici

Franjo Josip I. dodijelio mu je ugarsko-hrvatsko plemstvo, grb i pridjevak *Bakarski* (1910.).

Plemstvo

(B) Ilustracije

Prikupljanje fotografija dugotrajan je i osjetljiv posao. Autori su najčešće dobivali fotografije iz privatnih pismohrana građana,¹⁵ arhiva, knjižnica, te ponekad koristili i mrežne izvore. U odnosu sa svim suradnicima, a napose s privatnim osobama u gradu, valjalo se striktno pridržavati samonametnutog etičkog kodeksa pa su prilikom prikupljanja slikovnog materijala jamčili svakome od njih da će mu fotografiju čuvati i brzo ju neoštećenu vratiti. Nadalje, kad god su bili u dvojbi da bi neka fotografija mogla zadrijeti u privatnost vlasnika, od njega su tražili dodatno odobrenje za korištenje. Svrha je fotografija da slikovno potkrepljuje standardni uvodni tekst svake leksikografske natuknice.

(B₁) *Uobičajene ilustracije.* U svom minimalnom obliku, svaki je životopis u knjizi opremljen fotografijom zaslužnika, a gdje god je bilo moguće pridodana je fotografija supruge odnosno supruga i obiteljske kuće (za osobe rođene u Bakru i okolici).

Zbog proteka vremena, nebrige ili loše kvalitete fotografija, autori su tražili pomoć stručnjaka koji je ovladao vještinama sofisticiranih kompjutorskih programa za obradu fotografija i umjetne inteligencije. Tek u jednom slučaju moralo se pribjeći rješenju da se na temelju fotografije koju je bilo nemoguće popraviti napravi prihvatljiviji crtež.

Sve fotografije objavljene u knjizi kratko su opisane te obvezno sadrže podatke o vlasniku, mrežnom izvoru, knjižnom izvoru ili snimatelju. Isto se odnosi i na opise skupnih fotografija uz koje treba imenovati sve osobe na slici, obično s napomenama: s lijeva na desno, prvi red, drugi red, sjede i sl.

(B₂) *Dodatne ili alternativne ilustracije.* Uz biografije osoba poput slikara, scenografa, pisaca, redatelja, izumitelja, modelara jedrenjaka i slične po mogućnosti se dodavala i odgovarajuća fotografija kao ilustracija zaslužnikove djelatnosti. Međutim, bilo je tek nekoliko slučajeva da autori nisu mogli pronaći nikakvu fotografiju te su tada pronalazili alternativna ilustrativna rješenja ili u najnepovoljnijem slučaju, ostavljali natuknicu bez ikakve fotografije.

(C) Djela

Na životopis opremljen ilustracijama nastavljaju se zaslužnikova djela. Ona obuhvaćaju autorovu publicistiku, književne, rukopisne, likovne, snimateljske ili važne proizvodno-tehničke radove.¹⁶ Književni ili publicistički radovi bilježe se na više načina što je primjerima pokazano u tekstu koji slijedi. U slučajevima kad se ne radi o člancima, prijevodima, glazbenim ili pojedinačnim likovnim djelima, ispod rubrike DJELA stoji napomena *Kao u tekstu*. To znači da je zaslužnikov doprinos kulturi, sportu, dobiti grada ili šireg okruženja opisan u njegovu životopisu.

(C₁) *Književno ili publicističko djelo*

Grad Bakar kroz vjekove. Bakar: Gradski muzej Bakar, 1978.

¹⁵ Autori su putem lokalnog glasila objavili uz abecedarij i molbu za pomoć pri pronalaženju fotografija.

¹⁶ Pri navođenju u rubrici „Djela“ nema potrebe navoditi prezime i ime autora jer ono proizlazi iz same natuknice.

(C.) *Suautorsko djelo*

Njemački jezik: za studente IP i HSK, suautorica Nada Malina. Rijeka: Fakultet industrijske pedagogije, 1976., 1978., 1980.

(C.) *Poglavlje u knjizi*

Vademecum Maritimus (Poglavlje 3: Krcanje i slaganje tereta). Rijeka: Pomorski fakultet u Rijeci, 2002.

(C.) *Pretisak djela*

Doživljaji hrvatskih pomoraca. Zagreb: Kraljevska sveučilišna knjižara Fr. Župana (Stj. Kugli). Zagreb, 1904. Pretisak: Rijeka: Naklada Benja, 1994.

(C.) *Djelo koje potpisuje urednik*

Gilić, Stanko (ur.). *Uspomene iz Bakra. Crtice iz mojeg života*. Rijeka: Matica hrvatska, Ogranak Rijeka. Rijeka 1996.

(C.) *Djelo koja potpisuje priređivač*

Barišić, Pavo (prir.). Govori. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1995.

(C.) *Rukopis*

Liber Memorabilium. (Spomenica župe Crikvenica). Crikvenica 1936. Rukopis se čuva u *Župnom dvoru* u Crikvenici.

ili

Demarin, Lada. *Životopis dr. sc. Bruna Milića, dipl. ing. Arhitekture*. Zagreb, 2016. (rukopis u posjedu autorice).

(C.) *Glazbeno djelo*

Missa de Requiem cum Libera za jedan ili četiri nejednaka glasa s orguljama. Zagreb: vlastita naklada, 1911.

(C₉) Mrežno izdanje

Palanović, Elizabeta. *Babić, Božo*. U: Hrvatski biografski leksikon. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=937>, pristupljeno 18. 1. 2022.

(C₁₀) Zbirni podatci (slikarske izložbe, snimljeni filmovi, sagrađeni brodovi)

Samostalne izložbe

Slavonski Brod (1941., 1965.)

Slikarski ciklusi popraćeni izložbama

Čudne zime (1971. – 1976.)

Kolektivne izložbe u domovini

Rijeka u očima slikara (Rijeka, 1960.)

Kolektivne izložbe u inozemstvu

Faenza (Italija, 1963., 1964., 1965., 1966., 1967., 1969.)

(C₁₁) Dokumentarni filmovi, feljtoni, eseji i reportaže

Naslov	Min.	God.
Dr. Schweitzer, nobelovac afričke džungle	6	1963.
Ples crnih ogrlica	7	1963.
Bjelokost, crna kob slonova	8	1964.

(C₁₂) Proizvodno-tehnički poslovi

Brodovi	God. gradnje	Tonaža
America	1881.	545 t
Bakar	1864.	350 t
Bakran	1879.	639 t

(C₁₃) Djela iz više umjetničkih ili znanstvenih područja

Proza

Popodne kad sam sretan. Zagreb: Hrvatska seljačka tiskara, 1954.

Radijske drame

Djevojke dolaze u devet, 1968.

Televizijske drame (izvedene na Prvom programu Televizije Zagreb).

Kainov znak, 1970.

Filmski scenariji

Martin u oblacima, 1961.

(C₁₄) Nedostaje godina izdanja, sine anno. (s. a.)

Vyšehrad od B. Smetane, obradba za puhački orkestar. Tiskano Hannover (s. a.).

(C₁₅) Nedostaje ime autora ili podatak o izdavaču, sine nomine (s. n.)

s. n. O imenovanju za župana. *Novi list*, 5(1928) 5, str. 1; 6, str. 4.

(C₁₆) Primjer nabiranja postignuća i zasluga u životopisu na koji se odnosi napomena¹⁷

(... s Matom Švrljugom osnovao je jedno od prvih riječkih parobrodarskih društava, *M. Švrljuga i drugovi* (1884.) (...) Bio je član upravnoga odbora novoosnovanog društva, glavni voditelj poslova te njegov predsjednik (od 1899.) (...) Kopajtićevim je nastojanjem također došlo do osnutka *Društva za dokovanje parobroda* (...). Bio je savjetnik za pomorstvo pri ugarskom *Ministarstvu prometa*.

(D) Literatura

Bilježenje literature slijedi iste uzuse navođenja djela. Jedina je razlika što se u odjeljku „Literatura“ u pravilu bilježi prezime i ime autora, odnosno urednika ili priređivača. Ono se, međutim, izostavlja kad je riječ o nepoznatom autoru, pseudonimu ili pokrati.

(D₁) Književno, publicističko i drugo umjetničko djelo

Vidi: C₁-C₉

(D₂) Rad kao dio veće cjeline (antologije, zbornika i sl.)

O liku Markantuna de Dominisa. U: *The Staple of News Ben Johnsona*. Zadar: Radovi filozofskog fakulteta, 1976.

(D₃) Djelo više autora (et al.)

Luetić, Jozo et al. *Dubrovačko pomorstvo – u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku*. Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole, 1952., str. 95.

¹⁷ U odjeljku Djela ne navode se neobjavljeni radovi, projekti i umjetnički radovi jer su navedeni u samom tekstu natuknice.

(D.) Periodika

Dr. Viktor Burić, prvi nadbiskup riječko-senjski i metropolita riječki. *Zvona*, 21(1983) 9(192) str. 1, 2.

(D.) Mrežne stranice

Barbalić F., Radojica i Delibašić, Tatjana. Hrvatski biografski leksikon. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3483>, pristupljeno 2. 4. 2022.

(D.) In memoriam

(In memoriam) Viktor Cerić. *Informativni list Transjuga* 9/1976., br. 3, str. 18.

(D.) Katalog izložbe

Emili, Igor. *33. izložba u Rijeci*. (katalog), Rijeka 2. 3. 1977.

(D.) Pseudonim

Čika Jovo (pseudonim). *Slike iz života*. Osiek: Tiskom Antuna Lederera, 1906.

(D.) Pokrata

N-ić. Književni dar „Matice hrvatske“ za godinu 1884. *Vienac*, 17(1885.) 24; str. 379-381.

Na osnovi svih navedenih i opisanih elemenata idealne leksikografske natuknice u *Bakarskim zaslužnicima* valja zaključiti da ona ne samo da vjerno slijedi sadržajem i formom strukturu natuknice u *Hrvatskom biografskom leksikonu*, već zbog svoje naravi sadrži i informacije te priloge koje HBL nema. To se odnosi na podatke o roditeljima, supruzi/suprugu, broju djece, tijeku pučkoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja, na povezanost zaslužnika s rodnim gradom te na slikovni materijal koji u optimalnom slučaju najčešće uz portret zaslužnika uključuje i poneku obiteljsku fotografiju, fotografiju rodne kuće ili kuće u kojoj je stanovao, ili neku drugu prigodnu ilustraciju.

4. Zapažanja temeljem iskustva stečenog na pripremi Bakarskih zaslužnika

U pripremi za pisanje *Leksikona*, pa i tijekom rada, javljala su se brojna pitanja koja su ovisno o kvaliteti rješenja i odlukama autora u većoj ili manjoj mjeri utjecala na dužinu trajanja pisanja, kvalitetu uratka, zadržavanje neovisnog autorskog stava i etičnosti prema suradnicama. Takva ćemo pitanja ukratko obraditi u ovom poglavlju dajući na njih one odgovore do kojih smo došli međusobno se savjetujući, propitkujući iskustva drugih i učeći iz iskustva drugih autora sličnih izdanja.

4.1. Kako planirati troškove izdanja?

Osim uobičajenih troškova za autorske honorare (urednik, autori, lektor i korektor) i troškove pripreme i tiska (dizajn, prijelom, tisak i uvez) valja predvidjeti dostatna sredstva za honorar fotografa i za troškove istraživanja. Dobro je koristiti usluge profesionalnog fotografa kako bi se izbjeglo korištenje fotografija loše kvalitete ili onih nestručno snimljenih mobitelom jer oboje nagrđuje knjigu. Usto, prikupljene starije fotografije kao i one preuzete iz drugih tiskanih izvora mogu biti nejasne ili loše pa ih stručan fotograf može popraviti profesionalnim kompjutorskim programima koji su mu na raspolaganju. Za troškove istraživanja valja također predvidjeti financijska sredstva i to za putovanja i dnevnice kao i za uslugu presnimavanja materijala u ustanovama u zemlji i inozemstvu. Neke pak državne ustanove ne naplaćuju svoje usluge, ali od autora traže da im se pokloni primjerak knjige kada bude tiskana. U slučajevima da suradnici znatno pomognu autorima u prikupljanju materijala i podataka za životopise, dobro je i njima pokloniti primjerak knjige. Dakle, broj darovanih primjeraka, koji također predstavlja trošak, treba predvidjeti u zahtjevu za financiranje projekta.

4.2. Je li „Leksikon“ ikada dovršeno djelo?

Autori su svjesni da su izvjesno izostavili neke značajne osobe koje vjerojatno zaslužuju uvrštenje u knjigu, ali o kojima nema gotovo nikakvih podataka. Ponajprije se to odnosi na đake *Pomorske škole* od kojih su neki postigli iznimne uspjehe, ali o njima, nažalost, ne postoji sustavna evidencija. Potom su tu vrijedni bakarski brodovlasnici i trgovci koji su svojim poduzetničkim duhom otvarali nova radna mjesta, isticali se društvenim radom i doprinosili ugledu grada ili radili na njegovu dobrobit. I o njima se također nedovoljno zna. I na kraju, tu su vjerojatno i osobe koje zbog nedovoljnog znanja autora o njihovoj važnosti nisu uvrštene u knjigu. Savjet je budućim autorima sličnih izdanja da je bolje svjesno izdati nepotpuno djelo negoli ne izdati nikakvo. I najbolji leksikoni uvijek se mogu nadopunjavati novim podatcima pa pisanje takvih knjiga valja shvatiti kao dinamičan proces koji neki drugi autori uvijek mogu s vremenom nadograditi. Do tada će poslužiti mnogim znatiželjnicima kao koristan referentni priručnik.

4.3. Trebaju li u leksikonu biti zastupljene i žive osobe?

U želji da se u djelu obradi što veći broj istaknutih osoba nameće se pitanje trebaju li se uz preminule zaslužnike uključiti i žive osobe. Iako je više autora lokalnih leksikona donijelo životopise i jednih i drugih, neki su u uvodnicima napisali, a neki i usmeno skrenuli pozornost autorima *Bakarskih zaslužnika* na činjenicu da su od odabranih istaknutih osoba nerijetko dobivali neutemeljene prigovore o manjem obimu njihove leksikografske natuknice u odnosu na onu „neke druge, manje važne istaknute osobe.“ Nadalje, ni ne poznavajući kriterije za uvrštenje u leksikon, ali i ponekad zato jer kriteriji nisu bili precizno definirani, pojedinci su se našli uvrijeđeni što nisu uopće uvršteni u knjigu. Sujeta i samoljublje ružna su karakterna obilježja koja nažalost ne zaobilaze ni iznimne osobe; štoviše, ponekad su ona i naglašenija negoli kod ostalih ljudi. Stoga autori drže da je bolje izostaviti žive osobe te ionako dugotrajan i mukotrpan posao pisanja takvih knjiga još više sebi zakomplicirati. Dodatan je razlog za to svakako i nužna povijesna distanca te s njom povezani vrijednosni sudovi o životu i radu pojedinca.

4.4. Kako uključiti lokalni tisak?

Transparentnost pisanja biografskih leksikona od samog početka čini nam se osobito važnom za učinkovit i beskonfliktan tijek pisanja. Autori su stoga u lokalnom tisku objavili abecedarij zaslužnika i lokalnoj javnosti uputili dva zahtjeva. Prvi se odnosio na informacije o moguće neopravdano ispuštenim pojedincima, a drugi je predstavljao zamolbu da se autorima omogući uvid u podatke, dokumente te osobito fotografije zaslužnika, njihovih obitelji, rodnih kuća, isprava, naslovnica rijetkih knjiga i slično. Kroz ovaj vid suradnje stvorio se odnos povjerenja između autora i zajednice, dobiven je manji broj informacija, a usto su se i autori unaprijed ogradili od nepotrebnih upita nakon što knjiga izađe iz tiska.

4.5. Treba li obim natuknice korespondirati s važnošću istaknute osobe?

Idealno bi bilo da značajnije osobe dobiju i veći prostor u knjizi. Autori su čak razmatrali i mogućnost da se uvrštene osobe dodatno klasificiraju prema važnosti te da ih se već u zaglavlju natuknice obilježi kao lokalne, nacionalne i svjetske zaslužnike, pa da im se u skladu s tom podjelom dodijeli i odgovarajući broj znakova u natuknici. Iako zvuči primamljivo, takva bi klasifikacija možda i bila moguća, međutim, obim natuknice bilo bi sasvim izvjesno nemoguće prilagoditi značaju pojedinca jer on najčešće ovisi o dostupnosti podataka za izradu natuknice. Dakle, dobro je na vrijeme odustati od ovakvog pokušaja jer je ionako značaj pojedinca razvidan iz sadržaja životopisa, djela i literature.

5. Zaključna promišljanja

Izdanja poput *Bakarskih zaslužnika* nemoguće je izraditi bez pomoći širokog kruga suradnika-informatora. Radi se o arhivistima, muzealcima, knjižničarima i rodbini zaslužnika. Iako je

uobičajeno očekivati pomoć u pribavljanju informacija od profesionalaca kojima je to posao, povratne informacije mogu biti manje ili više korisne. To ne ovisi samo o stručnjacima koji informacije traže, već ponajprije o sadržaju gradiva koje im je dostupno. Autori *Bakarskih zaslužnika* za sve su se vrijeme rada na knjizi vrlo često i s mnogo upita obraćali djelatnicima muzeja, knjižnica i arhiva. Najčešće su upite upućivali elektroničkom poštom ili na mrežnim obrascima tamo gdje su postojali. Na sve odaslane upite postavljene hrvatskim, slovenskim, srpskim ili crnogorskim baštinskim ustanovama dobiven je odgovor. Navedeno vrijedi i za školske i sveučilišne institucije kojima su se autori također često obraćali najčešće zbog provjere podataka o školovanju zaslužnika, preslika diploma ili podataka o profesionalnom djelovanju u pojedinoj instituciji. Većina je odgovora sadržavala tražene informacije, a samo manji broj odgovora sadržavao je informaciju o tome da nema gradiva na osnovi kojeg se može dati odgovor. Takva reakcija navodi na zaključak da baštinske institucije u navedenim zemljama savjesno obavljaju svoje zadaće. Manje sreće bilo je s inozemnim institucijama iz kojih u pravilu ne bi pristizali odgovori.

Posebna, dragocjena i nadasve draga kategorija suradnika u prikupljanju podataka i fotografija jesu bliski ili daljnji rođaci zaslužnika. Pokazalo se, bez iznimke, da se radilo o izuzetnoj predanosti rodbine u prikupljanju i osiguranju dostupnosti informacija i dokumenata, iako su traženja često iziskivala značajan vremenski angažman suradnika jer su obiteljske uspomene pohranjene izvan mjesta stanovanja ili kod neke treće osobe.

Posebnu pozornost autori su posvetili provjeri podataka koji nisu bili iz primarnih nego iz sekundarnih izvora. Utvrđeno je da su sekundarni izvori (poput npr. nekrologa) ponekad navodili netočne podatke o rođenju, kretanju u poslu, školovanju. Gdje god je to bilo moguće, podatci su provjeravani u primarnim izvorima.¹⁸ U svakom slučaju, valja imati na umu da podatci koji su objavljeni ne moraju nužno biti točni pa, kada je to moguće, treba ipak konzultirati primarne izvore.

U svakom slučaju, u radu na *Bakarskim zaslužnicima*, u segmentu koji se odnosio na pribavljanje nedostajućih i provjeru točnosti podataka iz sekundarnih izvora, pokazalo se da su baštinske i obrazovne institucije bile spremne pomoći i da su bile djelotvorne u pružanju odgovora na ponekad vrlo zahtjevne upite. S druge strane vidljivo je koliko su osobne povijesti izložene zaboravu, a dokumenti koji ih potkrepljuju nestajanju. Autori se nadaju da će *Bakarski zaslužnici* biti barem mali doprinos razvoju svijesti o potrebi čuvanja i pohrane osobnih obiteljskih dokumenata, posebno za one pojedince koji su ostavili traga u zajednici. I konačno, svaki se biograf suočava s metodološkim i tehnološkim zahtjevima istraživanja i pisanja u novom dobu u kojemu dominira bogatstvo izvora i izobilja, pri čemu je čin selekcije i obuhvata sve važniji. Biografija nudi podesan okvir za organizaciju prikupljenih podataka na svrhovitije i sofisticiranije načine. Ovim smo radom nastojali ukazati na to da se kroz bogatu arhivu biografija mogu ispričati zanimljive priče u kojima ljudi i mjesta prošlosti postaju živopisniji, intimniji, pristupačniji i povezaniji s vremenom u kojemu živimo.

¹⁸ Međutim, čak i u primarnim izvorima poput crkvenih knjiga zamijećeno je da su pojedine osobe rođene u prosincu svećenci namjerno bilježili kao rođene u siječnju i to vjerojatno iz razloga da takva djeca mogu još godinu dana pomagati u poslovima oko kuće ili u polju.

Literatura

- Bačić, Slaven. 2004. *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca*. Subotica: Hrvatsko akademsko društvo.
- Baigent, Elizabeth. 2004. „The Geography of Biography, the Biography of Geography: Rewriting the Dictionary of National Biography.“ *Journal of Historical Geography* 30, br. 3: 531–551. DOI:10.1016/S0305-7488(03)00044-6.
- Bogišić, Vlaho. 2007. „Prilog razumijevanju leksikografije i enciklopedije u modernoj hrvatskoj kulturi.“ *Studia lexicographica* 1, br. 1: 9–22. <https://hrcak.srce.hr/file/163222>.
- Brozović, Dalibor. 1991. „Uvodna riječ.“ *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža I: V–VI*. https://www.lzmk.hr/images/RadoviLZMK/LZMK_radovi_1.html.
- Dictionnaire de Biographie Française*. 1933–2009. Paris: Edité par Letouzey et Ané.
- Dušević, Ratko. 2017. *Leksikon istaknutih učenika gimnazije*. Rijeka: Prva sušačka hrvatska gimnazija u Rijeci.
- Fajdić, Josip. 2019. *Leksikon istaknutih i zaslužnih Gospićana u prošlosti i sadašnjosti*. Gospić; Zagreb; Požega: LZD Vila Velebita, Požega.
- Goldstein, Ivo. 2018. *Židovski biografski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- Golec, Ivica. 1999. *Petrinjski biografski leksikon*. Petrinja: Matica hrvatska.
- Golob, Zvonimir i Alojz Majetić. 1979. *Leksikon članova Društva književnika Hrvatske*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Hodder, Jake. 2014. „Bayard Rustin and the Historical Geographies of Radical Pacifism.“ Doctoral dissertation. University of Nottingham.
- Hodder, Jake. 2017. „On Absence and Abundance: Biography as Method in Archival Research.“ *Area* 49, br. 4: 452–459. doi: 10.1111/area.12329.
- Hrvatska enciklopedija*. 1999. – s. v. „Leksikografija.“ Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. 2013. – 2024. s. v. „Leksikografija.“ Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, pristupljeno 23. 6. 2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/leksikografija>.

- Jamar, Nina. 2023. „Metodologija strukture izrade životopisa te kriterija odabira osoba za upis u mrežni biografski leksikon: na primjeru Obrazi slovenskih pokrajin (OSP).“ *Libellarium* 14, br. 1: 31–50. <https://doi.org/10.15291/libellarium.4163>.
- Kalšan, Vladimir i Janko Kalšan. 2012. *Međimurski biografski leksikon*. Čakovec: vlastita naklada.
- Kolumbić, Nikica, ur. 1983. *Hrvatski biografski leksikon*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Kovačević, Krešimir, ur. 1984. *Leksikon jugoslavenske muzike*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Lukežić, Irvin. 1994. *Grobnički biografski leksikon*. Rijeka: Libellus.
- Luzer, Josip i Sečko Jelušić. 2023. *Bakarski zaslužnici u 19. i 20. stoljeću*. Bakarski zbornik. Kolo monografija; sv. 9. Bakar: Grad Bakar.
- Nemec, Krešimir, ur. 2000. *Leksikon hrvatskih pisaca*. Zagreb: Školska knjiga Zagreb.
- Pintar, Marijana. 2019. „Krešimir Kovačević kao leksikograf s posebnim osvrtom na njegov urednički i autorski prinos u *Leksikonu jugoslavenske muzike* (Zagreb 1984).“ *Arti musices* 50, br. 1-2: 417–447. <https://doi.org/10.21857/yl4okfl409>.
- Polški Słownik Biograficzny*. 1935. –. Krakow: Polska Akademia Nauk (PAN); *Polska Akademia Umiejętności* (PAU); Instytut Historii (PAN).
- Rosenzweig, Roy. 2003. „Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era.“ *The American Historical Review* 108: 735–762. DOI:10.1086/ahr/108.3.735.
- Samardžija, Marko. 2019. *Hrvatska leksikografija: od početaka do kraja XX. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Simić, Slavko. 1962. „Bibliografska euristika.“ *Bibliotekarstvo* 8(4): 25–33.
- Skuhala Karahasan, Ivana. 2016. *Naše žene: leksikon znamenitih žena Hrvatske od X. do XX. stoljeća*. Zagreb: Naklada Jurčić.
- Slovenski biografski leksikon* (1925. –). Ljubljana: Zadržna gospodarska banka: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Škarpa, Damir, ur. 2020. *Leksikon najznačajnijih hrvatskih sportaša*. Vlastita naklada autora.
- Šömen, Branko i Goran Krstić, ur. 2017. *Ljepota: biografski leksikon slobodnih zidara Hrvatske*. Zagreb: Profil knjiga.

- Tadić, Katica. 2005. „O bibliografiji s osvrtom na bibliografsku heuristiku.“ U: *Izazovi pisane baštine: Zbornik radova u povodu 75. obljetnice života Aleksandra Stipčevića*, uredila Tatjana Aparac-Jelušić, 163–172. Osijek: Filozofski fakultet.
- Thomas, Keith. 2005. *Changing Conceptions of National Biography. The Oxford DNB in Historical Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Urquijo, Mikel i Joseba Agirreazkuenaga. 2020. „An Introduction to National Biographical Dictionaries Renovation.“ *Studia lexicographica* 14, br. 27: 45–62. <https://doi.org/10.33604/sl.14.27.3>.
- Verga, Marcello. 2008. „Il dizionario è morto. Viva i dizionari! Note per una storia dei dizionari biografici nazionali in Europa.“ *Storica* 40: 7–32. https://moodle2.units.it/pluginfile.php/283719/mod_resource/content/1/Verga_Dizionari%20biografici_Storica_2008.pdf.
- Vižintin Boris. 1994. *Josip Moretti Zajc*. Opatija: Naklada Benja.
- Vujić, Anton. 2013. „Leksikografija, znanost i društvo: s dodatkom: 30 godina poslije.“ *Studia lexicographica* 7, br. 2(13): 11–33. <https://hrcak.srce.hr/133894>.
- Zoričić, Krsto. 2020. *Prilozi za biografski leksikon*. Novi Vinodolski: Narodna čitaonica i knjižnica: Naklada Kvarner.

Abstract

The approach to creating a bio-bibliographic lexicon with examples from the book *Bakarski zaslužnici u 19. i 20. stoljeću*

Purpose. The aim of the paper is to provide insight into the lexicographical principles and theoretical foundations for compiling biographical and bibliographical dictionaries.

Approach/Methodology/Design. The paper is based on a review and evaluation of relevant lexicographic literature, as well as the authors' experience and strategies for addressing the challenges encountered in the writing of the book *Bakar Meritorious Persons* (Bakar: Grad Bakar, 2023). Detailed examples of the structural components of dictionary entries have been presented and explained. Additionally, the process of collecting and verifying entry information is outlined, with particular emphasis on cooperation with heritage institutions, relatives of meritorious individuals and cognizants.

Practical implications. This paper is intended not only for future authors of similar works but also for students of information science, librarianship, and archival studies, offering them an understanding of the complexity of the theoretical framework and practical procedures involved in creating biographical dictionaries. This refers both to the applied methodology and the strategies used by the authors to address various dilemmas.

Originality/Value. The originality of the paper lies in its presentation of theoretical insights into lexicographic heuristics while illustrating both the procedure and the techniques for compiling a local biographical dictionary. Numerous examples provided may serve as a guideline to future authors in structuring their lexicographic entry formats.

KEYWORDS: biographic dictionary, biographic entry, *Bakarski zaslužnici*, lexicographic heuristics

Oznake vlasništva i posvete na knjigama Knjižnice obitelji De Franceschi

Anita Marin

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

amarin@nsk.hr

Libellarium 15 (2) 2024: 25–46

Izvorni znanstveni rad / Original Scientific Paper

UDK: 097:027.1De Franceschi(497.5Zagreb)

Primljeno / Received: 12. srpnja 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 15. studenog 2024.

doi: 10.15291/libellarium.4520

Sažetak

Cilj. Obitelj De Franceschi imala je svoj posjed i knjižnicu u mjestu Gologorica kraj Pazina. Nakon kapitulacije Italije 1943. odselili su se iz Istre. Njihova je knjižna i arhivska građa najvećim dijelom dospjela u Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu gdje je desetljećima stajala neobrađena i nedostupna korisnicima. Cilj je ovoga rada predstaviti rezultate analize podataka o prijašnjem vlasništvu i posvetama pronađenim u Knjižnici obitelji De Franceschi, bilježenima u bibliografskom opisu pri sređivanju Knjižnice, te argumentirati njihovu važnost u kontekstu očuvanja i valorizacije kulturne baštine Istre.

Pristup/metodologija/dizajn. Istraživanju oznaka vlasništva i posveta Knjižnice prethodilo je višegodišnje sređivanje i bibliografska obrada građe u knjižničnom sustavu Aleph. U polju za napomene upisivali su se i podaci o vlasništvu (*ex libris* i autografi) i posvetama. Polje je pretraživo što omogućuje jednostavno i brzo prikupljanje podataka. Odabirom opcije složenog pretraživanja u radnom sučelju kataloga izdvojena je građa Knjižnice unošenjem oznake za lokaciju – PDF (Poklon De Franceschi) i upisivanjem riječi *ex libris*, autograf ili posveta u polju napomene. Tako dobiveni podaci, ponovljeni za svaku riječ, trebali su se dalje pročitati jer postoje i primjerci koji nisu iz Knjižnice De Franceschi. Sređeni kvantitativni podaci dalje su se analizirali kvalitativno.

Rezultati. U Knjižnici se nalazi 29 publikacija koje sadrže *ex libris* i 190 autografiranih publikacija. Obitelj De Franceschi nije imala svoj *ex libris* već je za označavanje vlasništva koristila autograf, najčešće u obliku C. De Franceschi. Uzmemo li u obzir čitavi fond Knjižnice, tek je nešto više od 9 % knjiga s tom oznakom. Nadalje, u Knjižnici se nalaze i 72 posvete čiji su autori najčešće i autori ili urednici poklonjenog djela. Često se na knjizi nalazi više oznaka vlasništva ili u kombinaciji oznake vlasništva s posvetom, što takvo izdanje čini zanimljivijim i bibliofilski vrijednijim.

Ograničenja. Knjižna je građa obrađivana u više navrata. Tek od zadnje i najobimnije faze počelo se sa sustavnim unošenjem podataka o oznakama vlasništva i posvetama.

Praktična primjena. Predstavljena je i argumentirana vrijednost bilježenja podataka o

oznakama vlasništva i posvetama na knjigama u bibliografskom opisu.

Originalnost/vrijednost. Do sada su se oznake vlasništva i posvete uglavnom bilježile samo za staru i rijetku knjigu, a rad je pokazao važnost bilježenja tih podataka i za drugi tip građe, naročito za onu koja se nalazi u okviru ostavština.

KLJUČNE RIJEČI: Knjižnica obitelji De Franceschi, oznaka vlasništva, *ex libris*, autograf, posveta

Uvod

Proučavanje čitateljskih navika koncem 20. st. premjestilo se s istraživačkog pitanja što na pitanje *kako* se čitalo. Kako se nešto čitalo može se proučavati s obzirom na način prezentacije teksta te s obzirom na interakciju čitatelja s tekstem i knjigom. Ako se proučava način prezentacije teksta naglasak je na fizičkoj pojavnosti samog teksta, tj. kako je tekst pripremljen za čitatelja, pri čemu se proučavaju materijalne karakteristike knjige, oblikovanje stranica, podjela teksta u poglavlja, paragrafe i slično, prisutnost predgovora, pogovora, bilješki, kazala, ilustracija itd. Fokus su proučavanja interakcije čitatelja s tekstem bilješke, komentari, podcrtavanje i označavanje teksta i slično. S druge strane, interakcija čitatelja s knjigom uključuje i oznake vlasništva, kletve, posvete, pisma, poruke i „stvari“ sačuvane u knjigama, kao i osobne bilješke (Velagić i Kristek 2009, 337–338). Ovaj će se rad baviti istraživanjem jednog segmenta interakcije čitatelja s knjigom: oznakama vlasništva i posvetama na knjigama Knjižnice obitelji De Franceschi.

Oznake vlasništva i posvete upućuju na to da je određeni pojedinac ili ustanova knjigu posjedovao ili dobio na poklon, no ne nužno da ju je i čitao (Velagić i Kristek 2009, 337). Oznaka vlasništva ili provenijencija na knjizi može se iskazati u obliku *ex librisa*, signature (potpisa), natpisa, pečata, marginalije (bilješke na rubu stranice), obiteljskog grba i različitih simbola (Špoljarić i Majlinger-Tanocki 2013, 121). Pri sređivanju i obradi Knjižnice obitelji De Franceschi (dalje: Knjižnica) na knjigama su ustanovljena dva tipa oznake vlasništva: *ex librisi* i znatno brojniji potpisi, odnosno autografi, kako se taj podatak bilježi u elektroničkom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (dalje: NSK).

Oznaku vlasništva na knjigama ostavljali su vlasnici, kolekcionari i bibliofili, najčešće na unutrašnjosti korica, na preliminarnim stranicama ili na naslovnoj stranici. Služi kao posjetnica ili vlasnički list knjige (Pektaš 2024) te ujedno predstavlja samog vlasnika, uzvisuje ga i promovira. Uz oznaku diskrecije posjeda, ona ima i funkciju zaštite knjige od lopova te upozorava posuđivača na obavezu njezina vraćanja (Pektaš s. a.).

Prema rječniku stranih riječi *ex libris* je latinskog porijekla, sastavljen od riječi „ex“ i „liber“ što doslovno znači – „iz knjiga“ (Klaić 1990, 358). U *Hrvatskoj enciklopediji* izraz se objašnjava kao „otisnuti natpis“ koji „se stavlja na knjige, najčešće na unutarnju ili vanjsku stranu korica ili na naslovnu stranicu, kao oznaka vlasništva“ (*Hrvatska enciklopedija: mrežno izdanje* 2013. – 2024., s. v. „Ex libris“). No, osim otisnutih *ex librisa* u knjigama nailazimo i na rukopisne te na pečatne *ex librise*. Štoviše, prvi su *ex librisi* pisani rukom vlasnika ili prepisivača knjige, uz jednobojne ili višebrojne ukrase. S vremenom su se koristile i posebne grafičke tehnike (bakrorez, bakropis, drvorez, kamenorez, fototipija) za njihovu izradu pa sve do današnjih suvremenih tehnika knjigotiska i ofseta.

Prvi i najstariji primjer *ex librisa* izrađen je 1400. god. prije Krista za vrijeme vladavine Amenophisa III. u Egiptu na svijetloplavoj pločici veličine 62 x 38 x 4,5 mm. Procjenjuje se da je ta ploča bila pričvršćena na drvene sanduke koji su služili za zaštitu svitaka papirusa (Pektaš 2024). Prije izuma Gutenbergova tiskarskog stroja sredinom 15. stoljeća knjige su pisane rukom u samostanima. U ograničenim pisanim izdanjima knjiga vlasnici su ponekad stavljali grbove na unutarnju stranu korica. Prvi tiskani *ex librisi* pronađeni su na knjigama iz 15. st., kao i najstariji datirani *ex libris* iz 1516., koji je izradio slikar Albrecht Dürer (*Hrvatska enciklopedija: mrežno izdanje* 2013. – 2024., s. v. „Ex libris“).

Prvi tiskani *ex libris* u Hrvatskoj pripadao je Đuri Đurkoviću, datiran vjerojatno iz prvih desetljeća 16. st. Uskoro mnoge plemićke obitelji stavljaju tu oznaku na svoje knjige, a među poznatijima su članovi obitelji Frankopan, Zrinski i Drašković. U 18 st. *ex libristika* (*Nacional* 2021) se širi i među učenim ljudima i svećenstvom, da bi se procvat dogodio u drugoj polovini 19. i početkom 20. st. kada se javlja veliki interes za knjigu (Bratulić 2007). U Grafičkoj zbirci NSK-a nalazi se 2270 različitih primjeraka hrvatskih i europskih *ex librisa* među kojima se ističe zbirka povjesničara i arhivista Emilija Laszowskoga (Brlog kraj Ozlja, 1868. – Zagreb, 1949.) te zbirka propagandista, numizmatičara i kolekcionara Ignaca Hoggea (? , 1914. – Zagreb, 1974.) (Olujić 2019, 128).

Ex librisi su grafički radovi malih dimenzija koji se najčešće sastoje od imena i prezimena vlasnika, monograma, grba vlasnika knjige, njegova portreta ili kojeg drugog heraldičkog ili alegorijskog crteža. Većinom su to vinjete, naljepnice koje ljubitelji knjiga lijepe na unutarnju stranu korica. Pomoću njih možemo utvrditi vlasništvo knjige u nekoj zbirci, razumjeti povijest određenog primjerka i njegovu jedinstvenost (Špoljarić i Majlinger-Tanocki 2013, 119). Uz to što predstavljaju oznaku vlasništva i imaju praktičnu funkciju često su to i mala umjetnička djela te su stoga imali i funkciju ukrašavanja knjige (Bratulić 2007, 9). Takve male originalne radove u Hrvatskoj su izrađivali glasoviti umjetnici poput Mencija Klementa Crnčića, Naste Rojc, Tomislava Krizmana, Mirka Račkoga, Ljube Babića, Miroslava Šuteja, Nevenke Arbanas i drugih. Iz svega navedenog proizlazi da su *ex librisi* vrijedan povijesno-kulturološki podatak kao i važno komunikacijsko sredstvo te se mogu vezati uz kulturu, dokumentaciju, očuvanje i informaciju (Oliveira 2022, 5).

Vlastoručni potpis bez konkretne oznake *ex libris* ispred imena također je jedan vid oznake vlasništva na knjizi. Potpis može biti autografski ili neautografski. Potonji su potpisi različiti znakovi koji su imali ili imaju snagu i vrijednost potpisa, a upotrebljavaju se ponajprije zbog nepismenosti ljudi (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje* 2013. – 2024., s. v. „Potpis“). U NSK-u je odlučeno da se podatak koji je u publikaciji napisan punim ili skraćenim imenom s prezimenom ili inicijalima, u napomeni bibliografskog opisa označava kao autograf. Često se uz autograf bilježi i datum, a vrlo rijetko oznaka mjesta. Takvi se podaci većinom pojavljuju u posvetama.

Posveta je kratak tekst na prednjim stranicama knjige pisan prigodom njezina darivanja. Najčešće su pisci posveta ujedno i autori knjiga koje se poklanjaju, no posvete pišu i darovatelji koji nisu autorski vezani uz sadržaj knjige. Iz njih se mogu iščitati različiti oblici interakcije u odnosima: prijateljski, roditeljski, obiteljski, službeni i slično te su ujedno i podsjetnik na različita životna događanja (Udina 2013, 74).

Oznake vlasništva i posvete, kao povijesna, umjetnička i kulturna manifestacija, otkrivaju nam raznovrsne putanje knjiga, osobne priče kolekcionara, kao i njihove strasti. Istražujući putovanja knjiga iz jednog mjesta u drugo te iz jedne ruke u drugu možemo doprinijeti istraživanju povijesti knjige i kulturnoj povijesti (Oliveira 2022, 5).

2. Zbirka obitelji De Franceschi, oznake vlasništva i posvete u knjižničnim katalozima

De Franceschi, istarska istaknuta obitelj, imala je svoj posjed u Gologorici kraj Pazina koja je bila centar političkog i kulturnog života toga kraja. U kući se nalazila bogata knjižnica i obiteljski arhiv. Najistaknutiji su članovi, ujedno i najznačajniji za nastanak zbirke, političar i povjesničar Carlo (Gologorica, 1809. – Gologorica, 1893.) i knjižničar i povjesničar Camillo (Poreč, 1868. – Venecija, 1953.), no ističu se i drugi članovi obitelji kao npr. slikar Giulio (Rijeka, 1856. – Gologorica, 1942.) i pravnik i povjesničar Carlo ml. (Trst, 1900. – Venecija, 1972.). Nakon kapitulacije Italije 1943. obitelj odlazi u Italiju, a njihova je tiskana i rukopisna građa 1945. pronađena izbačena iz ormara i razbacana po kući.¹ Najveći dio građe završio je u NSK-u, no stajala je više od 50 godina neobrađena u kutijama u spremištima stare i nove zgrade. Periodična obrada počinje tek u 21. stoljeću. Iz knjižničnog kataloga može se iščitati da je unos prvog bibliografskog zapisa (PDF² 0.001) bio 15. 5. 2009., no moguće je da je to datum kada je zapis konvertiran iz prijašnjih knjižničnih sustava u današnji program Aleph. Vidljivo je da je druga faza obrade bila tijekom 2014. godine, a obrada zadnje pronađene građe počinje 20. 1. 2021. sa signaturom PDF 0.745 (Marin 2020, 9) i do danas je popisano 2480 jedinica. U zbirci se nalazi 138 serijskih i 2341 monografska publikacija u rasponu od 1503. do 1945. godine.

Nakon obrade knjižne građa uslijedilo je sređivanje obiteljskog arhiva. Građa je po načelu izvornosti, vrsti građe i dimenzijama smještena u 14 kutija veličine 39 x 29 x 23,5 cm i 7 mapa različitih dimenzija. Napravljen je zbirni opis gdje je u polju rezerviranom za slobodno oblikovan sažetak kratko naveden sadržaj svake kutije kako bi korisnik mogao prosuditi gdje može pronaći željene informacije. U građi prevladavaju rukopisni koncepti znanstvenih i stručnih radova povjesničara Carla st. i Camilla, obiteljska korespondencija te osobna i gospodarska dokumentacija. Tu su i fotografije i jedan fotoalbum, te crteži olovkom na papiru slikara Giulija De Franceschija.

Tijekom zadnje i najobimnije faze obrade knjižne građe koju su radili knjižničari na Odjelu retrospektivne nacionalne bibliografije dogovoreno je da se u bibliografski zapis unose i podaci o vlasništvu i posvetama na knjigama. Ti specifični podaci na razini primjerka, interakcija čitatelja s knjigom kao materijalnim objektom (*ex librisi*, autografi, posvete...) i interakcija čitatelja s tekстом kao intelektualnim sadržajem (bilješke, komentari, podcrtavanja...), u NSK-u su se evidentirali samo za građu u Zbirci rukopisa i starih knjiga. Uočeno je da takva praksa ne bi trebala biti rezervirana samo za antikvarnu knjigu, već da bi bilo poželjno da se i za drugu građu, pogotovo onu u ostavštinama, bilježe te informacije. Oznake vlasništva, posvete i druge fizičke karakteristike knjiga u posebnim zbirkama otkrivaju nam razloge zašto se one baš tu nalaze i čuvaju, a njihov značaj može se otkriti tek kada se knjige katalogiziraju (Lundy 2008, 164). Knjige se često mogu pronaći daleko od svog prvotnog izvornog smještaja, prelaze granice i jezične domene u različitim razdobljima svojega postojanja (Shaw 2011, 171); iz posveta se mogu vidjeti emocionalne i društvene veze, a iz bilješki i komentara

¹ Više o obitelji: Bertoša, Miroslav. 1985. *Etos i etnos zavičaja*. Pula [etc.]: Čakavski sabor [etc.]; Bertoša, Miroslav. 1989. „Uvod.“ U *Uspomene*, Carlo De Franceschi, 9–30. Pula [etc.]: Čakavski sabor [etc.]; Marin, Anita, Martina Jurišić, Alena Matijaca. 2022. „Zbirka obitelji De Franceschi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu – prilog istraživanju.“ *Libellarium: časopis za istraživanja u području informacijskih i srodnih znanosti* 2, br. 13: 3–28. <https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/libellarium/issue/view/395>.

² PDF je oznaka za signaturu knjiga iz Knjižnice obitelji De Franceschi.

čitateljske preferencije. Bibliografski zapis u kojem su te informacije dostupne i pretražive omogućuje raznolika proučavanja i moderne povijesti knjige, knjižnica i čitanja.

Marijana Tomić istraživala je podatke o povijesti primjerka u listićnim katalozima, tiskanim katalozima i u OPAC-ima hrvatskih knjižnica. Katalozi su pregledani nasumičnim pretraživanjem zapisa za stare i rijetke knjige tiskane prije 1830. godine. Zaključeno je da se podaci o vlasništvu knjiga nisu bilježili u kartičnom katalogu, dok tiskani katalozi imaju bogate i opširne zapise o vlasništvu. Od deset općeznanstvenih knjižnica u Hrvatskoj, njih šest (60 %) u elektroničkom katalogu u polju za napomenu stavlja podatke o oznakama vlasništva, dvije knjižnice (20 %) taj podatak bilježe samo povremeno, dok u dvije knjižnice (20 %) taj podatak nikada nije dio kataložnog zapisa (Tomić 2011, 184). O knjižničnom katalogu kao važnom izvoru informacija o prijašnjim vlasnicima knjiga pisale su autorice Špoljar Kizivat i Majlinger-Tanocki (2013). Na primjeru legata u Spomeničkoj zbirci Gradske i sveučilišne knjižnice u Osijeku istražile su mogućnosti unošenja podataka o provenijenciji u knjižničnom integriranom sustavu CROLIST i zaključile da bilježenje tog podatka omogućuje dostupnost informacija i pretraživanje po parametrima, unaprijeđuje poslovanje knjižnice te se omogućuje izrada posebnih bibliografija darovatelja (biltena). Autori Stone i Berryman (2014) otišli su korak dalje. Umjesto jednostavnog bilježenja podatka o provenijenciji u katalogu koristili su relacijsku bazu podataka za mapiranje i povezivanje knjiga iz Zbirke Roberta Menzies³ u Knjižnici Sveučilišta u Melbourneu sa životom i vremenom samog vlasnika. Svaka oznaka na knjizi može se povezati s osobom, događajem ili organizacijom. Datumi rukom napisani na knjizi mogu reći više od datuma izdanja knjige jer mogu povezati knjigu s ključnim događajima iz vlasnikova života i kontekstualizirati rast zbirke.

Iz navedenoga možemo zaključiti da je dosadašnja praksa bilježenja podataka o vlasništvu u hrvatskim knjižnicama bila uglavnom rezervirana za staru i rijetku knjigu. Takvi su podaci vrijedan izvor informacija za mnogobrojna kulturna i povijesna proučavanja koja su uvelike olakšana razvojem tehnologija i elektroničkoga kataloga. Stoga bi bilo nužno bilježiti u bibliografskom zapisu svaki materijalni trag na knjizi (oznake vlasništva, posvete, kletve, osobne bilješke) ili u knjizi (pisma i razne druge sačuvane stvari). Naročito su ti podaci važni za ostavštine gdje trebamo voditi računa o cjelovitosti i jedinstvenosti zbirke.

Za ovo istraživanje iz cjelovitog fonda Knjižnice obitelji De Franceschi izdvojene su knjige koje u polju za napomene imaju podatak *ex libris*, autograf i posvetu. Podaci se mogu pretražiti i preuzeti iz mrežnog kataloga NSK-a. U sljedećim poglavljima analizirani su dobiveni rezultati.

3. Oznake vlasništva na knjigama Knjižnice obitelji De Franceschi

U sučelju za obradu podataka knjižničnog programa Aleph moguće je preko složenog pretraživanja dobiti podatke o oznakama vlasništva. U ovom slučaju ograničili smo se na Knjižnicu De Franceschi, te smo u polju za lokaciju upisali početnu oznaku signature Knjižnice – PDF. Paralelno, u polju za napomene upisali smo *ex libris*. Na taj način dobiven je rezultat

³ Sir Robert Menzies (Jeparit, Victoria, 1894. – Melbourne, 1978.), australski političar i pravnik, premijer države (1939. – 1941., 1949. – 1966.).

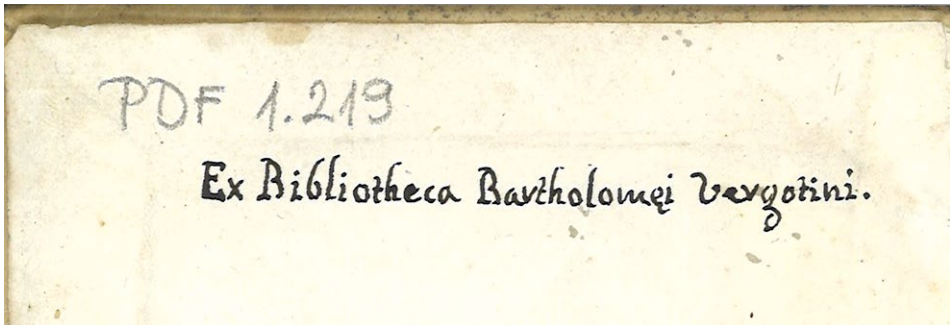
od 31 bibliografskog zapisa. No, te je podatke trebalo pročistiti jer postoje i drugi primjerci knjiga koji nisu iz ove Knjižnice, a da na sebi imaju oznaku vlasništva, te je u konačnici broj pao na 27. Također, u Zbirci rijetkosti i starih knjiga nalazi se još 36 knjiga „Iz ostavštine De Franceschi“, kako je navedeno u zapisu, gdje su još utvrđena dva *ex librisa*.⁴ U konačnici je dobivena brojka od 29 knjiga s oznakom *ex libris*. Isto pretraživanje ponovljeno je i s riječju „autograf“ gdje je dobiven rezultat od 190 publikacija koje na sebi imaju potpis, točnije 189 knjiga i jedan primjerak uvezane serijske publikacije.

3.1 *Ex libris*

Analizirajući *ex libris* u Knjižnici obitelji De Franceschi ustanovljene su tri vrste: rukopisni, pečatni i tiskani. Od 29 *ex librisa* najviše je pečatnih (20), zatim slijede tiskani (5) pa rukopisni (4) *ex librisi*.

3.1.1. Rukopisni *ex librisi*

Na sporednoj naslovnoj stranici knjige *Consilia criminalia celeberrimi, ac praestantissimi...*⁵ objavljene u Veneciji 1555. nalazi se rukom napisano „Ex Bibliotheca Fratrum Decrorum Francovich“ što znači da je knjiga bila u posjedu franjevačke biblioteke, no nije navedeno iz kojeg točno samostana. Na unutrašnjosti prednjih korica djela *Institutiones canonicae*⁶ izašlog 1743. u Beneventu, gradu na jugu Italije, označeno je „Ex Bibliotheca Bartolomei Vergottini“ (Slika 1).

Slika 1. Rukopisni *ex libris* Bartolomeja Vergotinija

Bartolomeo Vergottini (1759. – 1801.) član je plemićke obitelji iz Poreča. Po struci je bio pravnik te se, kao i De Franceschiji, bavio istraživanjem povijesti istarskoga kraja. Među

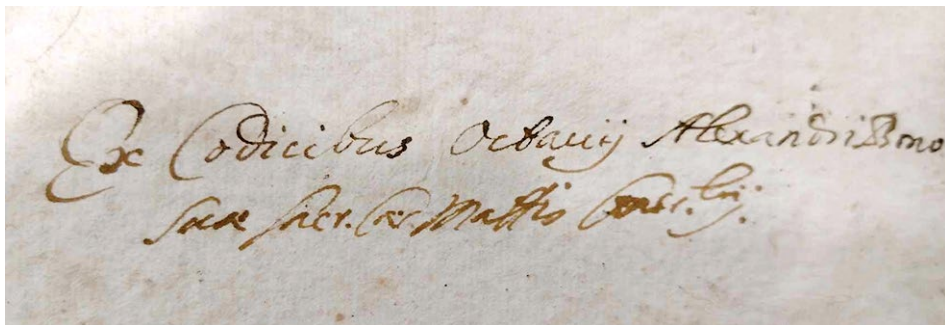
⁴ Iz ovoga je vidljivo kako je Knjižnica bila rascjepkana, te da se na sveukupni broj od 2341 knjige s početnom signaturom PDF može pridodati i ovih 36 knjiga iz Zbirke rijetkosti i starih knjiga.

⁵ Cipolla, Bartolomeo. 1555. *Consilia criminalia celeberrimi, ac praestantissimi iur. vtri. interpretis D. Bartholomaei Caepollae Veronensis: nuper diligentissimi a diversis doctissimisquae authoribus recognita, ampliata, additis quoque summariis, ac repertorio, non mediocro diligentia elaborato*. Venetiis: apud Cominum de Tridino Montisferati.

⁶ Gravina, Giovanni Vincenzo. 1743. *Institutiones canonicae*. Beneventi: Sumptibus Societatis.

prvima je napisao povijest grada Poreča⁷ sustavno koristeći povijesnu građu (Uljančić-Vekić 2008). Ta i još dvije njegove knjige⁸ nalaze se u Zbirci rukopisa i starih knjiga NSK-a kao dio Knjižnice obitelji De Franceschi. Obitelj Vergottini i sama je posjedovala bogatu biblioteku, a dio knjiga Nicolò de Vergottini donirao je knjižnici Zavičajnog muzeja Poreštine (*Istrapedia: istarska internetska enciklopedija* 2013). Rariteta biblioteka Bartolomea Vergottinija, nakon Drugog svjetskog rata i odlaska obitelji u Italiju, nestala je iz njihove palače u Poreču (Uljančić-Vekić 2008).

Preostale dvije knjige s rukopisnim *ex libris*ima jesu: *L'economia del cittadino in villa*⁹ iz 1689. godine i *Corografia ecclesiastica o' sia Descrittione della citta, e della diocesi di Giustinopoli, detto volgarmente Capo d' Istria*¹⁰ iz 1700. godine. Na prvoj piše „Ex codicibus Octavii Alexandri Bono...” (Slika 2), a na drugoj se uz djelomično nečitak tekst „Ex libris Francisci ... justin [?]” nalaze i autograf (Camilo de Franceschi 1922.) i posveta (venerdi 31 marzo 1911 Giorgio Bobban). Ponekad je lako identificirati prijašnjeg vlasnika jer su knjige u prošlosti uglavnom posjedovali istaknutiji pojedinci: aristokrati, političari, pisci i slični, no mnogi će ostati nepoznanica (Shaw 2011, 160) kao ovdje navedeni.

Slika 2. *Ex codicibus Octavii Alexandri Bono...*

Sva su četiri rukopisna *ex libris*a na vrijednim starim izdanjima te se sastoje od imena vlasnika i prefiksa *ex* uz koji ide *bibliotheca*, *codicibus* ili *libris* te nemaju nikakvog drugog grafičkog oblikovanja.

Uz ove rukopisne *ex libris*e, spomenut ćemo i podatak da se na sabranim djelima Niccola Machiavellija iz 1550. godine¹¹ nalazi također rukopisni *ex libris*, ali je ime vlasnika prekrizeno te je vidljiva samo zabilježena godina – 1865. (Slika 3).

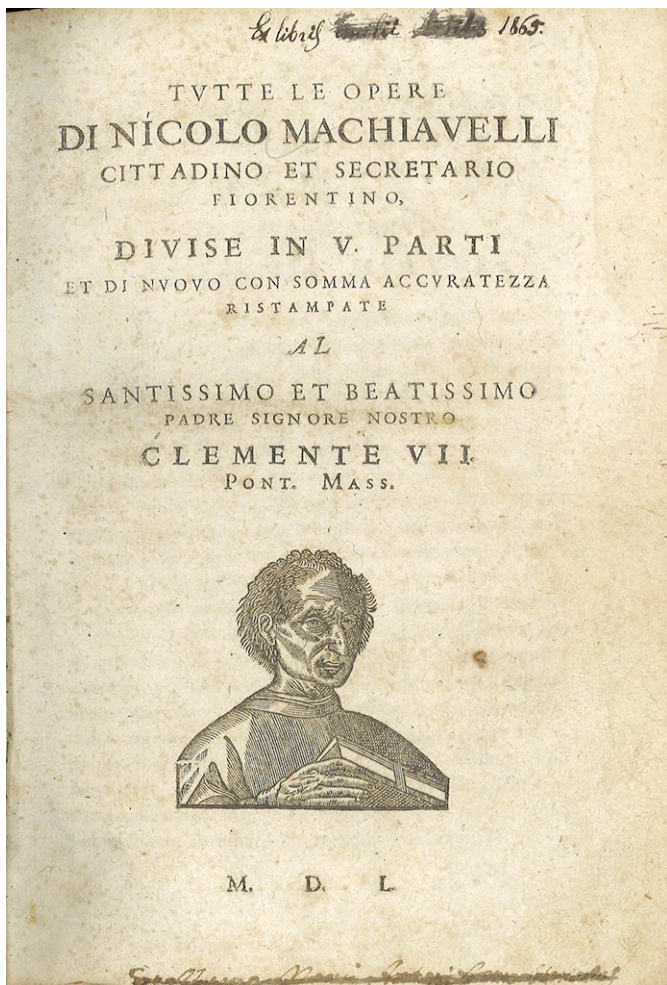
⁷ Vergottini, Bartolomeo. 1796. *Breve saggio d' istoria antica e moderna della città di Parenzo nell' Istria*. In Venezia: appresso Modesto Fenzo.

⁸ Vergottini, Bartolomeo. 1795. *De' primi popoli e delle antichità romane dell'illustre città di Pola nell'Istria ragguaglio storico*. In Venezia: appresso Modesto Fenzo.; Vergottini, Bartolomeo. 1801. *Del più vero primo titolo giurisdizionale de' vescovi di Parenzo nel distretto d'Orsara*. In Venezia: appresso Giacomo Costantini.

⁹ Tanara, Vincenzo. 1680. *L'economia del cittadino in villa del sig. Vincenzo Tanara, libri VII*. In Venetia: appresso li Prodotti.

¹⁰ Naldini, Paolo. 1700. *Corografia ecclesiastica o' sia Descrittione della citta, e della diocesi di Giustinopoli, detto volgarmente Capo d' Istria*. In Venezia: appresso Gierolamo Albrizzi.

¹¹ Machiavelli, Niccolò. 1550. *Tutte le opere di Niccolò Machiavelli cittadino et segretario Fiorentino, divise in V parti et di nuovo con somma accuratezza ristampate: al santissimo et beatissimo padre signore nostro Clemente VII. Pont. Mass.* [S. l.]: [s. n.].

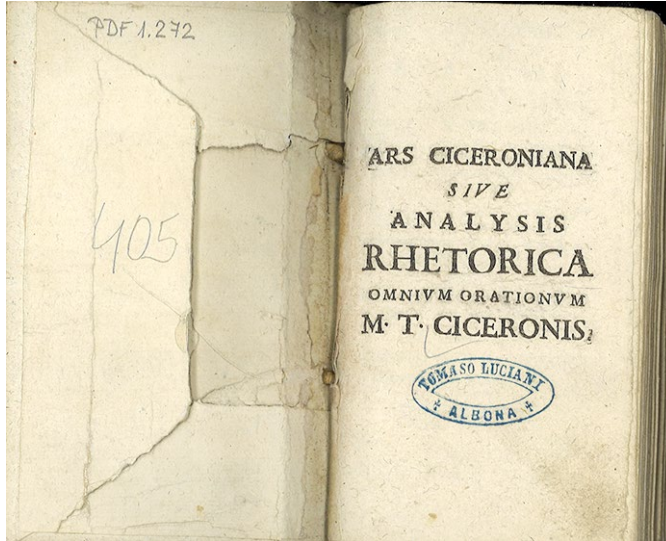
Slika 3. Prekrižen podatak o vlasništvu

3.1.2. Pečatni *ex libris*

Od 20 pečatnih *ex librisa*, 17 ih je naslovljeno na Tomasa Lucianija. Pečat je jednostavnog grafičkog rješenja, sastavljen samo od imena vlasnika i mjesta stanovanja: Tomaso Luciani Albona (Slika 4). Luciani (Labin, 1818. – Venecija, 1894.), proučavatelj starina, publicist i političar družio se s Carlom De Francescijem i u njegovoj kući u Gologorici sastajao se s predstavnicima talijanske građanske, liberalne i nacionalne oporbe (Bertoša i Bertoša 2017). Po većem broju Lucianijevih knjiga u Knjižnici obitelji De Franceschi možemo pretpostaviti da je ta građa kupljena od vlasnika. Knjige su većinom iz 17. i 18. stoljeća;¹² jedna je objavljena 1801. godine, a tri su knjige također starijeg datuma, ali nije utvrđena točna godina jer nedostaju naslovne stranice. Autor je čak njih osam Ciceron, a jedna je knjiga analiza Ciceronovih

¹² Četiri su knjige iz 17. i devet iz 18. stoljeća.

govora francuskog autora, isusovca Martina Du Cygnea. Spomenut ćemo još basne rimskog književnika Gaja Julija Fedra, poeziju talijanskih književnika Fulvija Testija, Girolama Fracastora i Marca Antonija Flaminija, te zadnje tri knjige *Kalendar* (Fasti) Publija Ovidija Nazona.

Slika 4. Pečatni ex libris Tomasa Luciana

Što se jezika tiče, knjige su na latinskom (13) i na talijanskom jeziku (4).

Na dvama pečatnim *ex libris*ima piše: „Marco Calcina, Grisiguana i Attilio Barzelogna, legatore di libri, Parenzo“ (Slika 5). O Marcu Calcini znamo samo, kako je i navedeno na pečatu, da je iz Grožnjana, dok se u knjizi *Parenzo: gente, luoghi, memoria* spominje pedagog i vrsni knjigoveža Attilio Barzelogna.¹³ Riječ je o knjigama *Il serio nel faceto: scritti vari*¹⁴ Nicola

Slika 5. Pečatni ex libris Marca Calcine i Attilija Barzelogne

Tommaseo i *La morte di Pan: psicologia morale*¹⁵ Luigija Garella.

Osim tih klasičnih pečatnih *ex libris* na knjizi iz područja agronomije, *L'arte di raddoppiare le proprie rendite...*¹⁶ nailazimo i na suhi, utisnuti u papir, pečatni *ex libris* s oznakom „A. Dr.

¹³ Crisma, Aulo. 2012. *Parenzo: gente, luoghi, memoria*. Venezia: Assessorato Politiche educative, itinerari educativi.

¹⁴ Tommaseo, Niccolò. 1868. *Il serio nel faceto: scritti vari*. Firenze: Le Monnier.

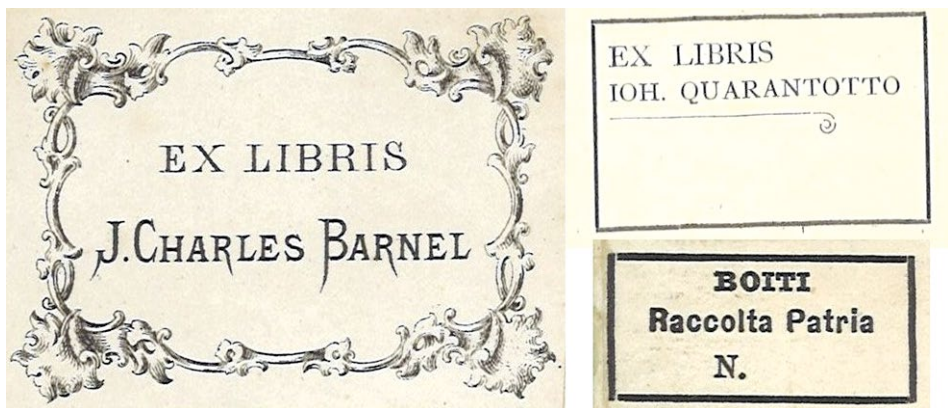
¹⁵ Garellò, Luigi. 1908. *La morte di Pan: psicologia morale del mito*. Torino [etc.]: Bocca.

¹⁶ Bologna, Jacopo. 1845. *L'arte di raddoppiare le proprie rendite ossia precetti e pensieri di chimica agraria messi*

Scampicchio avvocato“. To je ujedno i jedini primjerak analiziranih *ex librisa* na kojem se nalazi oznaka profesije. Podatak o profesiji svjedoči o tome da su u 19. stoljeću knjige posjedovali uglavnom pripadnici višeg i srednjeg staleža (Velagić i Kristek 2009, 340). Kao što je istaknuto na pečatu, Antonio Scampicchio (Labin, 1830. – Labin, 1912.) bio je odvjetnik, ali i političar, ljubitelj starina i arheolog-amater (Levak i Prodan 2010). Uz taj pečat, u Knjižnici se nalazi i veći broj njegovih autografa o čemu će kasnije biti riječ.

3.1.3. Tiskani *ex librisi*

Od pet otisnutih *ex librisa* i zalijepljenih na knjige tri pripadaju J. Charlesu Barnelu, jedan Giovanniju Quarantottu, a na jednoj je knjizi naznačeno da pripada Zavičajnoj zbirci Boiti (Slika 6). Od spomenutih vlasnika jedino su za Quarantotta (Rovinj, 1881. – Rovinj, 1977.) pronađeni biografski podaci. Riječ je o istaknutom istarskom i talijanskom povjesničaru i pjesniku, rodnom iz Rovinja. Sva su tiskana rješenja u crno-bijeloj tehnici, no oblikovanjem se ističe Barnelov *ex libris* čije se ime nalazi unutar ilustriranog okvira. Barnelovi *ex librisi* nalaze se na svescima djela *Delle lettere di messer Pietro Bembo cardinale*¹⁷ objavljenog 1743. u Veroni. Riječ je o autorovim pismima ukoričenim u pet svezaka, a u Knjižnici se nalaze samo ta tri sveska s oznakom vlasništva. Oznake su Zavičajne zbirke Boiti i Quarantotta na povijesnim djelima talijanskih autora Andree Giuseppea Bonoma¹⁸ i Girolama Muzija.¹⁹

Slika 6. Tiskani *ex librisi* u Knjižnici obitelji De Franceschi

alla cognizione di tutti: nella quale si contiene tutto quello che chimicamente a rapporto alla coltivazione dei terreni, allo sviluppo delle piante, alla confezione ed uso dei letami: prima 1. Venezia: co' tipi di Gio. Cecchini.

¹⁷ Bembo, Pietro. 1743. *Delle lettere di messer Pietro Bembo cardinale a suoi congiunti, ed amici, e ad altri gentili uomini: vol. 2.* Verona: presso Pietro Antonio Berno, libraro e stampatore nella via de' Leoni.; Bembo, Pietro. 1743. *Delle lettere di messer Pietro Bembo a' principi e signori, e suoi famigliari amici scritte: vol. 3.* Verona: presso Pietro Antonio Berno, libraro e stampatore nella via de' Leoni.; Bembo, Pietro. 1743. *Lettere famigliari di messer Pietro Bembo cardinale a messer Giovannattee Bembo suo nipote: vol. 4.* Verona: presso Pietro Antonio Berno, libraro e stampatore nella via de' Leoni.

¹⁸ Bonomo, Andrea Giuseppe. 1785. *Sopra l'origine degli antichi conti di Gorizia.* Trieste: nella Ces. reg. stamperia governale.

¹⁹ Muzio, Girolamo. 1743. *Battaglie di Hieronimo Mutio Giustinopolitano, con alcune lettere a gl'infrascritti nobili spiriti: cioè, al Cesano, & al Causalanti, al signor Renato Triuultio, & al clariss. signor Domenico Veniero: col quale in particolare discorre sopra il Corbaccio. Con vn Trattato, intitolato la Varchina: doue si correggono con molte*

3.1.4. Autografi

Kao što smo već u uvodu spomenuli, u zbirci se nalazi 190 publikacija s autografom kao oznakom vlasništva. Jedan se autograf nalazi na preliminarnoj stranici zajednički uvezanih serijskih publikacija *Giornale di Trieste*²⁰ i *Il messaggiere dell'Adria*²¹ koji je naslovljen na Camilla De Franceschija, uz datum 28. II. 925 (op. a. 1925.). Preostalih 189 autografa nalazi se na monografskim publikacijama. Uzimajući u obzir sveukupan broj knjiga u Knjižnici, njih 2341, ispada da samo manji broj na sebi ima autograf. Pridodamo li tome i 29 *ex librisa*, oznaku vlasništva ima 217 knjiga, što je tek nešto više od 9 %. Treba imati na umu i da neke publikacije na sebi imaju više oznaka vlasništva (i *ex libris* i autograf).

De Franceschiji nisu imali svoj *ex libris* već su za označavanje knjiga stavljali autograf (potpis), najčešće na naslovnoj stranici, zatim na prvom omotnom listu, njegovoj unutrašnjosti ili na nekoj od preliminarnih stranica. Ponekad se autograf javlja na više mjesta u publikaciji i u različitim oblicima. Uz autograf često ide i datum, a vrlo je rijetko naznačeno mjesto. Navest ćemo puna imena, različite varijacije istog imena te inicijale na koje smo naišli: De Franceschi, Carlo De Franceschi, C. De Franceschi, Camillo De Franceschi, C. D. F., G. P. De Franceschi, G. Pietro De Franceschi, Gian Pietro De Franceschi, G. P. de Franceschi, G. P. De Franceschi, Virginia De Franceschi, Giulio De Franceschi, Massiliano Defranceschi i Italo De Franceschi. Najviše je knjiga s potpisom C. De Franceschi (78), što može biti i Carlov i Camillov autograf, barem u onim knjigama objavljenim do Carlove smrti 1893. godine. Nakon toga idu imena Camilla (34) i Carla (23). Tek po jedna knjiga na sebi ima autografe Virginije, Massiliana i Itala (Slika 7).

Slika 7. Neki od autografa članova obitelji De Franceschi

Osim autografa De Franceschija, nailazimo i na druga imena. Prednjači ime statističara Marija Vergottinija (Poreč, 1901. – Rim, 1971.) s osam autografa. Zatim slijedi već spomenuti advokat Scampicchio. Njegovo ime u oblicima A. Schampicchio i Antonio Schampicchio pojavljuje se tri puta, isto kao i samo prezime Schampicchio. Na knjizi *La Beatrice svelata*²² uz

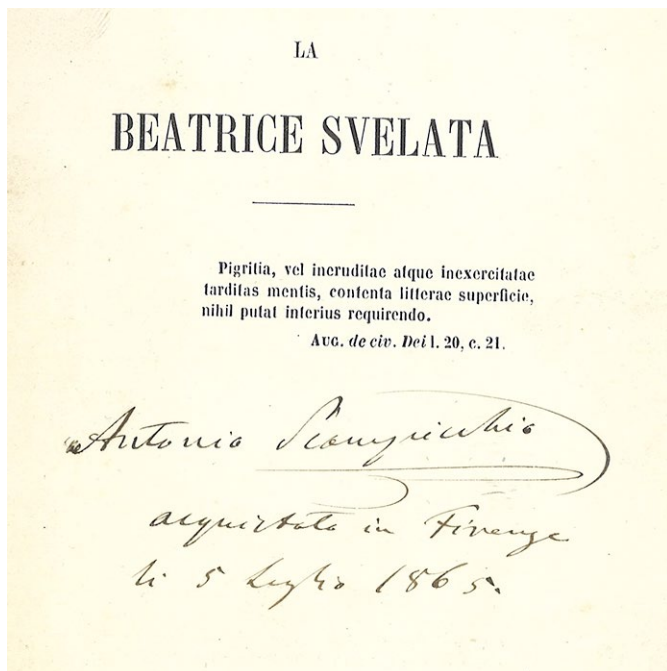
belle ragioni, non pochi errori del Varchi, del Casteluetro, & del Ruscelli: et alcune bellissime annotationi sopra il Petrarca. In Napoli: per Felice Carlo Mosca.

²⁰ *Giornale di Trieste*. 1848-1849. Anno 1, n.1(1848.) – anno 2, n. 4 (1849.). [S. l.]: [s. n.].

²¹ *Il messaggiere dell'Adria*. 1849. Anno 1, n.1(1849.) – anno 1, n. 39 (1849.). [S. l.]: [s. n.].

²² Perez, Francesco. 1865. *La Beatrice svelata: preparazione all'intelligenza di tutte le opere di Dante Alighieri*: vol. 1. Palermo: Stabilimento tipografico di F. Lao.

njegov potpis nalazi se i naznaka da je knjigu kupio u Firenzi 4. srpnja 1865. godine (Slika 8). Na talijansko-njemačkom rječniku²³ iz 1825. godine javlja se uz autograf Antonija Scampicchia

Slika 8. Autograf Antonija Scampicchia, acquistato in Firenze 4. luglio 1865.

cchia na naslovnoj stranici i potpis Vittorija Scampicchia na omotnom listu.

S druge strane, jednom se javljaju autografi Amoroso i Franco Amoroso, vjerojatno iz obitelji odvjetnika, političara i arheologa Andree Amorosa (Rovinj, 1829. – Poreč, 1910.), te Edoardo Polli, Ranieri Allulli i Antoni Francovich o kojima ništa nismo uspjeli saznati. Tu je i autograf književnika Pasquala Besenghija degli Ughija (Izola, 1797. – Trst, 1849.).

Često se na knjizi nalazi više oznaka vlasništva. Primjerice, na knjigama s otisnutim *ex libris* Quarantotta, Barnela i Boitija Raccolta Patrija N., prisutan je i autograf C. De Franceschija ili se uz oznake vlasništva nalaze i posvete.

4. Posvete na knjigama Knjižnice De Franceschi

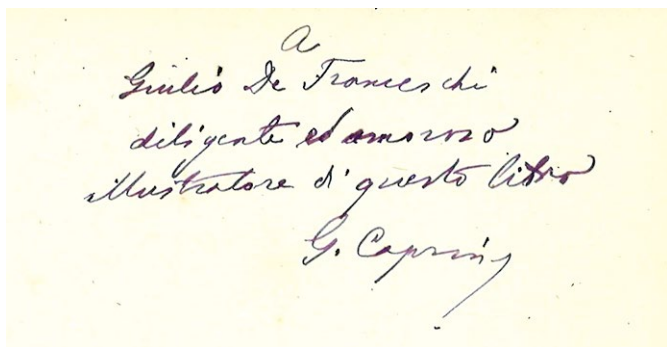
Isti proces pretraživanja u elektroničkom knjižničnom katalogu kao s oznakama vlasništva ponovili smo i s riječju „posveta“. Pronađene su 72 knjige s tim kriterijem. Najčešće su pisci posveta i autori ili urednici darovane publikacije. Takve su 52 posvete upućene članovima obitelji De Franceschi (Carlu, Camillu, Gianu Pietru i Giuliju). Navest ćemo, kao jedan od

²³ Nuovo dizionario italiano-tedesco e tedesco-italiano: italiano-tedesco. 1825. Norimberga e Lipsia: presso Conrado Enrico Zeh.

primjera, posvetu upućenu slikaru Giuliju De Franceschiju koji je ilustrator knjige *Il Trecento a Trieste*²⁴ Giuseppea Caprina. Na toj knjizi rukom je napisano „A Giulio De Franceschi diligente ed amoroso illustratore di questo libro G. Caprin“ (Giuliju De Franceschiju, marljivom i punom ljubavi ilustratoru ove knjige, G. Caprin, prev. aut.) (Slika 9).

U Knjižnici se nalaze i autorske posvete upućene drugim pojedincima. Možemo samo nagađati kako su te „tuđe“ knjige završile u Gologorici. Uz pečat i autografe Antonija Scampicchia, na koje smo već naišli, tu je i jedna knjiga s posvetom upućenom njemu. Nadalje, po jedna posveta naslovljena je na Giacoma Amorosu i Leona Vermera o kojima nemamo biografskih podataka, te na povjesničara Pietra Kandlera (Trst, 1804. – Trst, 1872.), arheologa Alberta Puschija (Trst, 1853. – Trst, 1922.) i političara Giorgia Pitaccu (Piran, 1866. – Trst, 1945.). Najviše je publikacija posvećeno istarskom odvjetniku, političaru i arheologu Andrei Amorosu (Rovinj, 1829. – Poreč, 1910.), njih pet.

Nabrojat ćemo samo neke od istovremeno autora posveta i autora poklonjenih djela: svećenik i polihistor Petar Stanković (Barban, 1771. – Barban, 1852.), povjesničar, političar i knjižničar Attilio Hortis (Trst, 1850. – Trst, 1926.), pravnik, političar i proučavatelj povijesti

Slika 9. Posveta Giuseppea Caprina ilustratoru svoje knjige Giuliju De Franceschiju

Carlo Combi (Kopar, 1827. – Venecija, 1884.), već spominjani Giovanni Quarantotto i drugi.

Preostalih osam posveta nisu u izravnoj vezi s autorstvom same publikacije. Darovatelji su već nam znani Alberto Puschi, Giovanni Quarantotto i Andrea Amoroso, zatim psiholog, sociolog i kriminalist Scipio Sighele (Brescia, 1868. – Firenca, 1913.), slikar Giulio Cisaria (Como, 1892. – Milan, 1979.), prirodoslovac Mario Stenta (Trst, 1876. – Trst, 1928.), te stanoviti Giacomo, kojemu ne možemo razaznati prezime. Primjerice, Sighele je poklonio knjigu Niccole Tommasea *La verità poetica*²⁵ Carlu De Franceschiju. Na prvom omotnom listu nalazi se posveta: „A Carlo Defranceschi questa giovanile lucubrazione di che doveva salire tra le prime riputazioni d'Italia“ (Carlu Defranceschiju ovaj mladenački rad od onoga koji se morao truditi da bi stekao ugled u Italiji, prev. aut.). Također, na toj istoj knjizi, na naslovnoj stranici, nalazi se i autograf C. De Franceschi.

Na knjizi *Venezia e le sue lagune* iz 1847.,²⁶ čija su dva sveska uvezana, nalazi se posveta i dva podatka o vlasništvu. Na prvom preliminarnom listu kratko piše da je ovo dar Giaconda

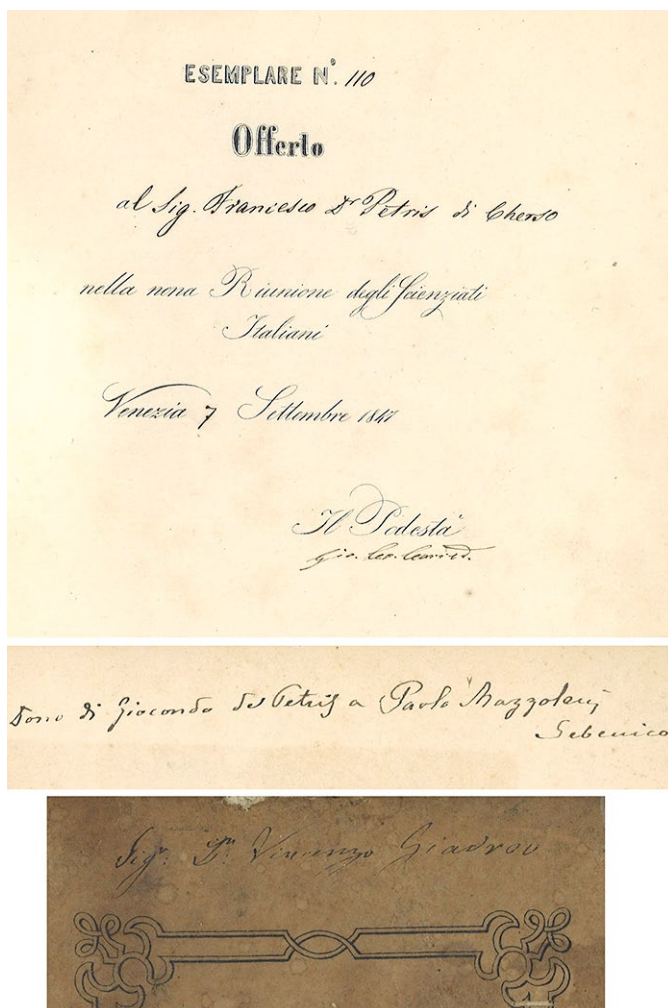
²⁴ Caprin, Giuseppe. 1897. *Il Trecento a Trieste: con illustrazioni policrome*. Trieste: Stab. art. tip. G. Caprin.

²⁵ Tommaseo, Niccolò. 1826. *La verità poetica*. Milano: presso Ant. Fort. Stella e figli.

²⁶ *Venezia e le sue lagune*: vol. 1. 1847. Venezia: nell'1. R. privil. Stabilimento Antonelli.

de Petrisa Paolu Mazzoleniju („Dono di Giocondo de Petris a Paolo Mazzoleni Sebenico“), a na drugom je otisnut tekst da je ovaj primjerak broj 110 poklonjen Franji Petriću s Cresa na Devetom sastanku talijanskih znanstvenika u Veneciji 7. rujna 1847. („Esemplare N. 110 offerto di Sig. Francesco Dr. Petris di Cherso nella nona Riunione degli Scienziati Italiani Venezia 7 Settembre 1847“). Uz to, na omotnom listu nalazi se autograf Sig. Dr. Vincenzo Giadrov (Slika 10).

Obitelj Petris je hrvatska plemićka obitelj s Cresa (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje* 2013. – 2024., s. v. „Petrić“). Jedan je njezin član, Giacondo de Petris, bilježnik u Šibeniku koji je pak darovao ovu knjigu svom sumještatinu, publicistu i javnom djelatniku, Paolu Mazzoleniju (Šibenik, 1831. – Lovran, 1923.). Paolo dolazi iz istaknute šibenske obitelji u čijim su redovima bili ugledni liječnici, odvjetnici, intelektualci i glazbenici (Šibenik.hr. Službene stranice grada Šibenika, 2014). Poznat je i po tome što je bio jedan od glavnih inicijatora izgradnje kazališne zgrade u tom gradu. Autograf s omotnog lista pripada još jednom Šibenčaninu, liječniku Vicenzu Giadrovu (Šibenik, 1797. – Šibenik, 1874.). Kako je na kraju ta

Slika 10. Oznake vlasništva i posveta na knjizi Venezia e le sue lagune

knjiga završila u Gologorici nije poznato, no putovala je iz Venecije na Cres, pa u Šibenik, te zatim u Gologoricu. Na kraju je završila u spremištu NSK-a.

Najčešće početne riječi koje se pojavljuju u posvetama jesu „Dono dell“ (‘dar od’), „Omaggio di“ (‘u spomen’) i „All’amico“ (‘prijatelju’), uz što ide potpis, datum i mjesto. Što se tiče tematike, najviše su se darivale knjige iz područja geografije, biografije i povijesti (33), zatim iz jezika, lingvistike i književnosti (16), matematike i prirodnih znanosti (7), društvenih znanosti (6), po dvije knjige iz medicine, sakralne arhitekture i o posebnim organizacijama, te po jedna knjiga iz psihologije, religije i novinarstva. Ovi rezultati donekle korespondiraju s tematskim sadržajem čitave Knjižnice obitelji De Franceschi u kojoj prevladavaju povijest, društvene znanosti i književnost, no prirodne su znanosti na začelju (Marin 2020, 18). Što se tiče jezika poklonjenih publikacija 66 ih je na talijanskom jeziku, 2 na njemačkom, 1 na talijanskom i 2 dvojezične na talijanskom i latinskom. Publikacije su u rasponu od 1785. godine do 1932., a 27 publikacija prethodno je objavljeno u nekom časopisu te je riječ o posebnim otiscima koji su uglavnom po obimu stranica manji radovi, no ima i opsežnijih sa 122 i 124 stranice.

5. Zaključna razmatranja

Nakon više od 70 godina što je arhivska i knjižna građa obitelji De Franceschi iz Gologorice kraj Pazina stajala u spremištima stare i nove zgrade NSK-a u kutijama, konačno je dovršen projekt njezina sređivanja. Arhivsko je gradivo po načelu izvornosti, vrsti građe i dimenzijama smješteno u 14 kutija i 7 mapa za što je u elektroničkom katalogu napravljen zbirni opis. Knjižna je građa obrađivana u više navrata. Zadnja i konačna faza započeta je 2021. godine te je sveukupno popisano 2480 bibliografskih jedinica. U Knjižnici se nalazi 138 serijskih i 2341 monografska publikacija u rasponu od 1503. do 1945. godine. Zbirka je konačno potpuna i dostupna korisnicima knjižnice.

Tek od zadnje i najobimnije faze obrade građe počelo se sa sustavnim unošenjem podataka o vlasništvu knjiga i posvetama u bibliografskom opisu. Uočeno je da se u Knjižnici obitelji De Franceschi javljaju dva tipa oznaka vlasništva: *ex librisi* i autografi. *Ex librisi*, kojih ima 29, dalje su podijeljeni na rukopisne (4), pečatne (20) i tiskane (5). Najviše *ex librisa* glasi na ime Tomasa Lucianija iz Labina, njih 17. Autografirano je 190 publikacija. Obitelj De Franceschi nije imala svoj *ex libris* već je za tu svrhu koristila autograf, najčešće u obliku C. De Franceschi. Uz njihove potpise nailazimo u Knjižnici i na druga imena, npr. Mario Vergottini, Antonio Scampicchio i druga. Uzmemo li u obzir čitavi fond Knjižnice, tek je nešto više od 9 % knjiga s tom oznakom.

Drugi tip interakcije čitatelja s knjigom koji se bilježilo pri obradi građe jest podatak o posvetama kojih je u konačnici 72. Najčešće su njihovi autori ujedno i autori ili urednici djela koje se poklanja. Djela, pretežito povijesne tematike, darovana su članovima obitelji De Franceschi, no u Zbirci ima i knjiga poklonjenih drugim pojedincima.

Često se na knjizi nalazi više oznaka vlasništva ili u kombinaciji, oznaka vlasništva s posvetom, što takvo izdanje čini zanimljivijim i bibliofilski vrjednijim. Iz takvih se podataka može iščitati društveni sloj vlasnika, njegova osobnost, povijesni trenutak u kojem su živjeli, od-

nosi između pojedinaca i slično te su zanimljiv i bogat kulturni i povijesni podatak. Na temelju prikupljenih podataka o oznakama vlasništva i posvetama u Knjižnici obitelji De Franceschi može se pratiti cirkuliranje knjiga te identificirati njihove prijašnje vlasnike, darovatelje te njihove čitateljske preferencije. Posvete koje su se pisale na darovanim knjigama više su od obične poruke jer otkrivaju povezanost i emociju između darovatelja i onoga kojemu je knjiga darovana. Knjige s personaliziranom, rukom napisanom porukom, otkrivaju njihove rodbinske, poslovne ili prijateljske veze te čine knjigu bibliofilski vrijednom. Članovima obitelji De Franceschi knjiga je bila sastavni dio života, a iz njihove knjižnice i darovanih publikacija vidi se da su favorizirali istarsku povijest o čemu su rado i sami pisali i objavljivali. Analizom oznaka vlasništva i posveta na knjigama obiteljske knjižnice De Franceschi može se dobiti vrijedan uvid u dinamiku distribucije knjiga te otkriti povijesne i društvene kontekste njihova prijašnjeg korištenja. Podaci o darivanju (kome su se i kojom prigodom knjige darivale) mogu doprinijeti razumijevanju kulturnih i društvenih normi koje su oblikovale književne običaje u pojedinim epohama.

Treba istaknuti stoga da suvremeni knjižnični katalog ne služi više samo za pronalaženje određene publikacije već je on vrijedan materijal za razna proučavanja i istraživanja. Knjižnični program omogućuje automatsko i brzo prikupljanje podataka koji se dalje mogu na više načina istraživati i analizirati. Potpunijim i bogatijim bibliografskim zapisima, u kojima će se nalaziti i specifični podaci na razini primjerka, unapređujemo poslovanje knjižnice i odgovaramo na suvremene potrebe korisnika. Podaci o interakciji čitatelja s knjigom trebali bi biti standardni dio procesa obrade građe, pogotovo one u ostavštinama.

Danas se podaci o oznakama vlasništva i posvetama u bibliografskom opisu bilježe u MARC polje 561 i 562 što su polja za bilježenje povijesti vlasništva i napomena o primjerku, gdje se u potpolju „a“ bilježe tekstualni podaci, a u potpolju „5“ nalazi se oznaka za primjerak. Takva praksa preuzeta je iz obrade građe u Zbirci rijetkosti i starih knjiga. Jedan je od prijedloga da se rade pristupnice za prijašnje vlasnike, autore autografa i posveta za koje postoje kodovi u formatu MARC 21 (*ins* – *inscriber*, *ato* – *autographer*, *fmo* – *former owner*) (The Library of Congress 2013). Na radnoj je grupi za katalogizaciju NSK-a da razmotri taj prijedlog i promijeni praksu dosadašnjega rada. Nadamo se da će ovaj primjer obrade građe Knjižnice De Franceschi i njezina analiza potaknuti i druge na sličnu praksu u svojim knjižnicama, posebice građe u okviru specijalnih zbirki.

Literatura

- Bertoša, Miroslav. 1985. *Etos i etnos zavičaja*. Pula [etc.]: Čakavski sabor [etc.].
- Bertoša, Miroslav. 1989. „Uvod.“ U *Uspomene*, Carlo De Franceschi, 9–30. Pula [etc.]: Čakavski sabor [etc.].
- Bertoša, Miroslav i Slaven Bertoša. 2017. „Luciani, Tomaso.“ U *Istrapedia: istarska internetska enciklopedija*. Posljednja promjena 24. 4. 2024. <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/2488/luciani-tomaso>
- Bratulić, Josip. 2007. *Hrvatski ex libris: prilog povijesti hrvatskih knjižnica*. Zagreb: Ex libris.
- Crisma, Aulo. 2012. *Parenzo: gente, luoghi, memoria*. Venezia: Assessorato Politiche educative, Itinerari educativi.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. 2013. – 2014. s. v. „Ex libris.“ Pristupljeno 6. 2. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/ex-libris>.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. 2013. – 2024. s. v. „Petrić.“ Pristupljeno 22. 2. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/petric>.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. 2013. – 2024. s. v. „Potpis.“ Pristupljeno 8. 2. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/potpis>.
- Istrapedia: istarska internetska enciklopedija*. 2013. s. v. „Knjižnica Zavičajnog muzeja Poreštine.“ Pristupljeno 2. 2. 2024. <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1968/knjiznica-zavicajnog-muzeja-porestine>.
- Klaić, Bratoljub. 1990. *Rječnik stranih riječi: tuđice i posuđenice: A – Ž*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Levak, Maurizio i Goran Prodan. 2010. „Scampicchio, Antonio.“ U *Istrapedia: istarska internetska enciklopedija*. Posljednja promjena 14. 11. 2023. <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1659/scampicchio-antonio>.
- Lundy, Winslow M. 2008. „Provenance Evidence in Bibliographic Records: Demonstrating the Value of Best Practices in Special Collections Cataloging.“ *Library Resources & Technical Services* 52, br. 3 : 164–172. <https://www.proquest.com/docview/216902498/7CBB6A8BF62049BCPQ/5?accountid=47665&sourcetype=Scholarly%20journals>.
- Marin, Anita, Martina Jurišić, Alena Matijaca. 2022. „Zbirka obitelji De Franceschi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu – prilog istraživanju.“ *Libellarium: časopis za istraživanja u području informacijskih i srodnih znanosti* 2, br. 13: 3–28. <https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/libellarium/article/view/3708/4883>.

- Nacional. 2021. „Ex libris – znak prestiža: Tajno blago slikara i kolekcionara knjiga.“ 7. 1. 2021. <https://www.nacional.hr/ex-libris-znak-prestiza-tajno-bлаго-slikara-i-kolekcionara-knjiga/>.
- Oliveira de, Hanna Sandy i Lidia Eugenia Cavalcante. 2022. „Ex-libris: an Integrative Review.“ *RDBCI: Revista Digital de Biblioteconomia e Ciência da Informação* 20: 1–15. <https://doi.org/10.20396/rdbci.v20i00.8670945>.
- Olujić, Tamara. 2019. „Posebne zbirke u kontekstu zaštite kulturnog nasleđa i kao podsticaj kulturnog razvoja.“ U *Zbornik radova sa Međunarodne konferencije Odeljenja posebnih fondova Narodne biblioteke Srbije*, urednici Maša Miloradović i Dejan Vukićević, 115–132. Beograd: Narodna biblioteka Srbije.
- Pektaş, Hasip. 2024. „What are Ex-libris?“ *İstanbul Ex-libris Derneği (İstanbul Ex-libris Society)*. Pristupljeno 6. 2. 2024. <http://www.aed.org.tr/en/ekslibris/>.
- Pektaş, Hasip. s. a. „What is Ex-libris?“ Pristupljeno 12. 2. 2024. <http://www.hasippektas.com/Yazi/What%20is%20Ex-libris.pdf>.
- Shaw, David. 2011. „Who Owned this Book?“ U *Summer School in the Study of Historical Manuscripts: proceedings*, uredile Mirna Willer i Marijana Tomić, 157–171. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Stone, Caitlin i Jim Berryman. 2014. „Making Personal Libraries Accessible: the Example of the Robert Menzies Collection.“ *The Australian Library Journal* 3, br. 63: 238–246. doi: <https://doi.org/10.1080/00049670.2014.915499>.
- Šibenik.hr. Službene stranice grada Šibenika. 2014. „Dani kazališta u Šibeniku.“ Pristupljeno 2. 2. 2024. <https://www.sibenik.hr/clanci/dani-kazalista-u-sibeniku/4695.html>.
- Špoljarić Kizivat, Marijana i Inge Majlinger-Tanocki. 2013. „Knjižnični katalog – izvor informacija o prijašnjim vlasnicima knjiga.“ *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 29: 119–133. <https://hrcak.srce.hr/clanak/220872>.
- The Library of Congress. 2013. „MARC Code List for Relators.“ Pristupljeno 11. 6. 2024. <https://www.loc.gov/marc/relators/relacode.html>.
- Tomić, Marijana. 2011. „Provenance Information in Croatian Catalogues of Heritage Collections.“ U *Summer School in the Study of Historical Manuscripts: proceedings*, uredile Mirna Willer i Marijana Tomić, 173–199. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Udina, Korina. 2013. „U potrazi za identitetom u osobnim posvetama knjižne baštine: istraživački projekt ‘Od osobne posvete do SMS-a’.“ *Knjižičar/ka: časopis Knjižničarskog društva Rijeka* 4: 72–85. <https://hrcak.srce.hr/233149>.

Uljančić-Vekić, Elena. 2008. „Povijest palače Vergottini.“ *Poreština.info: news portal Poreča i okolice*. Pristupljeno 2. 2. 2024. <https://porestina.info/elena-uljani-veki-povijest-palae-vergottin/>.

Velagić, Zoran i Andrej Kristek. 2009. „Čitatelji, knjige i tekstovi: oblici interakcije.“ *Osječki zbornik* 29: 337–345. <https://hrcak.srce.hr/clanak/140903>.

Izvori

- Bembo, Pietro. 1743. *Delle lettere di messer Pietro Bembo a' prencipi e signori, e suoi famigliari amici scritte: vol. 3*. Verona: presso Pietro Antonio Berno, libraro e stampatore nella via de' Leoni.
- Bembo, Pietro. 1743. *Delle lettere di messer Pietro Bembo cardinale a suoi congiunti, ed amici, e ad altri gentili uomini: vol. 2*. Verona: presso Pietro Antonio Berno, libraro e stampatore nella via de' Leoni.
- Bembo, Pietro. 1743. *Lettere famigliari di messer Pietro Bembo cardinale a messer Giuovammateo Bembo suo nipote: vol. 4*. Verona: presso Pietro Antonio Berno, libraro e stampatore nella via de' Leoni.
- Bologna, Jacopo. 1845. *L'arte di raddoppiare le proprie rendite ossia precetti e pensieri di chimica agraria messi alla cognizione di tutti: nella quale si contiene tutto quello che chimicamente a rapporto alla coltivazione dei terreni, allo sviluppo delle piante, alla confezione ed uso dei letami: prima 1*. Venezia: co' tipi di Gio. Cecchini.
- Bonomo, Andrea Giuseppe. 1785. *Sopra l'origine degli antichi conti di Gorizia*. Trieste: nella Ces. reg. stamperia governiale.
- Caprin, Giuseppe. 1897. *Il Trecento a Trieste : con illustrazioni policrome*. Trieste: Stab. art. tip. G. Caprin.
- Cipolla, Bartolomeo. 1555. *Consilia criminalia celeberrimi, ac praestantissimi iur. vtri. interpretis D. Bartholomaei Caepollae Veronensis: nuper diligentissimi a diversis doctissimisquae authoribus recognita, ampliata, additis quoque summaris, ac re-pertorio, non mediocro diligentia elaborato*. Venetiis: apud Cominum de Tridino Montisferati.
- Garello, Luigi. 1908. *La morte di Pan: psicologia morale del mito*. Torino [etc.]: Bocca.
- Giornale di Trieste*. 1848. Anno 1, n. 1 (1848) – anno 2, n. 4 (1849). [S. l.]: [s. n.].
- Gravina, Giovanni Vincenzo. 1743. *Institutiones canonicae*. Beneventi: Sumptibus Societatis.
- Il messaggiere dell'Adria*. 1849. Anno 1, n.1 (1849) – anno 1, n. 39 (1849). [S. l.]: [s. n.].
- Machiavelli, Nicolo. 1550. *Tutte le opere di Nicolo Machiavelli cittadino et secretario Fiorentino, divise in V parti et di nuovo con somma accuratezza ristampate: al santissimo et beatissimo padre signore nostro Clemente VII. Pont. Mass.* [S. l.]: [s. n.].
- Muzio, Girolamo. 1743. *Battaglie di Hieronimo Mutio Giustinopolitano, con alcune lettere a gl'infrascritti nobili spiriti: cioè, al Cesano, & al Caualcanti, al signor Renato Triuultio, & al clariss. signor Domenico Veniero: col quale in particolare discorre sopra il Cor-*

baccio. Con vn Trattato, intitolato la Varchina: doue si correggono con molte belle ragioni, non pochi errori del Varchi, del Casteluetro, & del Ruscelli: et alcune bellissime annotationi sopra il Petrarca. In Napoli: per Felice Carlo Mosca.

Naldini, Paolo. 1700. *Corografia ecclesiastica o' sia Descrizione della citta, e della diocesi di Giustinopoli, detto volgarmente Capo d' Istria*. In Venezia: appresso Gierolamo Albrizzi.

Nuovo dizionario italiano-tedesco e tedesco-italiano: italiano-tedesco. 1852. Norimberga e Lipsia: presso Conrado Enrico Zeh.

Ovidius Naso, Publius. 1753. *Publii Ovidii Nasonis Fastorum: libri VI.: Tristium: libri V.: De Ponto: libri IV.: In Ibin. Patavii: [s. n.]*.

Perez, Francesco. 1865. *La Beatrice svelata: preparazione all'intelligenza di tutte le opere di Dante Alighieri: vol. 1*. Palermo: Stabilimento tipografico di F. Lao.

Tanara, Vincenzo. 1680. *L'economia del cittadino in villa del sig. Vincenzo Tanara, libri VII*. In Venetia: appresso li Prodotti.

Tommaseo, Niccolò. 1868. *Il serio nel faceto: scritti vari*. Firenze: Le Monnier.

Tommaseo, Niccolò. 1826. *La verità poetica*. Milano: presso Ant. Fort. Stella e figli.

Venezia e le sue lagune: vol. 1. 1847. Venezia: nell'I. R. privil. Stabilimento Antonelli.

Vergottini, Bartolomeo. 1796. *Breve saggio d' istoria antica e moderna della città di Parenzo nell' Istria*. In Venezia: appresso Modesto Fenzo.

Vergottini, Bartolomeo. 1795. *De' primi popoli e delle antichità romane dell'illustre città di Pola nell'Istria ragguglio storico*. In Venezia: appresso Modesto Fenzo.

Vergottini, Bartolomeo. 1801. *Del più vero primo titolo giurisdizionale de' vescovi di Parenzo nel distretto d'Orsara*. In Venezia: appresso Giacomo Costantini.

Abstract

Provenance marks and inscriptions on the books of the De Franceschi family library

Purpose. The De Franceschi family owned a property and library in Gologorica, near Pazin. After the capitulation of Italy in 1943, they moved from Istria. Most of their books and archival material were transferred to the National and University Library, where they remained unprocessed and inaccessible to users for decades. The aim of this paper is to present the results of an analysis of data on previous ownership and dedications found in the Library of the De Franceschi family, recorded in the bibliographic descriptions during the cataloguing process, and to argue their importance in the context of preserving and valorising the cultural heritage of Istria.

Approach/Methodology/Design. The analysis of provenance marks and inscriptions of the Library was preceded by extensive bibliographic processing and cataloguing of the materials in the Aleph library system. Data on provenance marks (ex libris and autographs) and inscriptions were entered in the bibliographic notes field. The field is searchable, which allows easy and quick data collection. Using the catalogue's advanced search options, the Library's material is selected by entering the location tag, PDF (Gift to De Franceschi), and typing the words ex libris, autograph or dedication in the note field. The data obtained in this way, repeated for each word, had to be further refined because there are also copies that are not from the De Franceschi Library. The collected quantitative data were further analysed qualitatively.

Results. The Library contains 29 publications containing ex libris marks and 190 autographed publications. The De Franceschi family did not have their own ex libris but used an autograph to indicate provenance, usually in the form of C. De Franceschi. If we take into account the entire collection of the library, only slightly more than 9% of the books have this mark. Furthermore, there are 72 inscriptions in the library, often authored by the writers or editors of the donated works. Often there are several provenance marks on the book or a combination of provenance mark and inscriptions, which makes such an edition more interesting and valuable for bibliophiles.

Limitations. The book material has been processed on several occasions. Systematic data entry for provenance marks and inscriptions was only implemented in the most recent and extensive phase.

Practical implications. The value of recording data on ownership marks and dedications on books in the bibliographic description is presented and argued.

Originality/value. While provenance marks and inscriptions have traditionally been documented for rare or old books, the research highlights the importance of recording these data for other types of material as well, especially for those associated with legacies.

KEYWORDS: autograph, De Franceschi family library, ex libris, inscription, provenance mark

Muzikalije iz ostavštine Mirka Cajnera u Knjižnici Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu

Vilena Vrbanić

Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu

vvrbanic@muza.hr

Libellarium 15 (2) 2024: 47–70

Prethodno priopćenje / Preliminary Report

UDK: 026.06:78.089.6Cajner(497.5Zagreb)

Primljeno / Received: 21. lipnja 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 8. studenog 2024.

doi: 10.15291/libellarium.4504

Sažetak

Cilj. Cilj je rada predstaviti djelovanje zborovođe i skladatelja Mirka Cajnera (1910. – 1988.) te muzikalije iz njegove ostavštine koju je 2023. godine Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu darovala njegova udovica Ljubica Cajner.

Pristup/metodologija. Ostavština Mirka Cajnera u Knjižnici Muzičke akademije sastoji se od knjižnične građe i arhivskog gradiva. Knjižnična građa, koju čine tiskane muzikalije, formalno je i sadržajno obrađena u integriranom knjižničnom sustavu ZaKi, dok je arhivsko gradivo za potrebe pisanja ovoga rada pregledano te čeka daljnju obradu.

Rezultati. Po dovršenoj obradi muzikalija ustanovljeno je da se u Cajnerovoj ostavštini čuva više od tisuću skladbi i preko 1200 primjeraka građe. Glavninu muzikalija čine svjetovne zbarske skladbe hrvatskih skladatelja 19. i 20. stoljeća ili onih koji su s Hrvatskom bili povezani svojom glazbenom djelatnošću, njih čak 80. Osim njihovih autorskih djela, zastupljene su i harmonizacije ili obrade narodnih napjeva.

Društveni značaj. Rad rasvjetljava djelovanje skladatelja i zborovođe Mirka Cajnera te značaj koji je ostavio u glazbenom, kulturnom, prosvjetnom i društvenom životu lokalnih zajednica, a time i njegov doprinos cjelokupnoj hrvatskoj kulturnoj baštini.

Originalnost/vrijednost. Muzikalije iz ostavštine Mirka Cajnera ovdje se prvi puta predstavljaju stručnoj javnosti, dok arhivsko gradivo donosi dosad nepoznate detalje o predanom i mnogostranom glazbeničkom djelovanju ovog uglednog zborovođe i skladatelja.

KLJUČNE RIJEČI: Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Mirko Cajner, muzikalije, ostavština

1. Uvod

U radu će se predstaviti djelovanje zborovođe i skladatelja Mirka Cajnera (1910. – 1988.) te muzikalije iz njegove ostavštine koju je 2023. godine Knjižnici Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu darovala njegova udovica Ljubica Cajner. Ostavština Mirka Cajnera sastoji se od knjižnične građe i arhivskog gradiva. Knjižnična građa, koju čine tiskane muzikalije, formalno je i sadržajno obrađena u integriranom knjižničnom sustavu ZaKi, dok je arhivsko gradivo za potrebe pisanja ovoga rada pregledano te čeka daljnju obradu.

Muzikalije iz ostavštine Mirka Cajnera ovdje se prvi puta predstavljaju stručnoj javnosti, dok arhivsko gradivo donosi dosad nepoznate detalje o njegovu predanom i mnogostranom glazbeničkom djelovanju. Prilog je to upotpunjavanju jedine, ali i danas relevantne jedinice literature o Mirku Cajneru – leksikografskoj natuknici koju je još 1989. skladatelj Nikša Njirić napisao za drugi svezak *Hrvatskog biografskog leksikona* (Njirić 1989).¹

2. Život i djelovanje zborovođe i skladatelja Mirka Cajnera (1910. – 1988.)

Zborovođa i skladatelj Mirko Cajner (Sveti Ivan Zelina, 19. srpnja 1910. – Zagreb, 30. rujna 1988.) završio je Filozofski fakultet u Zagrebu, a glazbeno obrazovanje stekao je u glazbenoj školi Ćirilo-Methodova kora.² Od 1945. do 1949. bio je zaposlen u redakciji Nakladnog zavoda Hrvatske³ kao referent, novinar i urednik glazbenih izdanja, a od 1957. do 1965. u diskografskoj kući *Jugoton* (osnovanoj 1947.) kao glazbeni urednik. U Tomićevoj ulici 2 u Zagrebu imao je ured za prepisivanje i umnožavanje nota. Skladao je jednostavnija zborna djela namijenjena amaterskom muziciranju (*Antunu Mihanoviću, Črešne, Najte, Pred kipom Matije Gupca, Pred večer, Svatovska, Zagorska*). Obradio je više narodnih napjeva, uglavnom s

¹ Ime Mirka Cajnera ne spominje se, primjerice, ni u Muzičkoj enciklopediji (prvo izdanje 1958.; drugo izdanje 1971.) ni u Leksikonu jugoslavenske muzike (1984.) ni u Hrvatskoj enciklopediji (drugi svezak 2000.).

² Ćirilo-Methodov kor utemeljen je u Zagrebu 1931. s ciljem njegovanja staroslavenskog crkvenog pjevanja u duhu Ćirilometodske ideje. Pod vodstvom zborovođe i glazbenog pedagoga Borisa Komarevskoga (1893. – 1945.) razvio se u ugledni mješoviti zbor, koji nije samo redovito pjevao u zagrebačkoj grkokatoličkoj konkatedrali (sv. Ćirila i Metoda, odatle mu i ime) kod služenja liturgije, nego je nastupao i na samostalnim koncertima u Hrvatskoj i inozemstvu. Izvodio je vokalna djela za mješoviti zbor liturgijskog sadržaja, npr. Čajkovskoga, Bortnjanskoga i drugih ruskih, ukrajinskih, bugarskih i hrvatskih skladatelja, namijenjena izvođenju prigodom liturgijske službe po istočnom obredu. Po završetku Drugog svjetskog rata rad je Ćirilo-Methodova kora prekinut. Obnovljen je 1984. zaslugom slikara i svećenika Zlatka Latkovića (1928. – 1999.). U samostalnoj Hrvatskoj osnivačka skupština obnovljenog Ćirilo-Methodova kora održana je 1992. Otada do danas Ćirilo-Methodov kor djeluje u okviru svoje matične župe sv. Ćirila i Metoda u Zagrebu (Širola 1942; Ivanišević 2002, 69–102).

³ Hrvatski izdavački bibliografski zavod (dalje: HIBZ) osnovan je u kolovozu 1941. sa zadaćom da izdaje i promovira djela enciklopedijskoga, leksikografskoga i bibliografskoga sadržaja na hrvatskom i drugim jezicima. Od kraja 1941. do ukinuća 1945. ravnatelj HIBZ-a bio je leksikograf Mate Ujević (1901. – 1967.). Iz HIBZ-a je nastao Nakladni zavod Hrvatske, a od enciklopedijskog odjela osnovan je 1950. Leksikografski zavod FNRJ, današnji Leksikografski zavod Miroslav Krleža (*Hrvatska enciklopedija: mrežno izdanje* 2024).

područja zagrebačke okolice (Njirić 1989).

Od 1935. do 1976. u Zagrebu i okolici vodio je niz pjevačkih društava – amaterskih vokalnih zbornih sastava, kojima se katkad priključivao i instrumentalni sastav:

- Hrvatsko pjevačko društvo *Runolist*, Zagreb, 1935. – 1936.
- Muški zbor *Ćirilo-Methodova kora*, Zagreb, 1937. – 1938.
- Hrvatsko pjevačko društvo *Maksimir*, Zagreb, 1938. – 1940.
- Glazbeno društvo *Sklad*, Zagreb, 1945. – 1947.
- Radničko kulturno-umjetničko društvo *Sloboda*, Zagreb, 1948. – 1954.
- Radničko kulturno-umjetničko društvo *Keršovani*, Zagreb, 1954. – 1956.
- Hrvatsko seljačko pjevačko društvo *Podgorac*, Gračani, 1956. – 1968. i 1971. – 1976.
- Hrvatsko kulturno prosvjetno društvo *Prigorec*, Markuševac, 1969. – 1971. i 1974. – 1976.
- Hrvatsko pjevačko društvo *Zelina*, Sveti Ivan Zelina, 1970.
- Hrvatsko kulturno prosvjetno društvo *Bosiljak*, Čučerje, 1970. – 1971.⁴

2.1. Djelovanje u Hrvatskom seljačkom pjevačkom društvu Podgorac iz Gračana

Od arhivskoga gradiva u Cajnerovoj ostavštini najviše je strojopisne dokumentacije veza ne uz njegovo djelovanje u Hrvatskom seljačkom pjevačkom društvu *Podgorac* iz Gračana (dalje: HSPD *Podgorac*).⁵ Društvo je osnovano 1905. godine, dok je s radom počelo 1907. „budući da je dvije godine moralo čekati na odobrenje društvenih pravila, koja je Kraljevska zemaljska vlada vraćala na ispravak tri puta”.⁶ U rujnu 1957. održana je proslava povodom pedesete godišnjice Društva o čemu Cajner piše:

„Zadatak mi je bio da izaberem i uvježbam program za proslavu 50-godišnjice društva, a na prvome sastanku s pjevačkim zborom našao sam svega 11 pjevača. Da situacija bude još gorja, od nekoliko stilski sastavljenih programa koje sam predložio, uprava društva je izabrala baš onaj najteži, tj. program pod naslovom *Pjesme kroz vjekove hrvatskog naroda*. Gotovo sve pjesme iz ovog programa pisane su za velike zborove i stavljaju velike zahtjeve u pogledu glasovnih mogućnost i interpretacije ne samo na rutinirane amaterske pjevače, već i na profesionalne pjevače.

Dosta sam dugo mučio muku s onih jedva dvadesetak pjevača, što ih se je sakupilo, a koji su me iz probe u probu uvjeravali da će se zbor povećati. Nekoliko puta sam odlučio da se izgubim netragom, jer sam počeo sumnjati da ću s takvim zborom moći uvježbati i izvesti izabrani program, ali samo zbog velike volje i neizrecivog zanosa samih pjevača za proslavu 50-godišnjice njihovog društva, nisam to mogao učiniti. I zaista, što su se više približavali dani proslave, zbor se je pomalo povećavao tako, da

⁴ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Biografija Mirka Cajnera; O osnutku i djelovanju HSPD *Podgorac*.

⁵ Gračani su zagrebačko gradsko naselje na najsjevnom dijelu grada, na obroncima Medvednice, južno od Hrvatskog zagorja. Pripada gradskoj četvrti Podsljeme.

⁶ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, O osnutku i djelovanju HSPD *Podgorac*.

je pred samu proslavu narastao do lijepo muškog zbora od pedesetak članova, koji su ne žaleći truda i vremena svladali onaj teški i naporni program u onako kratkom vremenu.⁷

Društvo je u svibnju 1964. priredilo turneju po Gradišću u Austriji, „koja je uspjela iznad svakog očekivanja”.⁸ Mirko Cajner o tome je zabilježio:

„Velikim uspjehom našega društva smatram turneju po selima Južnog Gradišća u Austriji, gdje žive naša braća Gradišćanski hrvati [sic!]. Ovom je turnejom društvo nastupilo po prvi puta izvan granica svoje domovine. Ova je turneja bila prava manifestacija bratstva sa seljačkim stanovništvom Gradišća, koje je hrvatskog porijekla. Deset dana našeg boravka i naših nastupa u Gradišću, bilo je deset dana slavlja. I kod dolaska i odlaska iz mjesta u mjesto bilo je susreta i rastanaka, kao što se doista susreću i rastaju samo prava braća po krvi. Prigodom ove turneje po Gradišću posjetili smo i glavni grad Austrije, tj. Beč, te stari grad Güssing [Novi Grad, op. a.], kao i nama susjedni Grac [sic], glavni grad pokrajine Štajerske.”⁹

Društvo je 1965. za *Jugoton* snimilo gramofonsku ploču *Božićne pjesme*,¹⁰ „koja je našem društvu donijela dosad najveću materijalnu korist, tj. društvo je od 15 snimljenih pjesama za ovu ploču primilo od *Jugotona* honorar u iznosu od 500.000 dinara.”¹¹

Prvih deset godina rada u HSPD *Podgorac* (1956. – 1966.) Cajner je sumirao ovako:

„Deset godina radio sam u ovome društvu i to ne samo kao zborovođa nego i na upravnim, organizacijskim, pa čak i na različitim fizičkim poslovima. Mojim zalaganjem osnovan je mješoviti pjevački zbor, a zatim tamburaški zbor i plesna grupa. Inicijator sam akcije za dogradnju doma te [sam] sad do svojeg oboljenja dao najviše dobrovoljnih sati. U ovih deset godina mojega rada imalo je društvo više koncerata i nastupa, uvježbalo veći repertoar te zabilježilo više uspjeha nego u čitavome svome dotadašnjem pedesetogodišnjim djelovanju.”¹²

⁷ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Prilog diskusiji na izvještaj o radu HSPD *Podgorac* od 20. veljače 1966.; Odbor za proslavu 50-godišnjice 1957, 40–41.

⁸ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, O osnutku i djelovanju HSPD *Podgorac*.

⁹ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Prilog diskusiji na izvještaj o radu HSPD *Podgorac* od 20. veljače 1966.

¹⁰ *Božićne pjesme*, [izvode] Hrvatsko seljačko pjevačko društvo *Podgorac* iz Gračana; Mirko Cajner, dirigent. *Jugoton*, Zagreb 1965, LPY-V-673. Objavljeno i kao kasetna CAY-58, *Jugoton*, Zagreb 1971. Reizdanje objavljeno kao kasetna MC 5561606, Croatia Records, Zagreb 2003., a potom i kao CD 6069972, Croatia Records, Zagreb 2015. Englesko izdanje: *Christmas in Croatia*. Monitor Records, New York 1966, LP MFS 471. Usp. Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Biografija Mirka Cajnera; Discogs. 2024. „Cajner, Mirko.” Pristupljeno 30. listopada 2024. <https://www.discogs.com/search/?q=cajner%2C+mirko&type=all&type=all>.

¹¹ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Prilog diskusiji na izvještaj o radu HSPD *Podgorac* od 20. veljače 1966.

¹² Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Dopis Upravnom odboru Hrvatskog seljačkog pjevačkog društva *Podgorac* od 21. kolovoza 1967.

2.2. „Prigorski svati“

U Cajnerovoj ostavštini čuva se autograf njegove skladbe *Prigorski svati: narodni obred ženidbe* (partitura, dionice, tekstovi, scenarij). Riječ je o glazbeno-scenskom djelu za soliste, muški, ženski i mješoviti zbor te plesače uz pratnju tamburaškog orkestra. Sadrži šest stavaka: *Uvod (Sijelo), Snuboki, Vožnja škrinje, Polazak na vjenčanje, Gosti u domu mladenke te U novom domu*. Nastalo je 1964. godine, a do danas nije objavljeno. Cijelo ili u skraćenom obliku HSPD *Podgorac* izveo ga je na smotrama i priredbama u Zagrebu, Svetom Ivanu Zelini, Karlovcu, Donjim Andrijevcima, Gradišću i Ohridu. HSPD *Podgorac* snimio ga je za Radioteleviziju Zagreb, Radio Baden-Baden i Televiziju Skopje.¹³

HSPD *Podgorac* početkom 1967. snimio je *Prigorske svate* za izdavanje na gramofonskoj ploči. Cajner je pritom za honorare ton-majstora, tehničara i glazbenika te nabavu vrpce za snimke uložio vlastitih 6000 dinara. Upravnom odboru Društva skreće stoga pozornost da najkasnije do 31. srpnja 1967. donese odluku o korištenju snimaka i s njim o tome načini ugovor. U suprotnome, „neće preostati drugo, nego da se snimke uz već uobičajene uslove ustupe jednom od izdavača gramofonskih ploča, tj. Jutogonu ili RTB-u [PGP RTB i. e. Produkcija gramofonskih ploča Radio televizije Beograd, op. a.]“¹⁴

Upravni odbor Društva o Cajnerovu zahtjevu očitovao se na sastanku održanom 24. kolovoza 1967. Objašnjava da HSPD *Podgorac*, kao organizacija koja je pristupila snimanju gramofonske ploče *Prigorski svati*, tada nije raspolažao s dovoljno financijskih sredstava. Cajner je podmirio dio troškova snimanja „kao posudbu dok društvo ne namakne sredstva i sklopi ugovor za izdavanje ploče s *Artom*“.¹⁵ Upravni odbor zaključuje da Cajneru treba vratiti posuđena sredstva i tako podmiriti svoj dug. Što se pak tiče raspodjele dobiti, „stvar je potpuno jasna, jer je društvo nosilac prava i vlasnik snimljenog materijala, s kojim ulazi u ravnopravan posao s poduzećem *Arto* u Zagrebu“.¹⁶

Ugovor je najzad potpisan 4. rujna 1967. godine. HSPD *Podgorac* tim ugovorom „stječe pravo korištenja snimljenog izvođenja naprijed navedenog djela [*Prigorski svati*, op. a.] u svrhu proizvodnje gramofonskih ploča u vlastitoj nakladi i sunakladi, kao i putem drugih izdavača ili proizvođača gramofonskih ploča u tuzemstvu i inozemstvu“.¹⁷ HSPD *Podgorac* pak se obvezuje „da će u ovom ugovoru navedeno djelo izdati na gramofonskim pločama u tuzemstvu najkasnije u roku od šest mjeseci od dana popisa ovog govora, a u inozemstvu, putem licence, najkasnije u roku od dvanaest mjeseci od dana potpisa ovog govora“.¹⁸

Cajner je HSPD *Podgorac* vodio do 1968. godine, nakon čega je uslijedio prekid do 1971. Novi ugovor sklopljen je u ožujku iduće godine.¹⁹ Međutim, HSPD *Podgorac* još uvijek

¹³ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Folklorni ansambl HSPD *Podgorac* Gračani.

¹⁴ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Dopis Upravnom odboru Hrvatskog seljačkog pjevačkog društva *Podgorac* od 5. srpnja 1967.

¹⁵ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Zapisnik Upravnog odbora Hrvatskog seljačkog pjevačkog društva *Podgorac* od 24. kolovoza 1967.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Ugovor između Hrvatskog seljačkog pjevačkog društva *Podgorac* i Mirka Cajnera od 4. rujna 1967.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Ugovor između

nije objavio gramofonsku ploču *Prigorski svati*, kako se obvezao ugovorom iz rujna 1967. Kao vanjski suradnik *Jugotona*, „u svojstvu producenta za školska izdanja te serioznu i izvornu narodnu glazbu“, Cajner je 6. prosinca 1973. predložio Programskoj komisiji *Jugotona* izdavanje *Prigorskih svata* na gramofonskim pločama.²⁰ Prijedlog je prihvaćen te su *Prigorski svati* u izdanju *Jugotona* konačno objavljeni 1974. godine²¹ i to „u luksuznoj opremi, tj. u album vrećici s dvije *long play* ploče s 33 okretaja u minuti, promjera 33 cm“.²²

Cajner je mješoviti zbor HSPD *Podgorac* iz Gračana vodio do kraja ožujka 1976. godine.²³ U prekidu vođenja toga zbora, između 1969. i 1971. bio je zborovođom Hrvatskog kulturnog prosvjetnog društva *Prigorec* iz Markuševca.²⁴ Između 1974. i 1976. ponovno se našao u ulozi zborovođe HKPD *Prigorec*,²⁵ koji je vodio paralelno s HSPD *Podgorac*. Nakon toga povukao se u zasluženu mirovinu.

2.3. Zajednica kulturno prosvjetnih društava Hrvatskog prigorja „Matija Gubec“

Uz to što je bio zborovođa, Cajner je bio predsjednik Zajednice kulturno prosvjetnih društava Hrvatskog prigorja *Matija Gubec*, osnovane u Markuševcu 25. travnja 1971. godine.²⁶ Članovi Zajednice bili su:

- Hrvatsko kulturno prosvjetno društvo *Prigorec* iz Markuševca
- Hrvatsko kulturno prosvjetno društvo *Bosiljak* iz Čučerja

Hrvatskog seljačkog pjevačkog društva *Podgorac* i Mirka Cajnera od 15. ožujka 1972.

²⁰ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Dopis Upravnom odboru Hrvatskog seljačkog pjevačkog društva *Podgorac* od 27. prosinca 1973.

²¹ *Prigorski svati: narodni obred ženidbe u hrvatskom prigorju*, [izvode] Hrvatsko seljačko pjevačko društvo *Podgorac* iz Gračana; Mirko Cajner, dirigent. Jugoton, Zagreb 1974, LPY-S-65001/2. Reizdanje objavljeno kao kasetna MC-6-T 3077789, Croatia Records, Zagreb 1997. Još su dvije gramofonske ploče na kojima je Cajner sudjelovao kao zborovođa: *Prigorski bregi*, [izvode] Ansambl Veseli Prigorc; Mirko Cajner, dirigent. Jugoton, Zagreb 1969, EPY-4260; *Oj ti vilo, vilo Velebita*; *Pjesma ličkog junaka*, [izvode] Hrvatsko seljačko pjevačko društvo *Podgorac* iz Gračana; Mirko Cajner, dirigent. Jugoton, Zagreb 1971, SY-11834. Usp. Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Biografija Mirka Cajnera; Discogs. 2024. „Cajner, Mirko.“ Pristupljeno 30. listopada 2024. <https://www.discogs.com/search/?q=cajner%2C+mirko&type=all&type=all>.

²² Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Dopis Upravnom odboru Hrvatskog seljačkog pjevačkog društva *Podgorac* od 27. prosinca 1973.

²³ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Dopis Hrvatskog seljačkog pjevačkog društva *Podgorac* od 5. travnja 1976.

²⁴ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Upravnom odboru Hrvatskog kulturnog prosvjetnog društva *Prigorec* od 5. ožujka 1970.

²⁵ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Ugovor između Hrvatskog kulturnog prosvjetnog društva *Prigorec* i Mirka Cajnera od 1. prosinca 1974.

²⁶ Zajednicu kulturno prosvjetnih društava Hrvatskog prigorja *Matija Gubec* ne smijemo zamijeniti sa Seljačkom pjevačkom župom Hrvatskoga pjevačkoga saveza *Matija Gubec*, koju su 5. svibnja 1926. utemeljili kulturni djelatnik i političar Rudolf Herczeg (1887. – 1951.) iz Seljačke sloge te skladatelj, dirigent i glazbeni pedagog Rudolf Matz (1901. – 1988.) iz Hrvatskog pjevačkog saveza. U njoj su bila okupljena sva postojeća seljačka pjevačka društva. Suradnja Hrvatskog pjevačkog saveza sa Seljačkom slogom rezultirala je zajedničkom idejom očuvanja izvorne glazbene baštine kroz početak održavanja smotri hrvatskog folklor (Kamenarović-Tonković i Gulić 2006, 5–7; Kraljević 2023, 52).

- Hrvatsko seljačko pjevačko društvo *Podgorac* iz Gračana
- Hrvatsko seljačko pjevačko društvo *Sljeme* iz Šestina.²⁷

Svrha zajednice bila je da „u interesu očuvanja bogate folklorne baštine naših naroda i razvitku turističke privrede, djeluje na svestranom razvijanju i unapređivanju tradicionalne narodne kulture, potičući gajenje i održavanje narodnih običaja, pjesama i plesova, te izradu narodnih nošnji i ostalih narodnih rukotvorina s područja Hrvatskog Prigorja“.²⁸

Od 1974. Zajednica je organizirala *Smotru kajkavske zbornske popevke*. Prvo izdanje *Smotre* održano je u Koncertnoj dvorani Vatroslava Lisinskog (dalje: KD Vatroslav Lisinski) u lipnju 1974. godine, dok su se iduća tradicionalno priređivala u čast Dana Republike 29. studenog. Drugo i treće izdanje *Smotre* održano je u Hrvatskome glazbenom zavodu (dalje: HGZ), a od 1977. do 1987. (do kada datiraju programi sačuvani u Cajnerovoj ostavštini) u KD Vatroslav Lisinski.²⁹ Osim u izvođačkom aspektu, *Smotra* je za domaću zbornsku glazbu bila važna i u onom stvaralačkom. S kajkavskom glazbenom baštinom kao niti vodiljom, na repertoaru je bila zastupljena plejada tada suvremenih hrvatskih skladatelja koji su svoja djela posvetili zbornskoj glazbi, o čemu će više riječi biti nešto kasnije.

Cajner je kao zborovođa nastupio na *Smotrama kajkavske zbornske popevke*, kao i na nizu drugih koncerata u organizaciji Zajednice *Matija Gubec*. Neki od njih jesu: Koncert zbornskih skladbi Rudolfa Matza (HGZ, 12. prosinca 1971.), Koncert u povodu 400. obljetnice Hrvatske seljačke bune (HGZ, 24. ožujka 1973.), koncert *Hrvatski skladatelji o seljačkoj buni* (Povijesni muzej Hrvatske, 16. studenog 1973.), Koncert hrvatske zbornske romantike (Dvorana kina u Markuševcu, 20. listopada 1974.) te *Smotre novih zbornskih skladbi* (KD Vatroslav Lisinski, 30. lipnja 1974.; HGZ, 21. studenog 1975.; HGZ, 20. studenog 1976.; KD Vatroslav Lisinski, 20. studenog 1977.).³⁰ U Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu 30. lipnja 1987. održan je Svečani koncert u povodu 15. godišnjice postojanja Zajednice *Matija Gubec*. Na programu su bila djela njezina prvog predsjednika Mirka Cajnera.³¹

3. Formalna i sadržajna obrada muzikalija iz Cajnerove ostavštine

3.1. Formalna i sadržajna obrada

Knjižnica Muzičke akademije osnovana je 1922. godine, kao i sama ustanova, te se „tijekom stoljeća postojanja, od inicijalne priručne zbirke 249 naslova izdvojenih iz osobnih knjižnica nastavnika za potrebe nastave, razvila u središnju glazbenu knjižnicu u državi, na usluzi

²⁷ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Zajednica kulturno prosvjetnih društava Hrvatskog prigorja *Matija Gubec*.

²⁸ Isto.

²⁹ Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner, Programi koncerata.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

nastavnicima i studentima akademije, kao i drugim profesionalnim glazbenicima, znanstvenicima i ljubiteljima glazbe“ (Radovinović 2022, 396).³² Za bibliografsku organizaciju, odnosno proces formalne i sadržajne obrade građe, Knjižnica Muzičke akademije od 1999. koristi integrirani knjižnični sustav ZaKi. Slijedeći *Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga* Eve Verona (1986) te *Priručnik za UNIMARC* (Willer 1999), muzikalije iz ostavštine Mirka Cajnera katalogizirane su (formalno obrađene) postupkom popisivanja podataka – izradom kataložnih jedinica – bitnih za identifikaciju određenog primjerka knjižnične građe. Time su uključene u katalog Knjižnice Muzičke akademije (<https://muza.zaki.com.hr>), u kojem se mogu pretraživati prema autoru, naslovu ili klasifikacijskoj oznaci (o čemu detalji slijede u nastavku). Na taj je način omogućen pristup i pronalazak informacija na temelju izravnog povezivanja korisnika s knjižničnom građom.

Sadržajna obrada građe odnosi se na klasifikaciju, kojom se utvrđuje i organizira sadržaj publikacije. U hrvatskom džepnom izdanju *Univerzalne decimalne klasifikacije* (2003), klasifikacija se definira kao sredstvo unošenja reda u raznolikost pojmova ili jedinica koje raspoređuje u skupine u kojoj pojmovi imaju najmanje jednu zajedničku osobinu. U Knjižnici Muzičke akademije koristi se klasifikacijska shema UDC (engl. *Universal Decimal Classification*), odnosno UDK. Ta opća klasifikacijska shema pogodna je za organizaciju knjižnične građe na policama s obzirom na sadržaj, a temelji se na arapskim brojevima. U nastavku su u Tablici 1 navedene najčešće korištene klasifikacijske oznake pri obradi muzikalija iz Cajnerove ostavštine.

Tablica 1. Najčešće korištene klasifikacijske oznake pri obradi muzikalija iz Cajnerove ostavštine

Klasifikacijska oznaka	Opis
784.5	svjetovna zborna djela
783.6	duhovna zborna djela
784.71	borbene pjesme, nacionalne himne, rodoljubne i političke pjesme

Veliki je dio materijala zbog oštećenog stanja bilo potrebno zalijepiti prozirnom trakom. S obzirom na to da je uglavnom riječ o skladbama od (samo) nekoliko listova, muzikalije su u svrhu zaštite i boljeg smještaja na polici stavljene u odgovarajuće fascikle. Budući da se, za razliku od bibliografske (B) baze sustava ZaKi, u OPAC-u (engl. *Online Public Access Catalogue* – računalnom katalogu knjižnice namijenjenom javnosti i dostupnom s bilo kojeg umreženoga računala) ne prikazuje ime darovatelja, na svaki je fascikl stavljena naljepnica „Ostavština Mirko Cajner“.

3.2. O zastupljenim vrstama skladbi i skladateljima

U Cajnerovoj ostavštini čuva se više od tisuću skladbi i preko 1200 primjeraka građe. Glavninu muzikalija čine svjetovne zbornske skladbe bez pratnje (*a cappella*) za muške, ženske i mješovite zborove. Vrijednost je te ostavštine u tome što su zastupljeni hrvatski skladatelji ili oni koji su s Hrvatskom bili povezani svojom glazbenom djelatnošću, njih čak 80. Uz istaknute skladateljske osobe 19. i 20. stoljeća, prisutna su i manje poznata skladateljska imena. Osim njihovih autorskih djela, zastupljene su i harmonizacije ili obrade narodnih na-

pjeva, osobito one Jakova Gotovca, Rudolfa Matza, Zlatka Špoljara i Vinka Žganeca. Detalji o tome opisani su u Prilogu 1 na kraju rada.

U nastavku donosimo, abecednim redom, popis hrvatskih skladatelja zbornih djela u Cajnerovoj ostavštini:

- Andrić, Josip (1894. – 1967.)
- Berdović, Vladimir (1906. – 1980.)
- Bersa, Blagoje (1873. – 1934.)
- Bombardelli, Silvije (1916. – 2002.)
- Bosiljevac, Šandor (1860. – 1918.)
- Brajša Rašan, Matko (1859. – 1934.)
- Brkanović, Ivan (1906. – 1987.)
- Brnobić, Josip (1894. – 1984.)
- Burić, Marijan (1913. – 1979.)
- Cajner, Mirko (1910. – 1988.)
- Canić, Josip (1879. – 1933.)
- Cipra, Milo (1906. – 1985.)
- Cossetto, Emil (1918. – 2006.)
- Demeter, Ivan (1906. – 1990.)
- Devčić, Natko (1914. – 1997.)
- Dobronić, Antun (1878. – 1955.)
- Dugan, Franjo, stariji (1874. – 1948.)
- Dugan, Franjo, mlađi (1901. – 1934.)
- Eisenhuth, Gjuro (1841. – 1891.)
- Faller, Nikola (1862. – 1938.)
- Fio, Dinko (1924. – 2011.)
- Florschütz, Josip (1864. – 1916.)
- Fribec, Krešimir (1908. – 1996.)
- Gotovac, Jakov (1895. – 1982.)
- Grgošević, Zlatko (1900. – 1978.)
- Hatze, Josip (1879. – 1959.)
- Hercigonja, Nikola (1911. – 2000.)
- Janković, Slavko (1897. – 1971.)
- Jozefović, Oskar (1890. – 1941.)
- Kabalin, Fedor (1920. – 2016.)
- Klobučar, Anđelko (1931. – 2016.)
- Kokot, Ivan (1905. – 1996.)
- Kolarić, Mirko (1910. – 1945.)
- Körbler, Milivoj (1930. – 1971.)
- Krnic, Boris (1900. – 1979.)
- Kuljerić, Igor (1938. – 2006.)
- Lazarin, Branko (1940. – 2017.)
- Lhotka, Fran (1883. – 1962.)
- Lhotka Kalinski, Ivo (1913. – 1987.)
- Lisinski, Vatroslav (1819. – 1854.)
- Lučić, Franjo (1889. – 1972.)
- Magdalenić, Miroslav (1906. – 1969.)
- Majer, Milan (1895. – 1967.)
- Markovac, Pavao (1903. – 1941.)
- Marković, Adalbert (1929. – 2010.)
- Marković, Vilim (1902. – 1992.)
- Matetić Ronjgov, Ivan (1880. – 1960.)
- Matz, Rudolf (1901. – 1988.)
- Miletić, Miroslav (1925. – 2018.)
- Muhvić, Ivo (1876. – 1942.)
- Novak, Vilko (1865. – 1918.)
- Njirić, Nikša (1927. – 2016.)
- Odak, Krsto (1888. – 1965.)
- Paljetak, Vlaho (1893. – 1944.)
- Papandopulo, Boris (1906. – 1991.)
- Pozajić, Mladen (1905. – 1979.)
- Prebanda, Milan (1907. – 1979.)
- Prelčec, Zvonimir (1924. – 2009.)
- Rajter, Rudolf (1912. – 1969.)
- Rakijaš, Branko (1911. – 1986.)
- Rosenberg-Ružić, Vjekoslav (1870. – 1954.)
- Stahuljak, Vladimir (1876. – 1960.)
- Stepanov, Stjepan (1901. – 1984.)
- Stojanović, Josip, stariji (1909. – 1972.)
- Šafranek, Viktor (1908. – 1979.)
- Šestak, Tomo (1852. – 1921.)
- Širola, Božidar (1889. – 1956.)
- Špoljar, Zlatko (1892. – 1981.)
- Štolcer Slavenski, Josip (1896. – 1955.)
- Taclik, Rudolf (1894. – 1942.)
- Tajčević, Marko (1900. – 1984.)
- Tijardović, Ivo (1895. – 1976.)
- Toth, Nikola (1883. – 1945.)
- Trudić, Božidar (1911. – 1989.)
- Turkulin, Petar (1913. – 1989.)
- Vilhar, Franjo Serafin (1852. – 1928.)
- Vrhovski, Josip (1902. – 1983.)
- Zajc, Ivan (1832. – 1914.)
- Zlatić, Slavko (1910. – 1993.)
- Žganec, Vinko (1890. – 1976.)
- Županović, Lovro (1925. – 2004.)

Od duhovnih zbornih skladbi zastupljena su djela koja se izvode prigodom liturgijske službe po istočnom obredu. Skladali su ih ruski, ukrajinski i bugarski skladatelji kao što su Aleksandar Vladimirovič Arhangelski (1846. – 1924.), Dmitrij Stepanovič Bortnjanski (1751. – 1825.), Petar Iljič Čajkovski (1840. – 1893.), Pavel Grigorjevič Česnokov (1877. – 1944), Dobri Hristov (1874. – 1941.), Boris Komarevski (1893. – 1945.) i Mihail Mihajlovič Verbicki (1815. – 1870.). Te su skladbe ranije bile dijelom notnog arhiva Ćirilo-Methodova kora u Zagrebu. Duhovne skladbe hrvatskih skladatelja predstavljaju, primjerice, *Oče naš* iz pera Vatroslava Lisinskog, Božidara Širole i Josipa Vrhovskog.

Naposlijetku, među muzikalijama pronalazimo i one koje se klasificiraju kao borbene pjesme, nacionalne himne, rodoljubne i političke pjesme. Ovdje je riječ o partizanskim te pjesmama posvećenima *Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji* i Josipu Brozu Titu. Takve su, primjerice, himna SFRJ *Hej, Slaveni*; *Pjesma partiji* i *Pjevajmo zemlji* Marijana Burića; *Stijeg partije* i *Vojnici* Oskara Danona (1913. – 2009.); *Mitraljeza* i *Partijo slavna* Natka Devčića; *Partizanske pjesme o Zagrebu i Republiku, slavo naša* Pere Gotovca (1927. – 2017.); *Na vrelu bratstva* i *Novoj Jugoslaviji* Nikole Hercigonje; *Drug Tito* i *Kolo druga Tita* Miroslava Špilera (1906. – 1982.).

Većina muzikalija tiskana je litografijom, najstarijom tehnikom plošnoga tiska, kojoj kao tiskovna forma služi kamena ploča sitnoporozne strukture. U takvom slučaju nema podataka o nakladniku, nakladničkom broju te mjestu i godini izdavanja. Među nakladnike koji su navedeni ubrajaju se: Glas rada, Hrvatski pjevački savez, Prosvjetni sabor Hrvatske, Savez muzičkih društava i organizacija Hrvatske, Seljačka pjevačka župa Hrvatskoga pjevačkoga saveza *Matija Gubec*, Sklad i Zajednica kulturno prosvjetnih društava Hrvatskog prigorja *Matija Gubec*. Svi oni djelovali su u Zagrebu, gdje su objavili te muzikalije u razdoblju od 1930-ih do 1970-ih.

4. Zaključak

Svojom djelatnošću u različitim pjevačkim i kulturnim društvima, Mirko Cajner uvelike je obogatio glazbeni, kulturni, prosvjetni i društveni život lokalnih zajednica. Budući da njegova opsežna ostavština tek treba biti do kraja valorizirana i obrađena, slutiti je da će u budućnosti iznjedrili i niz drugih istraživanja. Jedno takvo istraživanje, no svakako ne i jedino, moglo bi biti, primjerice, o ulozi zborovođa u osnivanju i organizaciji mnogih važnih društava i festivala, dok bi se dodatni podaci o Mirku Cajneru mogli pronaći u arhivu diskografske kuće *Jugoton* (od 1991. njezin je sljednik u Hrvatskoj *Croatia Records*) ili Koncertne dvorane Vatroslava Lisinskog.

Ovaj rad posvećen je muzikalijama iz Cajnerove baštine. Njihovom je obradom osigurana zaštita, očuvanje i mogućnost njihova korištenja. U Knjižnici Muzičke akademije stvorene su nove ponude i usluge, tj. nove mogućnosti istraživanja, izvođenja i interpretacije hrvatske zbornske glazbe. Iako su kvalitetom različite, muzikalije iz Cajnerove ostavštine svjedoče o bogatoj produkciji zbornske glazbe koju su ostvarili hrvatski skladatelji 19. i 20. stoljeća. Osobito se to odnosi na razdoblje između 1950-ih i 1970-ih, kada je i sâm Cajner bio glazbeno najaktivniji. Isto tako, pružaju uvid u repertoar amaterskih zborova iz tog razdoblja, a danas aktivnim zborovima omogućavaju upotpunjavanje njihova repertoara, kao i upoznavanje s mnoštvom manje poznatih djela. Ti su zborovi (uglavnom) sastav-

ljeni od glazbenika-amatera, ali amater (franc. *amateur* ljubitelj), uostalom, i jest osoba koja nema formalnu naobrazbu, ali se nekom aktivnošću bavi iz ljubavi i vlastita nagnuća. Pojedini takvi zborovi svojim izvedbama dosežu zavidnu umjetničku razinu, a u manjim mjestima često su glavni pokretači glazbene pouke i kulturno-umjetničkih zbivanja. Neka i muzikalije iz ostavštine Mirka Cajnera u Knjižnici Muzičke akademije budu doprinos daljnjem razvoju zbornog amaterizma i skupnog muziciranja u nas, čemu je upravo ovaj glazbenik bio toliko posvećen.

Literatura

- Discogs. 2024. „Cajner, Mirko.“ Pristupljeno 30. listopada 2024. <https://www.discogs.com/search/?q=cajner%2C+mirko&type=all&type=all>
- Hrvatska enciklopedija: mrežno izdanje, 2024. Hrvatski izdavački bibliografski zavod. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristupljeno 30. listopada 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/hrvatski-izdavalacki-bibliografski-zavod>.
- Ivanišević, Goran. 2002. Sedamdeset godina Ćirilo-Methodova kora. U *Crkveno pjevanje u Hrvatskoj: knjiga izlaganja na simpoziju održanom u Zagrebu 20. prosinca 2001. povodom 70. obljetnice osnutka Ćirilo-Methodova kora*, uredio Goran Ivanišević, 69–102. Zagreb: Ćirilo-Methodov kor; Grkokatolička župa sv. Ćirila i Metoda.
- Kamenarović-Tonković, Irena i Mirjana Gulić. 2006. *Raspjevana hrvatska pjevačka društva*. Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu.
- Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu: katalog. Pristupljeno 30. listopada 2024. <https://muza.zaki.com.hr/>.
- Kraljević, Bernardica. 2023. Mladi Rudolf Matz: glavni tajnik i zborovođa Hrvatskog pjevačkog saveza u Zagrebu. *Arti musices* 54, 1: 33–60. <https://doi.org/10.21857/ygjwrcpq8y>.
- Njirić, Nikša. 1989. Cajner, Mirko. U *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, uredio Aleksandar Stipčević, 557. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/cajner-mirko>.
- Odbor za proslavu 50-godišnjice, 1957. *Hrvatsko seljačko pjevačko društvo Podgorac: spomenica 1907. – 1957*. Zagreb: Hrvatsko seljačko pjevačko društvo Podgorac.
- Radovinović, Željka. 2022. Knjižnica Muzičke akademije. U *100 godina glazbe: učenjem, stvaranjem, istraživanjem...*, uredili Sanja Kiš Žuvela i Ivan Ćurković, 345–351. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Muzička akademija. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:116:631728>.
- Širola, Božidar. 1942. Ćirilo-Methodov kor. U *Hrvatska enciklopedija 1941.-1945.*, sv. 4, uredio Mate Ujević, 412. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod. <https://hemu.lzmk.hr/Natuknica.aspx?ID=10676>.
- Univerzalna decimalna klasifikacija*. Hrvatsko džepno izdanje. 2003. Zagreb: Naklada Nediljko Dominović.

Verona, Eva. 1986. *Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga* (1. dio: *Odrednice i redalice*; 2. dio: *Kataložni opis*). 2. izmijenjeno izdanje. Zagreb: Društvo bibliotekara Hrvatske.

Willer, Mirna, prir. 1999. *Priručnik za UNIMARC*. 2. hrv. izdanje. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica; Hrvatsko knjižničarsko društvo.

Arhivski izvori

Knjižnica Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Osobni fond Mirko Cajner.

Prilog 1.

Popis zbornih skladbi hrvatskih skladatelja iz ostavštine Mirka Cajnera

Skladatelj	Skladba	
Andrić, Josip (1894. – 1967.)	Kolo na raskršću	Ljubica je rekla
	Kolo u šljiviku	
Berdović, Vladimir (1906. – 1980.)	Kićeni svatovi	
Bersa, Blagoje (1873. – 1934.)	Jesen	
Bombardelli, Silvije (1916. – 2002.)	Kad bi dragu	Pisma o Slavicima
	Oj, Mosore	Ružice rumena
Bosiljevac, Šandor (1860. – 1918.)	Pjesme i ples: zbirka zborova i plesova	
Brajša Rašan, Matko (1859. – 1934.)	Istarska zibanka	Moja zvijezda
	Krasna zemljo, Istro mila	Popijevke za četiri muška grla
Brkanović, Ivan (1906. – 1987.)	Ekvinocij	Mi
	Ivanova ljubava	Molba
	Kletva	Riškinjice mlade
	Koleda	Ti jesi moj bog
	Krijes planine	Triptihon
	Krstari	
Brnobić, Josip (1894. – 1984.)	Suzno oko moje	Vozila se šajka
Burić, Marijan (1913. – 1979.)	Bez doma	Večernji koraci
Cajner, Mirko (1910. – 1988.)	Antunu Mihanoviću	Pod prozorom
	Geslo Hrvatskoga pjevačkoga društva „Maksimir“	Pred kipom Matije Gupca
	Hodi junak	Prigorski svati
	Idu svati	Svatovska
	Izvor voda izvirala	Šesteri
	Jabuka se začrleni	V senici
	Kriči, kriči tiček	Zbogom majko
	Naveze se lađa	Zviraj, zviraj
	Njoj	
	Canić, Josip (1879. – 1933.)	Harmonizacije za muški zbor
Geslo Hrvatskoga pjevačkoga društva „Maksimir“		Živo biju srca naša
Cipra, Milo (1906. – 1985.)	Izvor voda izvirala	Naveze se lađa

Skladatelj	Skladba	
Cossetto, Emil (1918. – 2006.)	Domovini	Moja diridika
	Balade Petrice Kerempuha	Napitnica
	Galženjačka	Naš zavjet
	Gumbelijum roža	Ni med cvetjem ni pravice
	Hajdučka	Pij, to vince slatko zrelo
	Hei, schöner Lado	Posavski drmeš
	Heroji mladi	Potok
	Još jenput	Pred starim majkama
	Konjic vran	Svatovska
	Ladarke	Tanzlied
	Lepa Kata	Tu je mladost
	Leti pjesmo	Zbogom mati
Demeter, Ivan (1906. – 1990.)	Moj stobore	Prva ljubav
Devčić, Natko (1914. – 1997.)	Mornarski razgovori	Zimske su nam duge noći
	Protuletje nam dohaja	
Dobronić, Antun (1878. – 1955.)	Dalmatinska vokalna rapsodija	Jadovanka
	Garavuš	Jugoslavenske pučke popijevke
	Gupca muška četa	Kosovo polje
	Iz naših strana	
Dugan, Franjo, stariji (1874. – 1948.)	Carmen saeculare	Nad grobom
	Čuj der dušo	Prigodom vjenčanja
Dugan, Franjo, mlađi (1901. – 1934.)	Bečarska	Svatovska
	Gradišćanke	Ta se livada
	Ja sam jedan mali zajec	U mog dike
	Koledarska	Uz kolo
	Narodne popijevke: mješoviti zborovi	Vino piju
	Od kako je	Ženidba Čejvan-age
Sinoć mi se	Žetelačka	
Eisenhuth, Gjuro (1841. – 1891.)	U naravi: šaljiva polka	
Faller, Nikola (1862. – 1938.)	Jajnček	Pjesma rodnoga kraja
	Nadgrobnica	Vrapček
Fio, Dinko (1924. – 2011.)	Đivojka je plakala kanelu	Osamljeni dub
	Izajdi sunajce	Sinoć kad sam ti proš
	Lipo ti je život u Morkan	Ti si se hvalila
	Marija, Marija	Zbogom moja Prigradica
	Moj je dragi po moru	

Skladatelj	Skladba	
Florschütz, Josip (1864. – 1916.)	Mojoj pjesmi	
Fribec, Krešimir (1908. – 1996.)	Baba i mladić	Želi dvije djevojke
	Bula i kaluđer	
Gotovac, Jakov (1895. – 1982.)	Ako si legla spati	Mi
	Ako spavaš vilo moja	Nebojše mi smo
	Barbari mi smo	Nove brazde
	Da mi je znati	Novi grad
	Dobra večer uzorita	Omili mi se u selu divojka
	Dva scherza	O, more duboko
	Eto pletem mrižu svoju	Pjesma žitonoša
	Evo san ti doša	Pjesme vječnoga jada
	Hrvatske narodne napitnice	Pjesme zanosa
	Hvalila se Radunova Ane	Počekaj ma divojko
	Jablane, jablane	Pod jorgovanom
	Jadovanka za teletom	Prigovor
	Jadrano	Primorska suita
	Jedan mali brodić	Sada svi u skupu
	Jučer si meni rekla	Sad vina daj
	Koleda	Slava
	Kolo iz Jasenovca	Smiješno čudo
	Magarac, otac i sin	Zvonimirova lađa
	Marjane, Marjane	
	Grgošević, Zlatko (1900. – 1978.)	Fašnička
Koledarska		Stara mati
Pokoj vječni		Sunčece zahaja
Protuletna		Težačka
Puntarska		Tužbalica
Soldačka		Žetva
Hatze, Josip (1879. – 1959.)	Marku Maruliću	Na vrelu bratstva
Hercigonja, Nikola (1911. – 2000.)	Kaj se pripetilo	Sivi maček
	Matiji Gupcu	Staro sito
	Se staze nekam idu	
Janković, Slavko (1897. – 1971.)	Čič' Andrin svatovac	Moja rano
	Da se povezemo	Starovirske pismice
	Ej, jad jadujem	Svatovac
	Čija frula ovim šorom svira	Šokačko cviće

Skladatelj	Skladba	
Janković, Slavko (1897. – 1971.)	Haj, haj, uživaj	Zagorska
	Jesenska	
Jozefović, Oskar (1890. – 1941.)	Jadni brode	Sinoć Ive
	Kosci	Star me je prosija
	Neda	
Kabalin, Fedor (1920. – 2016.)	Prognanička elegija	
Klobučar, Anđelko (1931. – 2016.)	Ljubav	
Kokot, Ivan (1905. – 1996.)	Ivanjska	Nikaj zato
	Mala suita	Prigorska svadbena suita
	Momačka	Rožica sam bila
	Napitnica	Snočka sam se šetal
	Negdašnja	Svagdašnja
Kolarić, Mirko (1910. – 1945.)	Čekamo dan	Nadgrobnica
	Dober ti večer draga	Naša snaša
	Dobra zemla	Oj, godino, ljetino
	Dudaš	Pred svetim Markom
	Falen budi Jezuš Kristuš	Prva rapsodija
	Ftiček veli	Rođenje sunca
	Lepi bregi	Sljepačka
	Mati zemlja	Temna mi je noćka
	Mi smo ljudi na nizini	Vu mleki se hmivam
	Moje selo	Večernica
Körbler, Milivoj (1930. – 1971.)	Bele rože	
Krnica, Boris (1900. – 1979.)	Anđele mili	Posmrtna koračnica
	Cvrčak	Prošecija
	Da mi je proći kontradom	Slavonijo, ljubim te
	Eto pletem mrižu svoju	Svatovska
	Ko krv joj je boja	Šeka Lisa
	Koledari	Tri dječja zbora
	Krešimir Prvi	Tri pjesme za djecu
	Leti pjesmo	Tužaljka
	Mužek išel na oranje	Zadružna
	Nadgrobnica	Zaziv
	O, grade	Ženidba vrapca Podunavca
Pjesma mira		
Kuljerić, Igor (1938. – 2006.)	Crn bel	Čamac na Kupi

Skladatelj	Skladba	
Lazarin, Branko (1940. – 2017.)	Sunce naše, zlata roža	
Lhotka, Fran (1883. – 1962.)	Ah, ja mladi junak	Hrvatski svatovi
	Banda udarala	Poskočnica
	Diku ljubim	Što nam radi onaj dido stari
	Dremala, spavala	Žena muža za buču prodala
Lhotka Kalinski, Ivo (1913. – 1987.)	Ja htjedoh proklet	Komu, majka, komu pogačice pečesh
Lisinski, Vatroslav (1819. – 1854.)	Himna slobodi	Pogrebница
	Moja lađa	Prelja
	Molitva	Putnik
	O pokladama	
Lučić, Franjo (1889. – 1972.)	Barkarola	Narodna suita
	Dober danek tomu domu	Prošel je snežek beli
	Evo se klanja	Spas brodaru
	Himna mladosti	Tužna roža
	Igra kolo u Ercegovini	Vilin zdenac
	Međimurski pozdrav	
Magdalenić, Miroslav (1906. – 1969.)	Međimurje malo	Tibet robec
Majer, Milan (1895. – 1967.)	Šume, šume	
Markovac, Pavao (1903. – 1941.)	Čarna goro	Zborovi
Marković, Adalbert (1929. – 2010.)	Klet	Pesma z drugoga brega
Marković, Vilim (1902. – 1992.)	Uspavanka	
Matetić Ronjgov, Ivan (1880. – 1960.)	Bilo navek veselo	Oj divojko, jabuko rumena
	Brkica	Oj, Labine
	Ča je more, da bi bilo polje	Pala rosa
	Čakavsko-primorska pjevanka	Pjesma slobodi
	Ive kosi, rukavice nosi	Pojmo mi, mala, na saman
	Jelačić ban i turska vojska	Puna Pula mladih mornarića
	Lehku noć	Star me je prosija
	Luce moja	Zrasla mi ladonja
	Nek se čuje	
Matz, Rudolf (1901. – 1988.)	Carmen medicorum	Poskočica
	Dobra večer uzorita	Prigorska popevka
	Dolazak	Pri svetom kralju
	Hrast	Seljačka pjesma
	Hrvat	Seljačka sloga

Skladatelj	Skladba	
Matz, Rudolf (1901. – 1988.)	Hrvatski pjevački pozdrav	Sitna kiša udarila
	Jasenčice	S onu stranu vode Save
	Jesenska	Steza
	Jednu sem ružu mel	Stoljeće je prošlo
	Jezero petsto sedamdeset tretje	Stubičke smerti glas
	Jutro	Sunčeva ženidba
	Kosci	Teče, teče bistra voda ka se zove Sava
	Kraljev sejem: sličice iz staroga Zagreba	Tri madrigala
	Lipanjskim žrtvama	Tri pjesme iz dubrovačke renesanse
	Majci	Tužaljka
	Matiji Gupcu	U kolo
	Med rožam i trsom	U našem selu
	Molitva gradišćanskih Hrvata	Uz prijestolje seljačkog kralja
	More	Večernja pjesma
	Nadgrobnica	Vu jeseni
	Najte zabiti	Vuletje vu jarku
	Narodna tema s varijaci- jama	Vuz tu goru Medvednicu
	Narodnom geniju	Zdenec
	Naša pjesma	Zdrava Marija
	Noć na Velebitu	Zdravica
	Njemu	Zima je došla
	Oj, goro okička	Ženidba vrapca Podunavca
	Pjesma o Jeleč-planini	Žetelice
	Pjesme iz Slavanskog Broda	Žetelačka
Pjesme iz Turopolja	Žnjačka	
Počasnica	Žuna	
Popevkica		
Miletić, Miroslav (1925. – 2018.)	Pramalet	
Muhvić, Ivo (1876. – 1942.)	Mir	
Novak, Vilko (1865. – 1918.)	Bi mirna noć	Pjesma jadranske vila
	Braći	Plovi lađo
	Himna hrvatskoj troboji	Pozdrav domovini
	Hrvatskoj	Sanak spava

Skladatelj	Skladba	
Novak, Vilko (1865. – 1918.)	Jutarnja pjesma	Seljančice
	Noć na moru	U ljetni suton
Njirić, Nikša (1927. – 2016.)	Popevka za kaj	Uz pjesmu i šalu na jadranskom žalu
	Praznina	
Odak, Krsto (1888. – 1965.)	Čmelice brene	Naši očevi
	Črne čizme	Nenka
	Dorica pleše	Oj, djevojko
	Dremle mi se, dremle	O, more duboko
	Hajka	Pij, mila
	Jano, Janke	Prodje momče kroz selo
	Kovač	Prosci
	Krijes	Snočka sem ti draga
	Madrigal	Suzno oko
	Mož na hribu	Zrasla mi je ruža
Paljetak, Vlaho (1893. – 1944.)	Fala	Popevke sem slagal
Papandopulo, Boris (1906. – 1991.)	Alaj volim u kolu igrati	Zagorska
	Kad igra kolo	Zbogom
	Ljubavne pjesme	
Pozajić, Mladen (1905. – 1979.)	Brk se sm'ješi u gajdaša	Procvala je ljubičica
	Da biš moja bila	Široka kuntrado
	Djevojka je zašla	U toj čarnoj gori
	Haj, zeleni se lišće	Zeleni se lišće borovo
Prebanda, Milan (1907. – 1979.)	Dvije dalmatinske	
Prelčec, Zvonimir (1924. – 2009.)	Potoček	
Rajter, Rudolf (1912. – 1969.)	Dunja	V kesni čas
Rakijaš, Branko (1911. – 1986.)	Išče se pišče	
Rosenberg-Ružić, Vjekoslav (1870. – 1954.)	Na Velebitu	
Stahuljak, Vladimir (1876. – 1960.)	Hrvatska je svoja	
Stepanov, Stjepan (1901. – 1984.)	Imam diku	Spod javora
	Slavonski momački zbor	
Stojanović, Josip, stariji (1909. – 1972.)	Ej, mjesečino, dovedi mi dragog	Si se logi zeleniju
Šafranek, Viktor (1908. – 1979.)	Domača reč	Udaralo u tamburu đače
	Sve su dike u kolu	
Šestak, Tomo (1852. – 1921.)	Prosvjetom k slobodi	Zavjet

Skladatelj	Skladba	
Širola, Božidar (1889. – 1956.)	Daleki putevi	Kiša
	De ima voda	Mak
	Dobra volja	Susedovo dete
	Lan	V' letu
	Kaj ne	Zviranjek
Špoljar, Zlatko (1892. – 1981.)	Bosanska suita	Neženjeno, oženjeno
	Cvala jesi roža	Oranje
	Daj da pijem	Pet kumi
	Djeca u igri i pjesmi	Pjesma neretvanskih gusara
	Djevojačka kletva	Pjesma sijača
	Domaćinu	Podoknice
	Dremle mi se, majka	Pod onom gorom zelenom
	Đul-djevojka	Podravska rapsodija
	Hajd idemo	Proljetno oranje
	Izvor voda	Puž, puž po Dunaji
	Kumu i domaćinu	Sejala je Jana
	Malo ja, malo ti	Svatovske
	Matiji Gupcu	Što nam radi onaj dido stari
	Moja zemlja	Tekla voda iz kamena
	Molitva za žetvu	Uskok-djevojka
	Momče mi prodje	Visoko nebo kinčeno
	Na prošćenju	Vjera i nevjera
	Naše gorice	
Štolcer Slavenski, Josip (1896. – 1955.)	Čapljanski Tatari	Rugalica
	Grad gradile	
Taclik, Rudolf (1894. – 1942.)	Bosančice	Molitva
	Gradišćanke	Oj ti lane
	Ivanjska popijevka	Zima
	Jezuš je sadil vinograd	Žalost večeri
	Kiša	Žetva
Tajčević, Marko (1900. – 1984.)	Četiri makedonske pjesme	Sadila Timka
	Pjesma mrtvih proletera	Tri madrigala
Tijardović, Ivo (1895. – 1976.)	Le vkup uboga gmajna	Trešnje
	Mile pop Jordanov	
Toth, Nikola (1883. – 1945.)	Cviće moje	Vugnite se
	Kumek z voli	

Skladatelj	Skladba	
Trudić, Božidar (1911. – 1989.)	Iz Makedonije	Oj, zemljo naša
Turkulin, Petar (1913. – 1989.)	Šesteri su dohodili	Zrasla mi je ruža
Vilhar, Franjo Serafin (1852. – 1928.)	Jabuka	Na vrelu Bosne
	Lijep je danak proljetan	Petar Svačić
	Nadgrobnica	Reverie
	Na goro	Veličaj
Vrhovski, Josip (1902. – 1983.)	Čiča Time	Naricaljka
	Dil, dil duda	Na večnoj zemli
	Dorica pleše	Pazar
	Hasanaginica	Pod kopinom
	Himna Gutenbergu	Radnik
	Kolo	Sonce nek Zagorje greje
Zajc, Ivan (1832. – 1914.)	Curičica mala	Sloboda: velika kantata
	Nadgrobnica	Svatovac
	Primorska suita	Šumski čar
	Ptičice	U boj, u boj
	Radnička himna	Vojnička koračnica
	Slijepac Marko	Zrinski Frankopanka
Zlatić, Slavko (1910. – 1993.)	Balun	Primorsko-istarske zborne
	Čačkole: istarska napitnica	Zidari
	Istarska suita	
Žganec, Vinko (1890. – 1976.)	Cin can cvrgudan	Međimurska rapsodija
	Črne čizme z vuskimi petami	Mura, Mura, globoka si voda ti
	Čuva ovce divojče	Naj se dragi žalostiti
	Da sam bil ja mali	Na n' kraj pota tepka hruška
	Da sam riba	Ni mi volja već na svetu živeti
	Dil dil duda	Nisam znala, nisam virovala
	Dodolska	Pojela mi nevestica
	Dremle mi se dremle	Protuletje
	Dura, dura, dorate	Raca plava po Dravi
	Ej, kad se dvoje volu	Radnički pozdrav
	Ftiček lepo fučka	S one strane Dunava
	Gdje kukuje črni kos	Sokačke iz Bača i Bačkog Brijega
	Hajdi vince, ajd vu me	Sunce jako, stani malo
	Išel bum na vizitu	Šetal sam se v log zelen

Skladatelj	Skladba	
Žganec, Vinko (1890. – 1976.)	Janica je fajn snešica	U mogu dike oči povelike
	Junak dišel vu vojnu	Visoko se orli dižu
	Kaj se pripetilo	Vu mleki se hmivam
	Krastavca	Zagorska rapsodija
	Kukuvača mi kukuje	Zibu-haju
	Marica se veseli	Zrasla mi je ruža kre dvora
Županović, Lovro (1925. – 2004.)	Đurđevački glasi	Zemlica naša
	Još sme tu	

Abstract

Sheet music from the legacy of Mirko Cajner in the Library of the Academy of Music, University of Zagreb

Purpose. This paper aims to present the work of choirmaster Mirko Cajner (1910–1988) and the sheet music from his legacy, which was donated to the Library of the Academy of Music, University of Zagreb, in 2023 by his widow, Ljubica Cajner.

Approach/methodology. The Mirko Cajner Collection housed at the Library of the Music Academy comprises both library materials and archival records. The library materials, comprising printed sheet music from Cajner's legacy, have been catalogued and processed both formally and content-wise in the integrated library system ZaKi. The archival records, reviewed for the purposes of this study, are pending further processing.

Findings. After processing the sheet music, it was established that Cajner's legacy comprises more than a thousand compositions and over 1,200 copies of materials. The majority of these are choral compositions by as many as 80 Croatian composers from the 19th and 20th centuries or individuals associated with Croatia through their musical activities. In addition to their original works, the collection includes harmonisations or arrangements of folk songs.

Social implications. The paper sheds light on the work of composer and choir conductor Mirko Cajner and his impact on the musical, cultural, educational, and social life of local communities, thereby contributing to the broader Croatian cultural heritage.

Originality/value. The paper marks the first formal introduction of Mirko Cajner's sheet music collection to the professional community. Additionally, the archival materials reveal previously unknown details about his dedicated and diverse musical pursuits.

KEYWORDS: legacy, Library of the Academy of Music, Mirko Cajner, sheet music

Vrijednost knjižnog ovitka: Murtićeve ilustracije na knjižnim ovitcima u Zavičajnoj zbirci *Bjelovariana* Narodne knjižnice „Petar Preradović“

Neda Adamović

Narodna knjižnica „Petar Preradović“ Bjelovar

neda.adamovic@knjiznica-bjelovar.hr

Libellarium 15 (2) 2024: 71–96

Izvorni znanstveni rad / Original Scientific Report

UDK: 655.534: 027.022(497.5Bjelovar)

Primljeno / Received: 11. listopada 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 25. studenog 2024.

doi: 10.15291/libellarium.4560

Sažetak

Cilj. Cilj je rada istražiti i istaknuti značaj knjižnog ovitka, posebno ovitaka koje je ilustrirao Edo Murtić, u kontekstu njihove kulturne, povijesne i estetske vrijednosti. Fokus je stavljen na ovitke sačuvane u Zavičajnoj zbirci *Bjelovariana* Narodne knjižnice „Petar Preradović“ te na njihov doprinos očuvanju lokalne i nacionalne kulturne baštine.

Metodologija. Rad koristi analitički pristup usporedbe primjera knjižnih ovitaka u mrežnim katalozima četiriju knjižnica, s posebnim naglaskom na primjere ovitaka koje je ilustrirao Edo Murtić. Metodologija uključuje pregled literature i analizu odabranih primjeraka iz Zavičajne zbirke *Bjelovariana*.

Društveni značaj. Knjižni ovitci imaju važnu ulogu u kulturnom nasljeđu jer reflektiraju društvene, ekonomske i tehnološke promjene kroz povijest. Njihovo očuvanje u knjižničnim zbirkama, osobito u zavičajnim, omogućava bolji uvid u razvoj umjetničkih trendova i kulturnih normi, čime doprinosi očuvanju identiteta i povijesnog pamćenja zajednice.

Originalnost. U hrvatskoj stručnoj literaturi dosad nije obrađena tema knjižnih ovitaka u kontekstu njihove povijesne i estetske važnosti. Ovaj rad donosi prvi sustavni pregled Murtićevih knjižnih ovitaka i naglašava potrebu za njihovim bibliografskim opisom, prikupljanjem i očuvanjem unutar knjižničnih zbirki.

KLJUČNE RIJEČI: Edo Murtić, knjižni ovitak, Zavičajna zbirka *Bjelovariana*

1. Uvod

Hrvatska enciklopedija (2004, 6–7) knjigu definira kao svaki pismom fiksirani jezični dokument većeg opsega, zabilježen na lako prenosivu materijalu. Nadalje, navodi da se knjiga javlja na onome stupnju kulture pojedinoga naroda kada njegova duhovna djelatnost prelazi okvire usmene predaje i traži sigurnije i trajnije sredstvo kojim bi se širila i sačuvala za buduće naraštaje. Knjiga je kao fizički predmet tijekom stoljeća doživjela brojne promjene, ne samo u materijalu i tehnici izrade, nego i u svom vanjskom obliku, uključujući ovitak kao sastavni dio koji štiti i predstavlja sadržaj knjige. Preduvjet za pojavu knjige bilo je postojanje pisma i prikladnog pisaćeg materijala. Povijest knjige obuhvaća razdoblje od pedeset stoljeća, u kojem je knjiga prolazila kroz različite oblike, a ovisili su o materijalu od kojega se izrađivala. Značajna promjena u povijesti knjige dogodila se uvođenjem novog pisaćeg materijala, papira, koji se na zapadu učestalo počinje koristiti od 15. stoljeća. Upotreba papira pojeftinjuje knjige te one postaju dostupnije širem krugu stanovništva. Pristupačnost knjige povećava i izum tiskarskog stroja, također u 15. stoljeću. Od 16. stoljeća knjiga je počela poprimiti današnji izgled, a razvoj moderne tehnike od druge polovice 19. stoljeća omogućio je strojnu izradu knjige, što je utjecalo na njezinu masovnu proizvodnju.

Današnja tiskana knjiga sastoji se od knjižnog bloka i korica. *Rječnik hrvatskog knjižničarskog nazivlja* (Brbora et al. 2022, 97) knjižni blok definira kao skup više spojenih knjižnih svežanja odnosno knjižnog sloga. Knjižne korice obuhvaćaju i štite knjižni blok, a sastoje se od prednjih i stražnjih korica međusobno povezanih hrptom (Velagić 2013, 81). Korice knjige tvore uvez koji štiti, učvršćuje i ukrašava knjigu. Nadalje, Velagić (2013, 81) navodi da se dodatno na uvez može staviti i ovitak koji knjigu štiti od prašine i otisaka prstiju. Knjižni ovitak uglavnom sadrži iste informacije kao i knjižne korice, a dizajnerski može biti jednak njima ili različit od njih. *Rječnik hrvatskog knjižničarskog nazivlja* (Brbora et al. 2022, 151) ovitak definira kao obložni papir, najčešće ilustriran, kojim je knjiga omotana.

Prema Mendelsundu i Alworthu (2020, 64), knjižni je ovitak prvi vizualni kontakt s tekстом te služi kao most između knjige i čitatelja. Ovitak u današnje vrijeme ne služi samo kao fizička zaštita, već je postao ključan element vizualne interpretacije knjige, oslanjajući se na simbiozu između verbalnih i vizualnih oznaka. Kao fizička komponenta knjige, ovitak je poput kože, membrane i zaštite: ovitci štite tvrde korice od ogrebotina i oštećenja uzrokovanih suncem. U metaforičkom smislu, knjižni ovitak također je okvir oko teksta i most između teksta i svijeta (2020, 64).

Nakladnici koriste vizualne elemente ne samo radi estetske privlačnosti, već i kako bi intuitivno prenijeli informacije o žanru, kvaliteti i vrijednosti knjige. Elementi poput fotografije, ilustracije, tipografije i boje imaju ključnu ulogu u prenošenju poruke prilikom dizajna omota knjige (Powers 2001, 8–11). Kontekst marketinga u 20. stoljeću pridonio je širem razumijevanju vizualnog aspekta korica i ovitaka knjige, čija se važnost povećava upravo kroz njihovu prepoznatljivost i estetski učinak (Blažević 2009, 188). Nakladništvo, međutim, nadilazi puku proizvodnju i postaje kulturna kategorija koja aktivno doprinosi oblikovanju kulturnog identiteta zemlje i njezinih građana, čime preuzima i širu odgovornost za očuvanje i razvoj kulturne baštine (Tomašević 2015, 84). Knjige iz iste nakladničke cjeline često su vizualno usklađene kroz ujednačen uvez, tisak i dizajnerske elemente poput boje i paratekstualnih podataka, čime se uspostavlja vizualna komunikacija s čitateljem (Rizvanović 2019, 64). Primjer Andrićeve *Zabavne biblioteke* naglašava važnost vizualne kohezije putem zelene boje (Rizvanović 2019, 66), dok se drugi poznati hrvatski umjetnici poput

Arsovskog, Pala, Murtića i drugih koriste različitim kombinacijama tipografije, ilustracija i boja kako bi oblikovali prepoznatljiv identitet nakladničkih biblioteka, primjerice Ekonomske biblioteke, Biblioteke Razlog ili Biblioteke ITD (Galjer 2010, 111; Hlevnjak 2019, 115). Hrvatska nakladnička produkcija posvetila je značajnu pozornost podizanju vizualne kvalitete knjiške proizvodnje, angažirajući istaknute likovne i grafičke umjetnike koji su svojim radovima značajno doprinijeli visokom estetskom standardu knjiga.

U daljnjem istraživanju dat će se povijesni pregled razvoja knjižnog ovitka s ciljem razumijevanja njegove funkcije i značaja unutar nakladničkog i kulturnog konteksta. Rad će uključiti usporedbu mrežnih kataloga odabranih knjižnica kako bi se istražili načini prezentacije i očuvanja ovitaka u različitim knjižničnim sustavima. Posebna pozornost bit će posvećena knjižnim ovitcima Ede Murtića koji se čuvaju u Zavičajnoj zbirci *Bjelovariana* u Narodnoj knjižnici „Petar Preradović“ u Bjelovaru, čime se nastoji dodatno obogatiti razumijevanje Murtićeva likovnog doprinosa dizajnu knjige.

2. Metodološka polazišta

Polazišna točka istraživanja jest pretpostavka da knjižni ovitci nisu samo funkcionalni elementi knjige, već ključni medij vizualne komunikacije koji povezuje nakladnika, autora, ilustratora i čitatelja. Njihova kulturna i estetska vrijednost proizlazi iz umjetničkog stvaralaštva, a vizualni aspekti ovitaka igraju važnu ulogu u oblikovanju percepcije i prepoznatljivosti knjige unutar nakladničkog konteksta.

S obzirom na zanemarenost ove teme u dosadašnjim istraživanjima, postavljene su sljedeće hipoteze:

- H1. Knjižni ovitci koje su ilustrirali poznati hrvatski umjetnici, poput Ede Murtića, reflektiraju umjetničke trendove.
- H2. Inozemne knjižnice imaju praksu prikupljanja knjižnih ovitaka.
- H3. Sustavno prikupljanje i čuvanje knjižnih ovitaka u zavičajnim zbirkama ključno je za očuvanje lokalne kulturne baštine i uvažavanje rada zavičajnih autora.
- H4. Hrvatski knjižnični sustav trenutno nema sustavan pristup knjižnim ovitcima.

Na temelju navedenih hipoteza, postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

- IP1. Mogu li se identificirati svi knjižni ovitci koje je ilustrirao Edo Murtić i koje su njihove značajke?
- IP2. Kako inozemne, a kako hrvatske knjižnice pristupaju očuvanju i prezentaciji knjižnih ovitaka?
- IP3. Kako sustavno prikupljanje knjižnih ovitaka u zavičajnim zbirkama narodnih knjižnica može doprinijeti očuvanju lokalne kulturne baštine i valorizaciji zavičajnih autora?

Za istraživanje su odabrani knjižni ovitci Ede Murtića, s obzirom na njegov značaj kao zavičajnog autora rođenog u Velikoj Pisanici, nedaleko od Bjelovara, čiji se radovi prikupljaju u Zavičajnoj zbirci *Bjelovariana* Narodne knjižnice „Petar Preradović“. Murtićev opus u području knjižnih ovitaka predstavlja vrijedan doprinos nacionalnoj knjižnoj umjetnosti, a odabir ovih radova opravdan je i zbog zavičajne vrijednosti i zbog njegova doprinosa razvoju na-

kladničkog dizajna u Hrvatskoj. Za usporedbu praksi očuvanja i prezentacije knjižnih ovitaka odabrane su Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Središnja nacionalna knjižnica u Rimu, Kongresna knjižnica u Washingtonu i Narodna knjižnica u New Yorku. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu odabrana je zbog toga što je riječ o nacionalnom bibliografskom uredu zaduženom za prikupljanje i očuvanje cjelokupne građe od nacionalnog značaja za Hrvatsku, dok je Središnja nacionalna knjižnica u Rimu uključena zbog relevantnih istraživanja talijanske autorice Puglisi o knjižnim ovitcima u talijanskim knjižnicama. Kongresna knjižnica u Washingtonu važna je zbog razvijenih pisanih smjernica za postupanje s knjižnim ovitcima, a Narodna knjižnica u New Yorku nudi model digitalizacije kroz bogatu digitalnu zbirku ovitaka, čime osigurava njihovu dostupnost istraživačima i široj javnosti. Te knjižnice izabrane su kako bi se omogućila usporedba različitih pristupa katalogizaciji, očuvanju i prezentaciji knjižnih ovitaka na međunarodnoj razini.

Prilikom odabira uzorka nastojalo se obuhvatiti sve dostupne knjižne ovitke koje je ilustrirao Edo Murtić. Dio ovitaka čuva se u Zavičajnoj zbirci bjelovarske knjižnice, dok su ostali identificirani putem mrežnih stranica antikvarijata i konzultacijom *Bibliografije izdanja Matice hrvatske* te knjige *Biblioteka Vjeverica i urednički rad Grigora Viteza u dječjem nakladništvu* autorice Ivane Božović. Ti izvori omogućili su detaljan pregled Murtićeva rada u kontekstu knjižnih ovitaka pružajući uvid u značaj njegova doprinosa u širem povijesnom i nakladničkom kontekstu.

Vizualni elementi knjižnih ovitaka, poput tipografije, ilustracija i boja, spomenuti su i obrađeni kroz nekoliko primjera kako bi se ukazalo na njihov doprinos prepoznatljivosti i komunikaciji između knjige i čitatelja. Nakladničke cjeline koje povezuju izdanja s ovitcima koje je ilustrirao Edo Murtić identificirane su u Tablici 2, čime je omogućena njihova preglednost i povezivanje s odgovarajućim nakladnicima. Iako dublja analiza ovitaka nije bila predmet ovoga rada, njihovo prepoznavanje i kontekstualizacija unutar nakladničkih nizova postavljaju temelje za daljnja istraživanja. Metodološki pristup usmjeren je na izradu pregleda i sustavno bilježenje dostupnih podataka, čime se nastoji vrednovati Murtićevo stvaralaštvo u kontekstu knjižne umjetnosti i izdavaštva te osigurati okvir za eventualne prijedloge unaprjeđenja praksi očuvanja ovitaka u knjižnicama.

3. Knjižni ovitak

3.1. Povijesni razvoj knjižnog ovitka

Povijest knjižnog ovitka prati razvoj knjige i izdavaštva. Ako izuzmemo mezopotamske gline pločice koje datiraju iz 3500. godine prije Krista, a koje su bile omotane glinenim oblogama (Stipčević 2006, 30) i tzv. *capse*, odnosno kutije u kojima su se čuvale role papirusa (Clark 1901, 30), prvu pojavu knjižnog ovitka možemo smjestiti u razdoblje kasnog srednjeg vijeka, od 14. do 16. stoljeća. Naime, tada su bile popularne tzv. *košuljice* (engl. *chemises*) kao zaštita za uvez knjiga (Gillespie 2011, 152–155). Bile su načinjene od kože ili tekstila (baršun, svila, lan) te su se koristile tako da se nataknu na knjigu. Njihovoj raskoši doprinosili su razni ukrasi i zlatotisak. Iako je primarni cilj tih omota bila zaštita knjige, već tada su postojali estetski aspekti u njihovu oblikovanju. Nakon izuma tiska u 15. stoljeću, u proizvodnji knjiga postupno se počinje koristiti papir. No, još uvijek je njegova cijena bila visoka te je već korišten, otpadni papir svoju ponovnu upotrebu pronalazio u knjigoveštvu za spajanje hrpta ili korica. Smith (2014, 4) navodi kako je

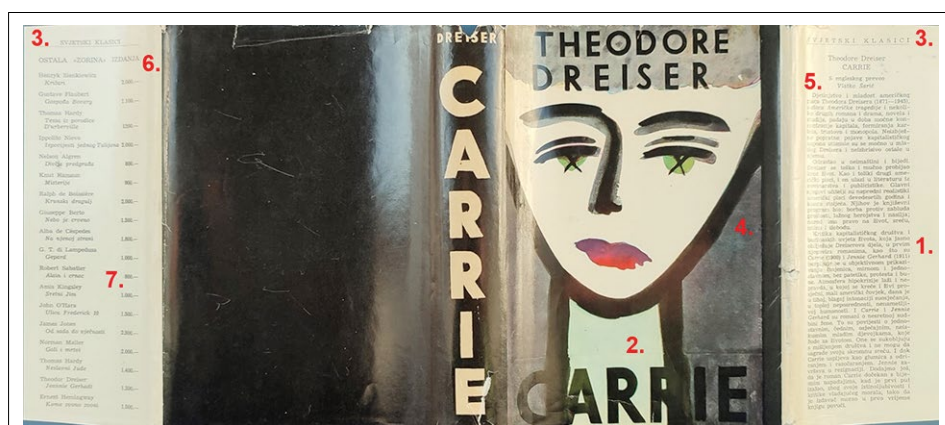

Početkom 19. stoljeća izdavači počinju dodavati tekst na unutarnju, preklopnu stranu ovitka. Od 1925. godine bilježe se prvi kolekcionari koji prikupljaju knjižne ovitke, a 1949. godine održana je prva međunarodna izložba knjižnih ovitaka u muzeju Victoria & Albert u Londonu. Današnji su ovitci plastificirani ili premazani te se nalaze isključivo na tvrdo ukoričenim knjigama (Velagić 2013, 82).

3.2. Dijelovi knjižnog ovitka

Prema Velagiću (2013, 81) na uvez knjige može se još dodatno staviti i ovitak koji knjigu štiti od prašine i otisaka prstiju, a sadrži iste informacije kao i knjižne korice te dizajnerski može biti jednak koricama ili različit od njih. Tijekom godina, od početka 20. stoljeća do danas, izgled se knjižnog ovitka mijenjao. Opći podatci navedeni na ovitku ostali su isti: podatak o autoru i naslovu, opis ili kratak sadržaj knjige, podatak o nakladniku, podatak o biblioteci i prepoznatljiva ilustracija.

No, današnji ovitci sadrže više informacija o knjizi u odnosu na one otprije sedamdesetak godina. Kao primjer za usporedbu navodimo ovitak iz 1963. godine (Slika 2) i ovitak iz 2023. godine (Slika 3).

1.	opis / sadržaj knjige
2.	podatak o naslovu i autoru
3.	podatak o biblioteci
4.	naslovna ilustracija
5.	podatak o prevoditelju
6.	podatak o nakladniku
7.	podatak o cijeni ostalih izdanja u biblioteci

Slika 2. Knjižni ovitak iz 1963. godine, ilustrirao Edo Murtić

katalogu oksfordske knjižnice (https://solo.bodleian.ox.ac.uk/discovery/fulldisplay?docid=alma990146899690107026&context=L&vid=44OXF_INST:SOLO&lang=en&search_scope=MyInst_and_CI&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=Everything&query=any,contains,friendships%20offering&offset=0).

1.	opis / sadržaj knjige
2.	fotografija autora
3.	biografija autora
4.	podatak o nakladniku
5.	bar kod / QR kod
6.	podatak o naslovu i autoru
7.	cijena knjige
8.	naslovna ilustracija
9.	podatak o biblioteci
10.	podatak o izvoru ilustracije

Slika 3. Knjižni ovitak iz 2023. godine

Usporedimo li ovitke iz različitih razdoblja, poput prikazanih primjera iz 1963. i 2023. godine, uočavamo kako su se promjene u dizajnu i sadržaju odrazile na način predstavljanja knjiga potencijalnim čitateljima. Na primjeru ovitka knjige *Carrie Theodorea Dreisera* iz 1963. godine, jasno se ističu osnovni elementi kao što su naslov i ime autora, dok kratak opis radnje ili tematskog okvira pruža čitatelju osnovne informacije o sadržaju. Na ovitku je također naveden podatak o biblioteci ili seriji unutar koje je knjiga objavljena, što omogućuje identifikaciju knjige unutar šireg nakladničkog konteksta. Naslovna ilustracija, stilizirana i umjetnički oblikovana, odražava Murtićev likovni opus 60-ih godina 20. stoljeća. No, važno je napomenuti kako se na samom ovitku Murtićevo ime nigdje ne spominje već je podatak o ilustratoru naveden u impresumu knjige tekstem „koricice i ovitak izradio Edo Murtić“. Podatak o prevoditelju jasno je istaknut, naglašavajući važnost prevoditeljskog rada u prijenosu književnih djela na druge jezike. Ovitak sadrži i podatak o nakladniku, ključan za identifikaciju i distribuciju knjige te informacije o cijenama drugih izdanja iz iste biblioteke, što je specifičnost toga razdoblja, kada su ovitci imali i komercijalnu funkciju. Nasuprot tome, ovitak knjige iz 2023. godine prikazuje suvremeni pristup, pružajući dodatne informacije koje su prilagođene potrebama današnjeg čitatelja. Osim osnovnih po-

dataka, poput naslova i imena autora, ovitak uključuje i fotografiju autora, čime se dodaje osobni element koji omogućuje čitatelju stvaranje dublje povezanosti s piscem. Biografija autora, koja obuhvaća informacije o njegovim prethodnim djelima, obrazovanju ili nagradama, također je istaknuta. Podatci o nakladniku prošireni su navođenjem mrežne adrese omogućujući time digitalnu poveznicu između fizičkog izdanja i virtualnog prostora, a sam nakladnik naznačen je na tri mjesta na ovitku. U posljednjih desetak godina 21. stoljeća ovitci često sadrže bar kod ili QR kod, što olakšava proces identifikacije knjige. Naslovna ilustracija, prilagođena suvremenim estetskim normama, doprinosi vizualnom identitetu izdanja. Naveden je i podatak o izvoru ilustracije, no više se ne radi o autorskom djelu već o ilustraciji preuzetoj iz dostupne baze. Prisutne su informacije o biblioteci i ostalim objavljenim knjigama te i dalje igraju važnu ulogu u kontekstu nakladničke serije.

Knjižni ovitci mogu se shvatiti kao najave koje funkcioniraju slično kao filmski *traileri*. Daju dovoljno detalja o sadržaju teksta, uključujući komentare drugih čitatelja, poznatih kao autori *blurbova*. Takva je praksa već nekoliko godina popularna i kod hrvatskih izdavača, a zanimljivo je kako zasluga za koncept ide Waltu Whitmanu. Nakon što je pročitao prvo izdanje zbirke *Vlati trave* (1855), Ralph Waldo Emerson poslao je pjesniku pismo pohvale. Pismo je trebalo biti privatno, no Whitman ga je dao objaviti u *New York Tribuneu*. Godinu kasnije, 1856. godine, jednu rečenicu iz pisma („Pozdravljam te na početku velike karijere“) dao je utisnuti zlatnim slovima na hrbat drugog izdanja knjige (Mendelsund i Alworth 2020, 66).

3.3. Knjižni ovitak kao element parateksta

Gerard Genette u knjizi *Paratexts: thresholds of interpretation* navodi kako se neki tekst rijetko kad čita ili tumači izvan njegove ukupnosti, odnosno onoga što Roland Barthes naziva pojmom „djelo“. Tekst je uvijek popraćen autorovim imenom, naslovom, predgovorom ili pogovorom, ilustracijama i dr. Ti dodatni dijelovi tekst okružuju i proširuju kako bi ga učinili prisutnim u svijetu te osigurali njegovu „repciju“ i konzamaciju u obliku knjige (Genette 1997, 1). Dijelove koji okružuju tekst Genette naziva paratekstom. Paratekst je, dakle, ono što omogućuje da tekst postane knjiga i da se kao takva ponudi čitateljima i, općenitije, javnosti. Paratekst je spoj, kako Genette kaže (1997, 5), periteksta i epiteksta. Peritekstom naziva elemente koji se nalaze unutar istog sveska poput naslova ili predgovora te elemente umetnute u međuprostore teksta, poput naslova poglavlja ili određenih bilješki. Udaljene elemente koji su smješteni izvan knjige (npr. intervju s autorom, razgovori o knjizi) ili privatne izvore (pisma, dnevnici i slično) naziva epitekstom.

Posebno poglavlje Genette posvećuje nakladnicima. Pišući o nakladničkom peritekstu navodi knjižni ovitak kao dodatak koricama knjige. Zbog toga što se može odvojiti, čini se kao da poziva čitatelja da ga baci, nakon što je ispunio svoju ulogu postera ili zaštite (Genette 1997, 27). Smatra kako je vjerojatno da su paratekstualne poruke koje se pojavljuju na ovitku zamišljene kao prolazne čija je sudbina biti zaboravljene nakon što ostave dojam (Genette 1997, 27–28). Ovitak je onaj peritekst koji ovisi o nakladniku, a ne o autoru, jer je njegova najočitija funkcija privlačenje pozornosti, koristeći upadljive ilustracije. U ranim danima tiskane knjige, naslovna stranica bila je glavno mjesto izdavačeva parateksta. Danas, ovitak ponavlja elemente s naslovne stranice (Genette 1997, 32), ali dodaje još elemenata parateksta. Dva desetljeća kasnije Mendelsund i Alworth (2020, 67) pozivaju se na McLuhanovo djelo *Razumijevanje medija* iz 2008. godine te knjižni ovitak doživljavaju kao medij

koji djeluje između teksta i konteksta navodeći kako ipak nisu svi ovitci umjetničko djelo već zanimljiva ambalaža.

Na primjeru knjižnih ovitaka koje je opremio Edo Murtić (o čemu će dalje u radu biti više riječi) može se zaključiti kako je knjižni ovitak element periteksta, ali isto tako da postoje knjižni ovitci koji imaju posebnu umjetničku vrijednost koja obogaćuje tekst te ih stoga treba čuvati i promatrati kroz simbiozu dva autora.

4. Knjižni ovitak u knjižničnim katalogima

4.1. Prakse prikupljanja i čuvanja knjižnih ovitaka u knjižnicama

Tanselle (2003/2004, 93) piše kako je na odluci pojedinih knjižnica hoće li ovitci biti zadržani na knjigama ili pohranjeni zasebno. Važno je ipak da se pažljivo i sustavno čuvaju. Nadalje, navodi kako je isto tako odluka pojedinih knjižnica hoće li u kataložnim zapisima stajati referenca o prisutnosti ovitka te hoće li se ovitci starijih izdanja (ali vrijednih za pojedinu knjižnicu, op. a.) uključiti u nabavnu politiku knjižnice.

Washingtonska Kongresna knjižnica u dodatku pisanim smjernicama za nabavu uključuje i nabavu knjižnih ovitaka. U smjernicama pod nazivom *Library of Congress collections policy statements supplementary guidelines: book jackets* (2021, 1) navodi se politika prikupljanja knjižnog ovitka. Prema smjernicama, Kongresna knjižnica obično ne prikuplja knjižne ovitke koji prate knjižnu građu namijenjenu Općim zbirkama niti ih nabavlja kao zasebne jedinice građe u zbirki. Omoti se uklanjaju i odbacuju tijekom uobičajenog procesa obrade knjižne građe. No, dalje u tekstu slijedi kako odjeli s kustoskim odgovornostima imaju diskrecijsko pravo postaviti vlastite politike za knjižne ovitke pa se kao primjer navodi Odjel rijetkih knjiga i posebnih zbirki, Odjel grafike i fotografije i dr. U članku *The day has not yet come...: book-jackets in library catalogs* Puglisi (2015, 371) opisuje stanje u Italiji. Navodi kako se od druge polovice prošlog stoljeća knjižničari brinu o knjizi i knjižnom ovitku kao cjelini što znači da čuvaju ovitke, bilo uz knjigu kao primarnu jedinicu opisa ili odvojene od knjige, no s omogućenim pristupom i knjizi uz koju je ovitak vezan. Dodatno objašnjava kako je ta povezanost ovitka i matične publikacije moguća samo zbog dobre organizacije pojedinih knjižnica, ali nije zabilježena u mrežno dostupnom katalogu. Iako u talijanskim knjižnicama postoji svijest o vrijednosti knjižnog ovitka, i dalje postoje knjižnice i knjižničari kojima taj oblik organizacije predstavlja problem u pogledu vremena i osoblja. Autorica stoga predlaže da čuvanje i opisivanje knjižnih ovitaka obavljaju knjižnice koje imaju obvezu čuvanja primjeraka. U Hrvatskoj bi to bila Nacionalna i sveučilišna knjižnica koja prema Zakonu o knjižnicama i knjižničnoj djelatnosti (NN 17/2019, 98/2019, 114/2022, 36/2024) i Pravilniku o obaveznome primjerku (NN 66/20) ima obvezu prikupljanja obaveznog primjerka i županijske matične knjižnice koje prema istim dokumentima imaju obvezu prikupljanja obaveznog županijskog primjerka za potrebe zavičajnih zbirki.

Smith (2014, 13) navodi ograničenja za knjižnice kada se radi o prikupljanju knjižnih ovitaka, a to su: novac, osoblje i prostor. Konzervatori ih smatraju izvorima plijesni, knjižničarima predstavljaju smetnju jer zahtijevaju dodatno rukovanje prilikom tehničke obrade te povećavaju zahtjeve za prostorom. Henry Petroski u knjizi *The book on the bookshelf* (navedeno prema Smith 2014, 13) navodi kako se otprilike 2,5 % prostora na policama treba rezervirati za omote, a još više ako su zaštićeni tzv. *mylar* omotima (omoti od poliesterske plastike). Pomnoženo

s brojem jedinica građe pojedine knjižnice, jasno je kako prostor postaje ozbiljan problem. Smith nadalje daje odgovor na pitanje zašto bi knjižni ovitak (koji je odvojiv, ali je ipak dio knjige) bio vrijedan izdavaču, knjižaru, čitatelju i kolekcionar: njegov dizajn predstavlja društvenu poruku i svjedočanstvo o ekonomskim uvjetima i tehnološkim inovacijama. On odražava trenutni stadij kreativnog stvaranja i proizvoda nastalih kroz različite medije koristeći najnoviju tehnologiju tiska i reprodukcije. Ako ovdje uključimo i katalogizatore, shvaćamo kako knjižni ovitak postaje vrijedan materijal bogat informacijama. Brian i Marry O'Connor (1998) navode kako knjižni ovitak pruža korisnički usmjeren mehanizam pristupa na mrežnim katalogima knjižnica.

4.2. Knjižni ovitci u mrežnim katalogima četiriju analiziranih knjižnica

Za potrebe ovoga rada pristupilo se usporednom pregledu mrežnih kataloga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (dalje u tekstu: NSK), Kongresne knjižnice u Washingtonu, Narodne knjižnice New Yorka i Središnje nacionalne knjižnice u Rimu. Za pristup podatcima korišteni su sljedeći pojmovi: *knjižni ovitak*, *dust jacket*, *book jacket* i *copertina* (Tablica 1). Ustanovljeno je kako upisom pojma *knjižni ovitak* u mrežni katalog NSK-a nije dobiven ni jedan rezultat. Zbog toga je postavljen upit za autora (Murtić, Edo) s obzirom na to da su njegove ilustracije predmet istraživanja ovoga rada. Dobivena su ukupno 232 rezultata. Ovdje su većinom prikazani rezultati za prvi podatak o odgovornosti i to za monografije o Murtiću ili njegove grafičke mape. Manji je dio zapisa gdje je Edo Murtić naveden kao drugi podatak o odgovornosti, odnosno kao ilustrator ovitka knjige ili ilustracija unutar knjige. U zapisu ne postoji poveznica između knjižnog ovitka i knjige.

Općenito, primijećena je praksa kako se u hrvatskim knjižničnim katalogima u prvoj skupini kataložnog opisa kao drugi podatci o odgovornosti navode ilustratori (kada se ilustracije nalaze unutar knjige, uklopljene u tekst), no ne navode se ili se rijetko kad navode ilustratori korica i knjižnih ovitaka. Verona (1986, 60) navodi da se za ilustratora samo izuzetno izrađuje sporedna kataložna jedinica i to kada autor teksta nije poznat, a ilustratorovo je ime u glavnom stvarnom naslovu istaknuto, ili kad su ilustracije značajna umjetnička djela koja imaju i samostalno značenje.

Mrežni katalog Kongresne knjižnice daje više od 20 000 rezultata za pojmove *dust jacket* i *book jacket*. U zapisima je naveden autor knjižnog ovitka kao drugi podatak o odgovornosti, a dodatno je naveden i u bilješkama. Ovitci su u pojedinim kolekcijama (npr. knjižni ovitci na knjigama Herberta Blocka) zasebno katalogizirani, ali zapis nije povezan s matičnom publikacijom. U ostalim zapisima navodi se ilustrator knjižnog ovitka.

Njujorška narodna knjižnica ima digitalnu zbirku od 2505 knjižnih ovitaka. U opisu zbirke stoji da su između 1926. i 1947. godine anonimni knjižničari sačuvali zanimljive knjižne ovitke, od kojih su mnogi odražavali grafičke i političke trendove toga vremena. Art Deco stil i dizajni iz Weimarske Republike posebno su istaknuti. Zbirka uključuje ovitke knjiga iz Sjedinenih Američkih Država i Europe. Prilikom prikupljanja, knjižničari su ovitke organizirali prema godini izdanja i pohranjivali ih u kutije. Za navedeno razdoblje ukupno su prikupljene 22 kutije. Ovitci su digitalizirani i predstavljeni u zbirci. Na mrežnoj stranici zbirke, s lijeve strane, nalazi se izbornik za odabir godine izdanja, a dodatno se ovitci mogu filtrirati prema naslovu, temi i državi izdanja.

U mrežnom katalogu Središnje nacionalne knjižnice u Rimu upisivanjem pojma *copertina*

(tal. 'omot knjige') dobiveno je 1737 rezultata. U zapisima je naveden ilustrator knjižnog ovitka. Knjižni ovitci nisu zasebno katalogizirani.

Tablica 1. Pregled rezultata pretraživanja mrežnih knjižničnih kataloga

Knjižnica	Pojam	Broj rezultata	Posebnosti
Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu	„knjižni ovitak“ „Murtić, Edo“	Nema rezultata za „knjižni ovitak“. 232 rezultata za „Murtić, Edo“.	Većina rezultata odnosi se na monografije o Murtiću, a manji broj na ovitke koje je ilustrirao.
Library of Congress, Washington	„dust jacket“ „book jacket“	Više od 20 000 rezultata.	Autor ovitka naveden je kao drugi podatak o odgovornosti u matičnoj publikaciji. U posebnim kolekcijama knjižni ovitci imaju zaseban kataložni opis.
New York Public Library	„book jacket“	2505 rezultata	Digitalna zbirka knjižnih ovitaka iz razdoblja 1926. – 1947.
Biblioteca Nazionale Centrale di Roma	„copertina“	1737 rezultata	Ilustrator ovitka naveden je u prvoj skupini kataložnog zapisa.

4.3. Knjižni ovitci koje je ilustrirao Edo Murtić u Zavičajnoj zbirci „Bjelovariana“

Bjelovariana, Zavičajna zbirka Narodne knjižnice „Petar Preradović“ utemeljena je 1975. godine te je obimom najsveobuhvatnija bibliografska baza podataka o gradu Bjelovaru i njegovoj okolini (Adamović i Gatalica 2019, 173). Od svog utemeljenja zbirka se sužavala s obzirom na teritorij koji je pokrivala, a proširivala se s obzirom na broj i vrste građe te dubinu i složenost obrade. Danas zbirka broji 9221 jedinicu građe. Sva je građa računalno obrađena te joj se može pristupiti putem mrežnog kataloga Knjižnice.

Edo Murtić, slikar, grafičar i scenograf, rođen je u Velikoj Pisanici, mjestu 25 kilometara udaljenom od Bjelovara, 4. svibnja 1921. godine. Maković (2000, 261) piše da je Murtić ostvario oko stotinu i pedeset samostalnih i oko tri stotine skupnih izložaba po cijelom svijetu. Iako najpoznatiji kao slikar, Murtić je vrijedna djela ostvario i u domeni grafičkog oblikovanja, posebice plakata i knjiga, a moguće je povući neke paralele između njegovog slikarskog razvoja i dizajnerske djelatnosti, pri čemu treba napomenuti da je prilikom oblikovanja svoj izraz uvijek prilagođavao praktičnom zadatku pred kojim se nalazio (Mreža dizajnerskog sjećanja, 2018. – 2020., „Edo Murtić“). Murtić je često u 50-im i 60-im godinama 20. stoljeća opremao književna djela, uspješnice koje su nerijetko izlazile u više ponovljenih izdanja, istovremeno na

latinici i ćirilici, a pored hrvatskog i srpskog jezika, i na makedonskom i slovenskom. Ilustrirao je i slikovnice i nekoliko knjiga za djecu na kojima se potpisivao pseudonimom Emur. Murtićevi ovitci izrađeni u raznim tehnikama (crtež, linorez, litografija, akvarel, gvaš, kolaž) knjizi daju status umjetničkog predmeta. Knjižni ovitci koje je ilustrirao Edo Murtić predstavljaju jedinstven spoj književnosti i likovne umjetnosti. Uz pisanu riječ knjiga postaje i umjetnički predmet te je zbog toga važno u Zavičajnoj zbirci sačuvati Murtićeve ilustracije knjižnih ovitaka. Murtićeva djela, izrađena u različitim tehnikama, ne odražavaju samo njegov umjetnički razvoj, već i kulturni i povijesni kontekst u kojem su nastajala. Kao umjetnik rođen u blizini Bjelovara, Murtićevi radovi imaju posebnu lokalnu vrijednost, a ujedno pridonose širem razumijevanju grafičkog oblikovanja knjiga u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća.

Nakon Murtićeva povratka iz Amerike 1952. godine, angažirale su ga najveće nakladničke kuće u Hrvatskoj: Zora, Matica hrvatska, Mladost, Naprijed, Kultura, Naša djeca, Znanje i njihovi urednici – Novak Simić, Ivan Dončević, Krsto Špoljar, Vlatko Pavletić, Milivoj Solar, Gustav Krklec, Dobriša Cesarić i drugi.

Gatalica u katalogu izložbe „Edo Murtić: oslikane knjige“ navodi kako ovitci i naslovnice knjiga potpisani Murtićevom rukom i danas, nakon više od šezdeset godina od njihova nastanka, djeluju svježije, moderno i originalno (2017, 1). Opremao je i ilustrirao knjige najvećih stranih i domaćih književnika: Homera, Tassa, Byrona, Shakespearea, Puškina, Čehova, Faulknera, Prousta, Krleže, I. G. Kovačića, Vesne Parun, Jure Kaštelana, Vlade Gotovca i drugih. U popratnom tekstu izložbe Gatalica dalje piše kako je tematska raznovrsnost njihovih književnih djela bila izazov u kojemu se Murtić sjajno snalazio. Jezikom slike, potezom pera, tuša, kista uvijek je pratio tekst koji mu je služio kao predložak, pri tome ostavljajući prepoznatljiv pečat svoga likovnog izraza: dinamične, eruptivne poteze kistom ili perom, raskošne, žarke boje, simbol i apstrakciju u prikazivanju teme (2017, 1).

Murtić je na većini omota i korica knjiga sam crtao slova, određivao im oblik, veličinu, boju i međusobni raspored i na taj način indirektno govorio o knjizi. Murtićeva slova djeluju kao slike. Najbolje se to vidi na ovitku za prvo izdanje posljednjeg Krležina romana *Zastave* (Slika 4). Tekstualni dio organiziran je tako da oponaša vijorenje zastave, a ispod tekstualnog dijela nalazi se apstraktna kompozicija u boji. Kolorizam snažne izražajnosti i izrazita dinamika glavnica su obilježja ovoga ovitka (Žč. A. 1993. – 1999.).

Prvo izdanje prve zbirke pjesama Vesne Parun *Zore i vihori* likovno je opremio Edo Murtić. Zbirka je u izdanju Društva književnika Hrvatske objavljena u Zagrebu 1947. Godine 2007. na šezdesetu obljetnicu prvoga objavljivanja te kultne zbirke izašao je u Zagrebu njezin pretisak u nakladi SKUD-a Ivan Goran Kovačić.

Dvije nakladničke kuće, Matica hrvatska i Zora, pokreću 1965. godine biblioteku Olimp u kojoj su izišli najslavniji svjetski epovi (*Ilijada*, *Eneida*, *Oslobođeni Jeruzalem*, *Childe Harold*, *Jevgenij Onjegin*, *Gospodin Tadija*). Knjige su preveli vrsni prevoditelji, a urednik biblioteke bio je Milivoj Solar. Knjižni ovitak za šest knjiga u toj biblioteci likovno je opremio također Edo Murtić.

Zagrebačka Zora od 1959. do 1960. objavljuje u 10 knjiga *Sabrana djela* Antona Pavloviča Čehova. Urednik Novak Simić opremu knjiga i ovitka povjerava Edi Murtiću. Korice knjiga obučene su u bijeli platneni uvez, a na prednjim koricama ističe se Čehovljevi potpis. I danas se Murtićeva likovna rješenja ovitaka za te knjige ističu svojom jedinstvenošću. Za svaki naslov izradio je zaseban crtež koji se odlikuje specifičnostima u odnosu na djelo koje predstavlja, dok istovremeno zadržava prepoznatljivost njegova umjetničkog izraza. Miljenko Jergović o *Sabranim djelima* napisao je sljedeće:

Slika 4. Izdanje *Zastava* Miroslava Krleže (Zagreb: Zora, 1967), likovno opremio Edo Murtić³

„Četrnaest godina po svršetku Drugoga svjetskog rata, u siromašnoj i relativno neslobodnoj Jugoslaviji, koja se koprcala i otimala između Zapada i Istoka, u Zagrebu, u izdanju Zore, objavljena je edicija od deset knjiga, kartonskih korica, sa stiliziranom autorovom signaturom na naslovnici svakog toma, i s papirnatim omotnicama, koje je dizajnirao i svojim crtežima opremio Edo Murtić. Prevoditelja je bilo mnogo, jer je i priča, humoreski, crtica, novela bilo na stotine. Drama je bilo četrnaest, i sve su objavljene u istome tomu. Prevoditelji su, uglavnom, zagrebački i hrvatski, ali itekako ima i srpskih. Ovaj knjiški komplet, kojeg se sedamdesetih viđalo po regalima i dnevnim sobama mnogih građanskih socijalističkih obitelji, možda je i najznačajnija, najljepša i najtemeljitije načinjena kolekcija jednoga pisca u povijesti hrvatskoga nakladništva. Nju bih, dakle, ponio nakraj svijeta i vremena.“ (Jergović 2023)

U Zagrebu je 1958. tiskana knjiga Williama Shakespearea *Poezija* u kojoj je prevoditelj Danko Angjelinović objavio prijevode svih pjesnikovih nedramatskih djela. Knjigu je objavila Zora u biblioteci Svjetski klasici, koju je uređivao Novak Simić, a naslovnicu je ukrasio Edo Murtić sjajnim crtežom, portretom mladoga Shakespearea. Taj će se Murtićev portret pojaviti kasnije još na jednoj knjizi: romansiranoj biografiji Williama Shakespearea koju je napisao John Mortimer, a koju je 1980. godine objavilo Znanje iz Zagreba.

U radu na likovnoj opremi poznate edicije Matice hrvatske *Pet stoljeća hrvatske književnosti* sudjelovali su vrсни slikari i grafičari: Branka i Željko Hegedušić, Alfred Pal, Ivan Antolčić, Zlatko Kauzlarić i drugi. Edo Murtić likovno je opremio dvije knjige: *Izabrana djela* Jure Kaštelana i *Izabrana djela* Čede Price. Murtić je izradio ovitke i ilustracije u tekstu. Na ovitcima

³ Roman „Zastave“ Miroslava Krleže objavljen je u četiri sveska kao dio biblioteke *Sabrana djela Miroslava Krleže* (sv. 25) u izdanju nakladničke kuće Zora, Zagreb, 1967. godine.

su portreti Kaštelana i Price, a tekst je popraćen potpisanim Murtićevim crtežima. Edo Murtić oblikovao je 1962. godine naslovnici knjige *Varke* Juana Goytiosola, u izdanju Zore. Na portalu *Mreža dizajnerskog sjećanja* može se naći opis ovitka upravo te knjige. Na naslovnici je ilustracija koja kombinira tašističke⁴ (mrlje) i ekspresionističke⁵ (ruke, pištolj) stilske elemente, a nastoji prenijeti atmosferu spletkarenja, mutnih radnji i nemorala.

Godine 1965. nakladnička kuća Zora objavljuje 13 svezaka romanesknog ciklusa *U traganju za izgubljenim vremenom* francuskoga književnika Marcela Prousta. Likovna oprema povjerenica je Edi Murtiću koji je izradio ovitak i korice. Podloga je ovitka na svakom svesku različite boje. Stalni su na svim ovitcima i na unutarnjoj strani korica redovi ispisani Proustovim rukopisom u bijeloj boji.

Mendelsund i Alworth (2020, 190) pridaju veliki značaj ilustratorima knjižnih ovitaka, smatrajući kako dizajneri naslovnica igraju ključnu ulogu u određivanju kako će književnost, nova i stara, izgledati u očima svijeta.

U tablici koja slijedi dan je popis izdanja s knjižnim ovitcima koje je ilustrirao Edo Murtić (Tablica 2). Dio izdanja pregledan je fizički, u Zavičajnoj zbirci *Bjelovariana*, dio ih je identificiran u *Bibliografiji izdanja Matice hrvatske* (2017), jedan je ovitak potvrđen u knjizi *Biblioteka Vjeverica i urednički rad Grigora Viteza u dječjem nakladništvu*. (Božović 2021, 281), dok su ostala izdanja pronađena na mrežnim stranicama antikvarijata s fotografijama ovitaka i opisom kako je uz knjigu dostupan i ovitak. Naslovi koji se čuvaju u Zavičajnoj zbirci *Bjelovariana* u tablici su podebljani. U kataložnom opisu svakom je zapisu dodana predmetna oznaka „knjižni ovitak – Murtić, Edo“. Ovitci se čuvaju uz knjigu koja je matična publikacija, a knjige su dodatno zaštićene plastičnim omotom. U katalogu se navodi autor ilustracije na knjižnom ovitku, ali sam knjižni ovitak nije digitaliziran niti je opisan kao zasebna kataložna jedinica. Mrežni katalog nudi pristup ovitku u smislu skenirane slike koja je sastavni dio kataložnog zapisa matične publikacije.

Tablica 2. Popis izdanja čije je knjižne ovitke likovno opremio Edo Murtić

Rd.br.	Godina	Naslov	Autor	Izdavač	Biblioteka
1.	1951.	Sablast kruži Evropom: članci, rasprave i predavanje: (1948-1951)	Ervin Šinko	Zora	-
2.	1951.	Crna krv: roman	Louis Guilloux	Zora	Strani pisci
3.	1954.	Carrie	Theodore Dreiser	Zora	Svjetski klasici
4.	1954.	<i>Divlji pohod</i>	Peter Abrahams	Zora	Strani pisci

⁴ Tašizam (franc. *tachisme*, od *tache*: ‘mrlja’, ‘pjega’) je smjer u apstraktnome slikarstvu u Europi nakon II. svjetskog rata u kojem je nosivi likovni izraz boja u obliku spontano nanesenih bezobličnih mrlja (kapljice, mrlje, prskanje boje) (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2013.–2024.).

⁵ Ekspresionizam (franc. *expressionnisme*, prema *expression*: ‘izraz’; ‘izražaj’), umjetnički i književni smjer koji je najveći zamah doživio između 1910. i 1925. na njemačkome govornom području. Ekspresionizam se u prvom redu iskazao u slikarstvu i grafici. Uz slikarstvo, u kojem je do izražaja došla krajnja sloboda i antinaturalistička interpretacija kolorizma, grafika (tematski povezani ciklusi, ilustracije u djelima književnika ekspresionista i sl.) je bila naročito prikladno sredstvo da se uznemirenom linijom i oštrim suprotstavljanjem crnoga bijelomu realiziraju groteskni, vizionarski, tragični i fantazmagorični motivi (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2013.–2024.).

Rd.br.	Godina	Naslov	Autor	Izdavač	Biblioteka
5.	1954.	Heretici i sanjari: (izbor iz poslijeoktobarske ruske proze)	Aleksandar Flaker (urednik)	Kultura	-
6.	1954.	Ljubi bližnjega svoga	Erich Maria Remarque	Prosvjeta	-
7.	1954.	Maggie - djevojka ulice: i druga proza	Stephen Crane	Zora	Strani pisci
8.	1954.	Moby Dick ili Bijeli kit	Herman Melville	Kultura	-
9.	1954.	<i>Put svega živog</i>	Samuel Butler	Zora	Svjetski klasici
10.	1954.	<i>San Michele: ispovijest oslijepljeloga autora</i>	Axel Munthe	Zora	Strani pisci
11.	1955.	Braća i kumiri: roman	Novak Simić	Kultura	-
12.	1955.	Čovjek sa zlatnom rukom	Nelsen Algren	Zora	Strani pisci
13.	1955.	Goli i mrtvi	Norman Mailer	Zora	Strani pisci
14.	1955.	Ljudska komedija	William Saroyan	Zora	Strani pisci
15.	1955.	<i>Ruža mora</i>	Paul Vialar	Kultura	-
16.	1956.	Gnjev i pjev	Stanislav Šimić	Lykos	Putovi, knj. 1
17.	1956.	Nebo nema obala: roman	Vojin Jelić	Kultura	-
18.	1956.	Povijest ekonomske misli	Eric Roll	Kultura	-
19.	1956.	Slatki četvrtak	John Steinbeck	Zora	Strani pisci
20.	1957.	<i>Crna snaga : dojmovi iz zemlje patetike</i>	Richard Wright	Zora	Strani pisci
21.	1957.	<i>Godina lava</i>	Gerald Hanley	Zora	Strani pisci
22.	1957.	Lijepa Maska	Roger Vailland	Zora	Strani pisci
23.	1957.	Olof se smiješi životu	Eyvind Johnson	Kultura	-
24.	1957.	Raspukline	Jure Franičević-Pločar	Zora	Suvremeni pisci Hrvatske
25.	1957.	Vječno nasmijano nebo : kronika moga djetinjstva	Ivan Raos	Zora	Suvremeni pisci Hrvatske
26.	1958.	Celuloza	Igor Newerly	Zora	Strani pisci
27.	1958.	<i>Yankee na dvoru kralja Arthura</i>	Mark Twain	Mladost	Biblioteka Jelen, sv. 8
28.	1958.	<i>Poezija</i>	William Shakespeare	Zora	Svjetski klasici
29.	1958.	<i>Vuk i zvono: povesti o ognju, zatočenicima i još nekim ljudima</i>	Miodrag Bulatović	Zora	Jugoslaven-ski pisci

Rd.br.	Godina	Naslov	Autor	Izdavač	Biblioteka
30.	1958.	Mudrost luđaka ili Smrt i apoteoza Jean Jacquesa Rousseaua	Lion Feuchtwanger	Naprijed	-
31.	1959.	Odsada do vječnosti	James Jones	Zora	Strani pisci
32.	1959.	<i>Humoreske</i>	Anton Pavlovič Čehov	Zora	Sabrana djela, knj. 1
33.	1959.	Podoficir Prišibejev i ostale humoreske	Anton Pavlovič Čehov	Zora	Sabrana djela, knj. 2
34.	1959.	<i>Drama u lovu i druge novele</i>	Anton Pavlovič Čehov	Zora	Sabrana djela, knj. 3
35.	1959.	<i>Dan izvan grada</i>	Anton Pavlovič Čehov	Zora	Sabrana djela, knj. 4
36.	1959.	<i>Kaštanka i druge novele</i>	Anton Pavlovič Čehov	Zora	Sabrana djela, knj. 5
37.	1959.	Fratar sa zelenom bradom	Vladan Desnica	Mladost	Suvremeni pisci
38.	1959.	<i>Giorgionova ljubavna pjesma: roman o životu umjetnika</i>	Franz Spunda	Zora	Strani pisci
39.	1959.	Historija seksualnosti	Morus (Richard Lewinsohn)	Zora; Naprijed	Izvanredna izdanja
40.	1959.	Karte na stolu	Drago Ivanišević	Zora	Mala biblioteka
41.	1959.	<i>Mojih 99 zaručnica: zapisi jednog kavalira iz predgrađa</i>	Siegfried Sommer	Zora	Strani pisci
42.	1959.	<i>Tragom Odisejevih putovanja</i>	Vlado Stopar	Novinarsko izdavačko poduzeće	Novinarska djela
43.	1959.	<i>Vojvoda Belizar</i>	Robert Graves	Zora	Strani pisci
44.	1960.	<i>Stepa i druge novele</i>	Anton Pavlovič Čehov	Zora	Sabrana djela, knj. 6
45.	1960.	<i>Seljaci i druge novele</i>	Anton Pavlovič Čehov	Zora	Sabrana djela, knj. 7
46.	1960.	<i>Čovjek u futrolji i druge novele i putopisi</i>	Anton Pavlovič Čehov	Zora	Sabrana djela, knj. 8
47.	1960.	<i>Tri sestre i druge drame</i>	Anton Pavlovič Čehov	Zora	Sabrana djela, knj. 9
48.	1960.	<i>Drama bez naslova; Pisma</i>	Anton Pavlovič Čehov	Zora	Sabrana djela, knj. 10
49.	1960.	<i>Đavoli dolaze</i>	Miodrag Bulatović	Naprijed	-
50.	1960.	Gospođa Bovary	Gustave Flaubert	Zora	Svjetski klasici

Rd.br.	Godina	Naslov	Autor	Izdavač	Biblioteka
51.	1960.	<i>Jubav</i>	Drago Ivanišević	Lykos	Kentaur, sv. 4
52.	1960.	Tri Evina lica	Corbett H. Thigpen i Hervey M. Cleckley	Zora	Strani pisci
53.	1961.	<i>Čudo i smrt</i>	Jure Kaštelan	Naprijed	-
54.	1961.	<i>Gepard</i>	Giuseppe Tomasi di Lampedusa	Zora	Strani pisci
55.	1961.	Prokrustova postelja	Camil Petrescu	Naprijed	-
56.	1962.	Američki štakor	Jacques Lanzmann	Zora	Strani pisci
57.	1962.	<i>Bezimeni</i>	Ivan Dončević	Zora	Suvremeni pisci Hrvatske
58.	1962.	Čovjek krvi	Jose-Luis de Vilalunga	Zora	Mala biblioteka
59.	1962.	<i>Diorama djetinjstva</i>	Ante Cettineo	Zora	Mala biblioteka
60.	1962.	Ispovijesti jednog Talijana	Ippolito Nievo	Zora	Svjetski klasici
61.	1962.	Mačak pod šljemom	Joža Horvat	Naprijed	-
62.	1962.	<i>O miševima i ljudima; Riđi poni; Cannery Row</i>	John Steinbeck	Znanje	Svjetski pisci
63.	1962.	<i>Usamljena rijeka</i>	Vladimir Kolar	Epoha	Biblioteka Globus
64.	1962.	Varke	Juan Goytisolo	Zora	Strani pisci
65.	1962.	Žalosni gospin vrt: kronika moga dječastva	Ivan Raos	Zora	Suvremeni pisci Hrvatske
66.	1963.	<i>Bila sam dječak: izabrane pjesme</i>	Vesna Parun	Naprijed	Jugoslavenski pisci
67.	1963.	Freska	Magda Szabo	Naprijed	Svjetski pisci
68.	1963.	<i>Maslačkovo vino</i>	Ray Bradbury	Zora	Strani pisci
69.	1963.	<i>Okupacija i revolucija: dvije rasprave</i>	Franjo Tuđman	Institut za historiju radničkog pokreta	Znanstvena biblioteka
70.	1963.	<i>Proces stoljeća</i>	Ivan Supek	Naprijed	-
71.	1963.	Život puža; Dnevnik Očenaška: romani	Vjekoslav Majer	Zora	Jugoslavenski pisci
72.	1964.	<i>Poezija</i>	Drago Ivanišević	Znanje	Suvremeni hrvatski pjesnici

Rd.br.	Godina	Naslov	Autor	Izdavač	Biblioteka
73.	1964.	<i>Snijeg</i>	Višnja Stahuljak	Zora	Suvremeni pisci Hrvatske
74.	1964.	Svjetlo u augustu	William Faulkner	Zora	Strani pisci
75.	1965.	<i>Childe Harold</i>	Lord Byron	Zora; Matica hrvatska	Olimp: najslavniji svjetski spjevovi
76.	1965.	<i>Gospodin Tadija ili Posljednji nasrt u Litvi: plemićka pripovijest iz godine 1811.-1812. u dvanaest knjiga u stihovima</i>	Adam Mickiewicz	Zora; Matica hrvatska	Olimp: najslavniji svjetski spjevovi
77.	1965.	<i>Ilijada</i>	Homer	Zora; Matica hrvatska	Olimp: najslavniji svjetski spjevovi
78.	1965.	Jevgenij Onjegin: roman u stihovima	Aleksandar S. Puškin	Zora; Matica hrvatska	Olimp: najslavniji svjetski spjevovi
79.	1965.	Oslobođeni Jeruzalem	Torquato Tasso	Zora; Matica hrvatska	Olimp: najslavniji svjetski spjevovi
80.	1965.	<i>U traganju za izgubljenim vremenom (13 sv.)</i>	Marcel Proust	Zora	-
81.	1966.	<i>One zime</i>	Merle Miller	Zora	Strani pisci
82.	1967.	<i>Zastave (4 sv.)</i>	Miroslav Krleža	Zora	Sabrana djela Miroslava Krleže
83.	1969.	Bitka na Neretvi	Ranko Munitić (priredio)	Izdavački zavod JAZU	-
84.	1970.	Eneida	Maro Publius Vergilius	Zora; Matica hrvatska	Olimp: najslavniji svjetski spjevovi
85.	1972.	<i>Zagreb 1941-1945</i>	Emil Ivanc (urednik)	Spektar	-
86.	1977.	<i>Čovek, i drug, i vođa: pesme i prozni odlomci o Titu</i>	Vladimir Jovičić i Blagoje Jastrebić (priredili)	Beograd: Rad; Skopje: Naša knjiga	-

Rd.br.	Godina	Naslov	Autor	Izdavač	Biblioteka
87.	1983.	<i>Izabrana djela</i>	Jure Kaštelan	Nakladni zavod Maticice hrvatske	Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 148
88.	1995.	<i>Izabrana djela</i>	Čedo Prica	Matica hrvatska	Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 175

Osim naslova koji su podebljani, u Zavičajnoj zbirci *Bjelovariana* čuva se i dio naslova koji su navedeni u tablici, ali uz njih nije sačuvan knjižni ovitak. Kod tih su naslova korice knjige istovjetne ovitku, sadrže Murtićevu ilustraciju. Nadalje, u zbirci se čuvaju i izdanja za koja nije utvrđeno jesu li ili ne u originalu imala ovitak. Kod njih je značajno da je korice ilustrirao Murtić ili su Murtićeve grafike sadržane unutar knjige.

Murtić je oslikao i devet bibliofilskih izdanja. *Hrvatska enciklopedija* (2000, 101) navodi opis takvog izdanja, a to je da se radi o knjizi, najčešće vrlo skupoj, posebno objavljenoj za bibliofile. Redovito se tiska u ograničenoj nakladi i na skupu materijalu. U oblikovanju knjiga surađuju najbolji tiskari, grafičari, minijaturisti i knjigoveže. Posebna su vrsta bibliofilskih izdanja pjesničko-grafičke mape koje nastaju kao plod suradnje pisaca teksta i likovnih umjetnika. Svaki je grafički list potpisan od autora i numeriran, pa je tako svaka knjiga original. Prema redosljedu objavljivanja navodimo bibliofska izdanja:

1. **Kaštelan, Jure.** *Crveni konj*. (Grafika: Edo Murtić). Zagreb: Zadružna štamparija, 1940. 43 str.: ilustr.; 25 cm.

Prva zbirka pjesama Jure Kaštelana *Crveni konj* tiskana je u Zagrebu 1940. godine. To je ujedno i prva Murtićeva oslikana knjiga. Ondašnja cenzura zabranila ju je i uništila. Ostalo je svega pedeset knjiga koje su u tiskari uspjeli sakriti. U knjizi se nalazi osam Murtićevih linoreza.

2. **Kovačić, Ivan Goran.** *Jama*. (Litografije: Edo Murtić, Zlatko Prica). [Topusko]: Izdanje Kluba kulturnih radnika Hrvatske, 1944. 1 graf. mapa (26 listova: 16 litografija); 27 cm.

Ovo izdanje poeme *Jama* tiskano je u 250 primjeraka koncem studenoga 1944. na oslobođenom teritoriju u Topuskom. Tiskano je na običnom papiru i uvezano u padobransko platno. Na prvih 150 primjeraka nalaze se originalni potpisi Murtića i Price. U mapi je 8 Murtićevih litografija.

3. **Kaštelan, Jure.** *Skoplje u tvojim očima*. (Grafika: Edo Murtić). Zagreb: Naprijed, 1964. 1 graf. mapa (10 str. s tekstem, 10 graf. listova u tehnici serigrafije); 69 cm.

Naklada: 525 primjeraka. Graf. otisci formata 683 x 480 mm. Mapu su potpisali autori.

4. **Gotovac, Vlado.** *Sadržaj vjetra*. (Linorezi: Edo Murtić). Zagreb: Galerija Forum, 1971. 1 graf. mapa ([1] list s tekstem, [20] str. s tekstem, 20 graf. listova otisnutih u tehnici linoreza); 49 cm.

Grafički listovi formata 460 x 330 mm. Mapa uložena u zaštitnu kutiju. Mapa je tiskana u 250 primjeraka i bila je izložena tek nekoliko dana. Maknuta je iz političkih razloga, iako u njoj nije bilo politički angažiranih stihova, a Gotovac je nakon kratkog vremena završio u zatvoru.

5. **Davičo, Oskar.** *Nadopis obojenog žbunja.* (Grafike: Edo Murtić). Zagreb: Studentski centar, Grafički servis, 1976. 1 graf. mapa ([20] str. s tekstem, 18 graf. listova u tehničar sitotiska); 67 cm.

Naklada: 109 primjeraka. Grafički listovi formata 472 x 635 mm otisnuti na 300 g „M-kartonu“. Mapa uložena u zaštitnu kutiju.

6. **Kovačić, Ivan Goran.** *Jama.* (Grafike: Edo Murtić, Zlatko Prica; Tekst: Jure Kaštelan). Zagreb: Delo: Globus, 1982. 1 grafička mapa ([9] str. teksta, [41] grafički list u tehničar litografije); 61 cm.

Tekst na hrvatskom, engleskom i francuskom jeziku. Naklada: 200 primjeraka. Grafički listovi formata 569 x 958 mm. Mapa uložena u zaštitnu kutiju. Potpis autora na svakom graf. listu. Prva publika *Jame* bili su ranjenici Prve proleterske brigade kojima je glumac Vjekoslav Afrić čitao poemu, prepisao ju i tako ju spasio od uništenja i zaborava. Doživjela je brojne ilustracije, subjektivne autorske kompozicije i interpretacije. No, nijedna se ne može mjeriti s dramatskom snagom grafika Murtića i Price.

7. **Kaštelan, Jure.** *Zavjet za Epetion.* (Linorezi: Edo Murtić). Zagreb: Jugoslavenska medicinska naklada „Jumena“, 1984. 1 graf. mapa (15 str. s tekstem, 16 graf. listova: linorez); 61,5 cm. Naklada: 100 primjeraka. Potpisi autora na svakom primjerku.

8. **Gotovac, Vlado.** *Crna jedra.* (Linorezi: Edo Murtić). Zagreb: vlast. izd.: Tamaris: Lettre internationale, 1995. [50] str.: ilustr.; 37 cm.

Likovno-pjesnička mapa otisnuta u 50 primjeraka i 20 autorskih otisaka, a svaki grafički list potpisan je rukom Ede Murtića. Grafike nastale tijekom proljeća 1994. u Los Angelesu i zimi 1994./1995. u Zagrebu.

9. **Murtić, Edo; Krleža, Miroslav.** *Viva la muerte.* (Crteži: Edo Murtić). Zagreb: Prometej: Europapress holding, 2000. 38 str.: ilustr.; 21 cm.

U Kabinetu grafike HAZU-a od 7. srpnja do 8. kolovoza 2000. godine održana je izložba crteža Ede Murtića *Viva la muerte* (Hommage Miroslavu Krleži). U monografiji koja je pratila izložbu tiskano je 15 Murtićevih crteža i četiri Krležine pjesme, među kojima je i glasoviti *Plameni vjetar*.

5. Zaključak

Knjižni ovitak, iako primarno namijenjen zaštiti knjige, u povijesnom kontekstu evoluirao je u značajan element vizualne komunikacije i kulturnog nasljeđa. Od svojih ranih funkcionalnih korijena u srednjem vijeku do moderne upotrebe kao promotivnog i estetskog sredstva, ovitak je postao neizostavan dio knjige i nakladništva. Posebnu ulogu ovitci imaju u očuvanju kulturnih trendova jer ne odražavaju samo umjetničke stilove svojega vremena, već i društvene i tehnološke promjene koje oblikuju njihovu produkciju.

Analiza je pokazala razlike u praksama očuvanja i prezentacije knjižnih ovitaka između hrvatskog knjižničnog sustava i inozemnih knjižnica. Dok Narodna knjižnica u New Yorku prednjači u digitalizaciji i uključivanju ovitaka u digitalne zbirke, hrvatske knjižnice još ne-

maju razvijenu strategiju u tom smjeru. Sustavno prikupljanje, katalogizacija i digitalizacija ovitaka koje su izradili poznati hrvatski umjetnici ključni su za njihovo očuvanje i dostupnost, čime se dodatno naglašava njihova uloga kao dijela vizualne i kulturne baštine. Prva hipoteza, koja sugerira da knjižni ovitci Ede Murtića reflektiraju umjetničke trendove i imaju estetsku vrijednost zahtijeva dodatno istraživanje. Popis izdanja iz Tablice 2 pokazuje kako su Murtićevi ovitci često bili dio nakladničkih cjelina, kao što su *Svjetski klasici*, *Strani pisci*, *Suvremeni pisci Hrvatske*, *Olimp: najslavniji svjetski spjevovi* nakladničkih kuća Zora i Matice hrvatska, zbog čega bi njihov doprinos nakladničkom dizajnu trebalo posebno istražiti. Potvrđena je hipoteza da inozemne knjižnice imaju praksu prikupljanja i čuvanja knjižnih ovitaka. U inozemnim su knjižnicama knjižni ovitci u nekim slučajevima zasebno katalogizirani i uključeni u digitalne zbirke, dok se na primjeru Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pokazalo kako knjižni ovitci nisu zastupljeni u katalogu. Treća hipoteza potvrđena je primjerom Zavičajne zbirke Narodne knjižnice „Petar Preradović“ koja prikuplja i čuva tiskana izdanja koja je ilustrirao Edo Murtić, pa tako i knjižne ovitke. Pristup je omogućen putem mrežnog kataloga knjižnice upisivanjem predmetne odrednice „knjižni ovitak – Murtić, Edo“, čime se doprinosi očuvanju lokalne kulturne baštine i valorizaciji zavičajnih autora poput Murtića. Pregledom mrežnog kataloga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu potvrđena je četvrta hipoteza da hrvatski knjižnični sustav trenutno nema sustavan pristup knjižnim ovitcima.

Na postavljena istraživačka pitanja pruženi su konkretni odgovori:

IP1. Mogu li se identificirati svi knjižni ovitci koje je ilustrirao Edo Murtić i koje su njihove značajke?

Provedenim istraživanjem pokušali su se identificirati i popisati svi knjižni ovitci koje je ilustrirao Edo Murtić. Zbog nedostatka sustavnog praćenja knjižnih ovitaka i sveobuhvatnih bibliografija izdanja hrvatskih nakladnika postoji mogućnost da nisu identificirani svi knjižni ovitci u autorstvu Ede Murtića. Na prikazanim primjerima zapaženo je kako se Murtićevi ovitci odlikuju dinamičnim bojama, apstraktnim i ekspresionističkim oblicima te posebnim tipografskim rješenjima. Oni simbolički povezuju vizualni dizajn s književnim sadržajem i pridonose jedinstvenosti svakog izdanja.

IP2. Kako inozemne, a kako hrvatske knjižnice pristupaju očuvanju i prezentaciji knjižnih ovitaka?

Primjeri inozemnih knjižnica, poput Kongresne knjižnice koja ima razvijene pisane smjernice za prikupljanje knjižnih ovitaka ili Narodne knjižnice New Yorka koja je digitalizirala zbirku knjižnih ovitaka, pokazuju svjesnost knjižničara o knjižnom ovitku kao sastavnom dijelu pojedinog izdanja. U Hrvatskoj ne postoji knjižnična politika prikupljanja i čuvanja knjižnih ovitaka što pokazuje primjer Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu u čijem katalogu ovitci nisu prepoznati kao važan dio knjižne baštine.

IP3. Kako sustavno prikupljanje knjižnih ovitaka u zavičajnim zbirka narodnih knjižnica može doprinijeti očuvanju lokalne kulturne baštine i valorizaciji zavičajnih autora?

Zavičajna zbirka *Bjelovariana* putem mrežnog kataloga omogućuje identifikaciju i pristup knjižnim ovitcima koje je oslikao Edo Murtić. Sustavno prikupljanje, katalogizacija i čuvanje knjižnih ovitaka u zavičajnim zbirka osiguravaju važan izvor za istraživanje lokalne povijesti i promociju rada zavičajnih autora, čime se jača njihova vidljivost i kulturna vrijednost.

Temeljem ove studije slučaja predlaže se izrada sveobuhvatnog istraživanja knjižnih ovitaka u hrvatskom izdavaštvu, koje bi osiguralo sustavan i znanstveno utemeljen pristup ovoj temi. Metodološki, istraživanje bi zahtijevalo izradu popisa knjiga koje su imale ovitak, a budući da knjižnice u Hrvatskoj nemaju praksu čuvanja knjižnih ovitaka niti su ih prepoznavale kao vrijedan element knjige, bilo bi ključno kontaktirati nakladnike i konzultirati njihove baze podataka, kao i relevantne bibliografske izvore. Potrebno je uvesti standardizirane kriterije za katalogizaciju, kao što su identifikacija autora ovitka, povezanost s nakladničkim nizovima i njihovim urednicima te bilježenje svih relevantnih paratekstualnih elemenata.

Sadržajno, istraživanje bi trebalo pokriti povijesni razvoj knjižnih ovitaka, od njihovih početaka u hrvatskom izdavaštvu do suvremenih tendencija u dizajnu. Poseban fokus stavio bi se na utjecaj istaknutih umjetnika i dizajnera na oblikovanje vizualne kulture knjige, kao i na ulogu nakladnika u oblikovanju kulturne strategije kroz dizajn ovitaka. Dodatno, istraživanje bi obuhvatilo analizu suradnje između nakladnika, autora i likovnih umjetnika.

Takvo istraživanje moglo bi doprinijeti razvoju novih smjernica za očuvanje i prezentaciju ovitaka i u fizičkom i u digitalnom obliku. Uvođenjem digitalnih zbirki, kao što je praksa Narodne knjižnice u New Yorku, omogućila bi se široka dostupnost ove građe, čime bi se dodatno osnažila svijest o važnosti knjižnih ovitaka kao dijelova knjižničnih fondova te kulturne i nakladničke baštine.

Zaključno, knjižni ovitci nisu samo zaštitni elementi knjige, već i integralni dijelovi nakladničke i umjetničke baštine. Njihovo vrednovanje kroz daljnja istraživanja i aktualne knjižničke prakse pridonijelo bi očuvanju nasljeđa hrvatskog izdavaštva te omogućilo bolje razumijevanje njihove uloge u oblikovanju estetskog identiteta knjiga i nakladničke kulture. Time bi se knjižni ovitci potvrdili kao važan kulturni fenomen koji zaslužuje znanstvenu pozornost, sustavnu zaštitu i promociju.

Literatura

- Adamović, Neda, i Tina Gatalica. 2019. „Zastupljenost i uloga sitnog tiska u Bjelovarini -- zavičajnoj zbirci Narodne knjižnice „Petar Preradović“ Bjelovar.“ U *Knjižnice u procjepu 4: A što sa sitnim tiskom i sivom literaturom?*, uredio Ante Mrgan, 171–185. Sisak: Knjižničarsko društvo Sisačko-moslavačke županije.
- Blažević, Leonardo. 2009. „Novi sadržajni, oblikovni i marketinški trendovi u komercijalnom nakladništvu.“ *Libellarium* 2, br. 2 (2009): 181–194. <https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/libellarium/article/view/3750/4520>.
- Božović, Ivana. 2021. *Biblioteka Vjeverica i urednički rad Grigora Viteza u dječjem nakladništvu*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Clark, John Willis. 1901. *The care of books: an essay on the development of libraries and their fittings, from the earliest times to the end of the eighteenth century*. Cambridge: University Press. Pristupljeno 22. studenog 2024. <https://www.gutenberg.org/files/26378/26378-h/26378-h.htm#fig10>
- Brbora, Sanja, Rajka Gjurković-Govorčin, Aleksandra Horvat, Jelica Leščić, Maja Lončar, Dijana Machala, Marina Mihalić, Bruno Nahod, Breza Šalomon-Cindori, Maja Živko, Daniela Živković. 2022. „Knjižni blok.“ U *Rječnik hrvatskoga knjižničarskog nazivlja = Croatian Dictionary of Librarianship = Kroatisches Wörterbuch des Bibliothekswesens*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Brbora, Sanja, Rajka Gjurković-Govorčin, Aleksandra Horvat, Jelica Leščić, Maja Lončar, Dijana Machala, Marina Mihalić, Bruno Nahod, Breza Šalomon-Cindori, Maja Živko, Daniela Živković. 2022. „Ovitak.“ U *Rječnik hrvatskoga knjižničarskog nazivlja = Croatian Dictionary of Librarianship = Kroatisches Wörterbuch des Bibliothekswesens*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Galjer, Jasna. 2010. *Arsovski*. Zagreb: Horetzky.
- Gatalica, Tina. 2017. *Edo Murtić: oslikane knjige: katalog izložbe*. Bjelovar: Narodna knjižnica „Petar Preradović“.
- Genette, Gerard. 1997. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Gillespie, Alexandra. 2011. „Bookbinding.“ U *The Production of Books in England 1350 – 1500.*, uredili Alexandra Gillespie i Daniel Wakelin, 150–172. Cambridge: University Press. Pristupljeno 22. studenog 2024. <https://books.google.hr/books?id=YXHx6Te89N8C&lpq=PP1&hl=hr&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>.
- Hlevnjak, Branka. 2019. *Umjetnost naša svagdašnja ili Design&Art: prilozi povijesti hrvatske*

likovne kritike, 1978. – 2018. Zagreb: ULUPUH – Hrvatska udruga likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti.

Hrvatska enciklopedija. 2000. „Bibliofilsko izdanje.“ Sv. 2: Be-Da. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.

Hrvatska enciklopedija. 2004. „Knjiga.“ Sv. 6: Kn-Mak. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. 2013. – 2024. „Ekspresionizam.“ Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Pristupljeno 23. studenog 2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/ekspresionizam#poglavlje1>.

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. 2013. – 2024. „Tašizam.“ Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Pristupljeno 23. studenog 2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/tasizam>

Jergović, Miljenko. 2023. „Ekran, knjige/32.“ *Ajfelov most* (Blog). 4. siječnja 2023. <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/ekran-knjige-32/>.

Library of Congress. 2021. *Collections Policy Statements Supplementary Guidelines: Book Jackets*. Pristupljeno 12. kolovoza 2024. <https://www.loc.gov/acq/devpol/book-jack.pdf>.

Maković, Zvonko. 2000. *Murtić: Istra*. Zagreb [etc.]: Skaner studio [etc.].

Matica hrvatska. 2017. *Bibliografija izdanja Matice hrvatske 1962–1992 (Središnjica, Nakladni zavod MH i Ogranci MH)*. Zagreb: Matica hrvatska. PDF, Elektronička izdanja. Pristupljeno 20. studenog 2024. https://www.matica.hr/media/uploads/bibliografije/02_mh__bibl_1962-1992_dodaci.pdf.

Mendelsund, Peter., i David. J. Alworth. 2020. *The Look of the Book: Jackets, Covers & Art at the Edges of Literature*. New York: Ten Speed Press.

Mreža dizajnerskog sjećanja. 2018–2020. „Edo Murtić.“ Pristupljeno 15. srpnja 2024. <https://mrezadizajna.com/autor/edo-murtic>.

O'Connor, Brian C. i Marry K. O'Connor. 1998. „Book Jacket as Access Mechanism: An Attribute Rich Resource for Functional Access to Academic Books.“ *First Monday* 3: 9. Pristupljeno 12. kolovoza 2024. <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/download/616/537>.

Petroski, Henry. 2010. *The Book on the Bookshelf*. Knopf Doubleday Publishing Group.

Powers, Alan. 2001. *Front cover: great book jackets and cover design*. London: Mitchell Beazley.

- Puglisi, Paola. 2015. „The Day Has Not Yet Come...: Book-Jackets in Library Catalogs.“ *Cataloging & Classification Quarterly* 53 (3–4): 368–381. <https://doi.org/10.1080/01639374.2015.1017783>.
- Rizvanović, Nenad. 2019. *Pristup oblikovanju nakladničkog niza i njegova načela: doktorski rad*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Smith, J. Margit. 2014. „The Dust-Jacket Considered.“ *CeROArt: Conservation, exposition, Restauration d’Objets d’Art : Revue Electronique* 9. <https://doi.org/10.4000/ceroart.3786>.
- Snyman, Magdaleen. 2015. „The History of the Book Jacket in the 19th and Early 20th Century.“ *The Journal of Publishing Culture* 4: 1–13. Pristupljeno 27. rujna 2024. https://journalpublishingculture.weebly.com/uploads/1/6/8/4/16842954/magdaleen_snyman_the_history_of_the_book_jacket_in_the_19th_and_early_20th_century.pdf.
- Stipčević, Aleksandar. 2006. *Povijest knjige*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Tanselle, G. Thomas. 2003/2004. „Dust-Jackets, Dealers, and Documentation.“ *Studies in Bibliography* 56: 45–140. Pristupljeno 15. srpnja 2024. <https://www.jstor.org/stable/40372193>.
- Tomašević, Nives. 2015. *Kreativna industrija i nakladništvo*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Velagić, Zoran. 2013. *Uvod u nakladništvo*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera.
- Verona, Eva. 1986. *Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga: prvi dio: odrednice i redalice*. 2. izmijenjeno izd. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo.
- Žč., A. 1993. – 1999. Krležijana. „Murtić, Edo.“ U *Krležijana*. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Pristupljeno 27. kolovoza 2024. <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak/murtic-edo>.

Abstract

Value of the book jacket: Murtić's illustrations on book covers preserved in the Local collection of *Bjelovariana* at the Public library “Petar Preradović”

Purpose. The aim of this paper is to explore and highlight the significance of book covers, particularly those illustrated by Edo Murtić, in terms of their cultural, historical, and aesthetic value. The focus is placed on the covers preserved in the *Bjelovariana* Local Collection of the “Petar Preradović” Public Library and their contribution to the preservation of local and national cultural heritage.

Methodology. The paper employs an analytical approach, comparing examples of book covers in the online catalogues of four libraries, with special emphasis on the covers illustrated by Edo Murtić. The methodology includes a literature review and the analysis of selected examples from the *Bjelovariana* Local Collection.

Social implications. Book covers play an important role in cultural heritage as they reflect social, economic, and technological changes throughout history. Their preservation in library collections, especially local ones, provides a deeper insight into the evolution of artistic trends and cultural norms, thus contributing to the preservation of community identity and historical memory.

Originality. The subject of book covers in the context of their historical and aesthetic significance has not yet been systematically approached in Croatian professional literature. This paper offers the first comprehensive overview of Murtić's book covers, underscoring the importance of their bibliographic documentation, collection, and preservation within library collections.

KEYWORDS: book cover, Edo Murtić, Local collection *Bjelovariana*

Izdanja glagoljskih misala u Vatikanu u 17. i 18. stoljeću

Ivan Jordan

S. Anthony Croatian Catholic Church, Los Angeles, SAD

pastor@croatianchurchla.org

Libellarium 15 (2) 2024: 97–110

Pregledni rad / Review paper

UDK: 003:2-282.7(456.31)“16/17”

Primljeno / Received: 1. ožujka 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 26. rujna 2024.

doi: 10.15291/libellarium.4394

Sažetak

Cilj. Cilj je ovoga rada istražiti povijest i povijesne prilike nastanka triju misala izdanih u Vatikanu tijekom 17. i 18. stoljeća, u vrijeme posttridentske liturgijske obnove, pri čemu se nastoje propitati okolnosti koje su tome prethodile kao i sam proces izdavanja svakog pojedinog misala.

Pristup/metodologija. U istraživanju se koristi višedimenzionalni pristup te se izdanja misala i njihovi autori stavljaju u povijesni i biografski kontekst. Rezultat je toga sveobuhvatno sintetsko razumijevanje nastanka, evolucije i značaja glagoljskih misala koji su u fokusu ovoga rada.

Rezultati. Rad ističe filološki, liturgijski i estetski napor uložen u prevođenje i izdavanje posttridentskih liturgijskih tekstova. Identificira nadalje silazno razdoblje hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika te ukazuje na političke i ekumenske razloge za rusifikaciju jezične redakcije misala. Unatoč napornom radu koji je uložen, misali nisu bili značajno prihvaćeni među glagoljaškim svećenstvom zbog utjecaja rusifikacije, iako su bili ključni za crkveno-političke i jezične studije te čvrsto postavljeni kao primjer hrvatske glagoljske baštine.

Društveni značaj. Glagoljski misali istraživani u radu predstavljaju važno povijesno i kulturno nasljeđe koje ilustrira napore lokalnog svećenstva da očuva i istovremeno prilagodi svoje liturgijske knjige univerzalnim normama Crkve, unatoč političkim i društvenim izazovima. Omogućuje i bolje razumijevanje razvoja crkvene i jezične politike, što može biti korisno za daljnje istraživanje evolucije jezikoslovlja i liturgijske prakse. Misali reflektiraju razdoblje u kojem crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije počinje nestajati zbog prijelaza na rusku redakciju pod utjecajem ekumenskih i političkih razloga.

Originalnost/vrijednost. Rad stavlja u fokus širi povijesni kontekst koji je utjecao na izdanja misala, a koji u dosadašnjim istraživanjima nije bio predmet interesa. Daje uvid u crkveno-političke napore i standardizacijske procese unutar Katoličke Crkve kroz prizmu liturgijske i jezične politike koje su imale dugoročne posljedice na kulturno nasljeđe. Jedna-

ko tako donosi i kritičko promišljanje o napetostima između lokalnih jezičnih specifičnosti i univerzalnih crkvenih standarda, što je relevantno i u suvremenom dobu.

KLJUČNE RIJEČI: glagoljski misali, Ivan Paštrić, Mate Karaman, Rafael Levaković, rusifikacija

1. Uvod

Umijeće slavljenja u Crkvi često je izjednačeno s umijećem vjerovanja. Drugim riječima, način na koji molimo oslikava našu vjeru. Iz toga se razloga Crkva od svojih najranijih dana bavila trima ključnim pitanjima koja oblikuju njezin slavljenički karakter – kako se slavi, gdje se slavi i zašto se slavi. Na prvo pitanje – kako se slavi? – Crkva odgovara u svojim obrednim, odnosno euhološkim knjigama, poput misala, koji jasno definiraju izgled bogoslužja (Lang 1989, 433).

Na hrvatskom prostoru, gdje se rimsko bogoslužje slavilo na crkvenoslavenskom jeziku, objavljeno je niz glagoljskih liturgijskih knjiga. Prvo takvo značajno djelo bio je *Misal po zakonu Rimskog dvora* iz 1483. godine, koji predstavlja vrhunac hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika. Nakon toga misala objavljeno je još nekoliko značajnih misala, poput misala Pavla Modrušanina iz 1528. godine i misala Šimuna Kožičića Benje iz 1531. godine (Nazor 1984, 7–16). U to vrijeme, međutim, knjige su bile rijetke i skupe, a naklade male, kao što je, primjerice, bila naklada našeg Prvotiska – svega 200 primjeraka (Tandarić 1984, 53). Potreba je za misalima, međutim, bila velika pa je tako na području Istre, Kvarnera, Dalmacije i u dijelovima kontinentalne Hrvatske bilo preko 400 crkava koje su trebale crkvenoslavenske knjige za bogoslužje (Jelić 1906, 108–143).

Zapadna crkvenoslavenska liturgijska praksa, premda podržavana od najviših crkvenih instanci u Rimu, često je nailazila na nerazumijevanje i otpor lokalnih pastira, nerijetko poduprtih raznim oblicima političkog centralizma. Primjer je navedenoga svakako sinoda istarskih biskupija iz 1596. godine. Tada je naloženo pregledavanje i popravljanje liturgijskih knjiga na „ilirskom jeziku“ zbog mnogobrojnih grešaka.

Na samom početku rada razumno je postaviti pitanje zašto su misali 17. i 18. stoljeća tiskani u tiskari Kongregacije za širenje vjere u Rimu. Glavni razlozi leže u protureformacijskom pokretu unutar Crkve, započetom nakon Tridentskog sabora, te u dinamici Brest-Litovske unije.¹ U kontekstu posttridentske reforme liturgije nužnost ispravnosti i pravovjerja liturgijskih knjiga postala je prioritetom, a njihov nadzor (za obrede koji nisu na latinskom jeziku) preuzela je Kongregacija za širenje vjere. Istodobno, Brest-Litovska unija iz 1569. godine, kojom se Ukrajinska Crkva ujedinila s papinskim autoritetom, istaknula je značaj crkvenoslavenskog jezika kao liturgijskog za veze između zapadne i istočne Crkve.

Cilj je ovoga rada istražiti povijesne okolnosti koje su prethodile izdavanju novih crkvenoslavenskih misala. Analizirat će se lokalna politička i vjerska dinamika te širi međunarodni kontekst koji je utjecao na te publikacije. Posebno će se pozornost usmjeriti na ključne trenutke i osobnosti povezane s razdobljem hrvatskog glagolizma, uključujući sinode, reforme

¹ Ova je unija službeno verificirana papinskom bulom 10. siječnja 1595. godine (*Bullarium Pontificum Sacrae Congregationis de Propaganda Fidei* 1839, 15–23).

te projekte reformi liturgijskih knjiga od strane različitih crkvenih poglavara. Ovim istraživanjem želi se pružiti dublji uvid u kompleksnost i značaj liturgijskog jezika u duhovnom i kulturnom životu Hrvatske. S obzirom na rezultate, vjerujemo da će rad pridonijeti širem razumijevanju nastanka i evolucije hrvatskog glagolizma kroz prizmu povijesnih prilika koje su prethodile izdavanju novih misala, pružajući dublji uvid u kompleksnost i važnost liturgijskog jezika u duhovnom i kulturnom životu Hrvatske.

U radu se istražuju *Misal Rafaela Levakovića* (1631.), *Misal Ivana Paštrića* (1706.) te *Misal Mate Karamana* (1741.) koji čine važan dio hrvatske pisane kulturne baštine. Rad je podijeljen na četiri dijela. U prvom se dijelu nastoji ustanoviti povijesna pozadina koja je prethodila izdavanju glagoljskih misala u Vatikanu, a potom se obrađuje svako pojedino izdanje posebno, i to prema redaktoru, odnosno prevoditelju na crkvenoslavenski.

2. Povijesne prilike koje prethode novim izdanjima misala

Unatoč vjekovnoj potpori najviših crkvenih instanci u Rimu zapadnom crkvenoslavenskom bogoslužju, najčešće je nerazumijevanje, koje je redovito bilo poduprto raznim oblicima političkog centralizma, glagoljica iskusila od svojih lokalnih pastira. Tako je na sinodi u istarskim biskupijama (1596.) kojima je predsjedao akvilejski patrijarh i metropolit za istarske biskupije Francesco Barbaro naloženo da biskupi u čijim se crkvama koristi „ilirski jezik“ i koji su u njemu vješti pregledaju i poprave liturgijske knjige jer su prepune grešaka (Jelić 1906, 48–49).

Za razliku od patrijarha Barbara, koji je nastojao pokazati razumijevanje prema glagoljaškom kleru, mnogi biskupi nisu se brinuli o očuvanju prava na upotrebu crkvenoslavenskog jezika. Zbog toga su, zajedno s teškim političkim prilikama, potaknuli mnoge glagoljaške svećenike (*preti Illirici, ouero Slavi*) da se okrenu protestantizmu (Glavinić 1638, 69). Spomenimo Stjepana Konzula Istranina koji se, nakon napuštanja Katoličke Crkve, pridružio radu protestantske tiskare u Urachu, u Njemačkoj. Ondje je u samo četiri godine izdao velik broj knjiga protestantskog sadržaja na glagoljici i ćirilici. Nakon što je došao u nesuglasice sa suradnicima i nakon što je 1565. godine Ivan Ungnad umro, tiskara je zatvorena. Sav tiskarski materijal i strojevi ostali su u Urachu dok su tiskani materijali spaljeni. Nekoliko godina kasnije slova su poslana u Kranjsku, a zatim u štajerski grad Gradac (Glavinić 1638, 70).

Nadalje, kako su protestanti koristili glagoljicu, crkvenoslavenski je došao na loš glas i kod protureformatorskih biskupa. Ključan igrač protureformacije na području Hrvatske bio je zagrebački biskup Juraj (Đuro) Drašković koji je i sam sudjelovao u radu Tridentskog sabora (1545. – 1563.). Drašković je sam obilazio svoju dijecezu te je na narodnom jeziku propovijedao i katehezirao svoj narod, ali i promovirao reformirani rimski obred i latinski jezik u liturgiji. Također je osnovao (prema saborskim odredbama) i sjemenište za klerike (Krčelić 1770, 240–245), što je dovelo do nestanka crkvenoslavenskog bogoslužja na području Zagrebačke biskupije (Strohal 1915, 15). Zasigurno, glede crkvenoslavenskog jezika hrvatski su biskupi prekasno počeli s odgovorom na reformaciju. Umjesto prihvaćanja svih mogućnosti koje je pružilo Gutenbergovo otkriće tiskarskog stroja, tiskarsko djelovanje zaostaje. Do *Levakovićeve misala* iz 1631. godine, posljednji misal bio je onaj Nikole Brozića iz 1561. godine (Fermedžin 1891, 1).

Godine 1622. papa Grgur XV. osniva Kongregaciju za širenje vjere (*Congregatio de Propaganda Fide*). Ona je, nakon Tridentskog sabora, bila najjači odgovor Svete Stolice na reformacijski pokret. Njezina je zadaća bila protunapad na „heretike i nevjernike koji lukavštinom i prevarom nastoje pokvariti zabludjelu djecu“ (*Annals of the Propagation of the Faith* 1840, 598). Na sebe je preuzela i brigu za unijatske Istočne Crkve, kao i izradu, verifikaciju i tisak prikladnih liturgijskih knjiga (*Annals of the Propagation of the Faith* 1840, 35–37).

Godine 1623., nakon smrti Grgura XV., stolicu rimskog biskupa zauzima papa Urban VIII.² koji po samom izboru inzistira na nastavljanju reforme koja je započeta na Tridentskom saboru (Ranke 1841, 86). Istodobno, kao veliki prijatelj Slavena (Milinović 1880, 107), isti papa nastoji obnoviti glagoljsko bogoslužje, vjerojatno pod utjecajem dvojice bliskih suradnika Pavla Gučetića i Petra Beneše (Kukuljević 1886, 138). Urban VIII. ponovno je osnovao (1624.) i reformirao (1627.) kolegij za „ilirske svećenike“ u Loretu koji je bio ugašen 1593. godine. Pitomci tog zavoda trebali su ići na područja okupirana od Turaka, ali i među šizmatike na Istoku. Važno mu je bilo da budu stručni u „ilirskom jeziku“. Međutim, liturgiju, kao ni liturgijske knjige, ne spominje (*Bullarium Pontificum Sacrae Congregationis de Propaganda Fidei* 1839, 58–65). Na potrebu za reformom liturgijskih knjiga ukazuju upravo oni kojima su knjige najnužnije: popovi glagoljaši. Pri početku idućeg poglavlja nastoje se istražiti događaji koji su prethodili izdanju reformiranog misala.

3. Misali trećeg razdoblja hrvatskog glagolizma

3.1. Levakovićev misal (1631.)

Na sinodi u Bribiru,³ kojom je predsjedao senjsko-modruški biskup Ivan Krstitelj Agatić, zaključeno je da je tiskanje novih liturgijskih knjiga, posebno misala i časoslova, prijeko potrebno. Agatić je naložio trsatskom gvardijanu Franji Glaviniću, koji je na sinodi bio prisutan kao franjevački provincijal, prikupljanje glagoljskih tekstova, ali i to da se pripremi na mogućnost otvaranja tiskare u Rijeci. S istim naumom Glavinić 1621. godine upućuje pismo kardinalu Borgheseu u Beč, koji se pak obraća franjevcu Jerolimu Strasseru da se za tisak novih knjiga zauzme pred carem Ferdinandom II. Dana 24. svibnja Borghese otpisuje Glaviniću da napiše detaljan dopis glede izdanja novih knjiga (Fermedžin 1891, 2–3). Ne postoji izdani prijepis dopisa caru, međutim, sudeći prema korespondenciji između Glavinića i nuncija, pretpostavljamo kako Glavinić, između ostaloga, moli cara da mu preda i tiskarska slova koja su zaplijenjena iz protestantske tiskare u Urachu.⁴ Nakon primljenog dopisa Borghese kaže kako car Ferdinand II. ne samo da dopušta, nego će i snositi troškove tiskanja.⁵ Nadalje,

² Urban VIII. bio je papa koji je u povijesti poznat kao osoba koja je posjedovala neumoljivi žar za misionarenje. U njegovu pontifikatu osnovan je Papinski zavod za misije Urbanianum (Nassau Weech 1905, 82).

³ Znanstvenici se oko godine sazivanja sinode ne slažu. Sam Glavinić, a na njega se oslanja i Farlatti, navodi da je sinoda sazvana 1624. godine. F. Rački držao je kako se sinoda održala negdje oko 1619. godine. Ipak, s obzirom na to da je F. Glavinić bio sudionik sinode, možemo prihvatiti njegovu dataciju kao autentičnu (Rački 1892, 8; Glavinić 1638, 66; Farlatti 1764, 138; Kukuljević 1886; Krasić 2009, 151).

⁴ Glavinić je na više mjesta hvalio jezik kojim su pisali protestanti u Urachu. Kaže kako je njihov jezik „tako sladak, da bi ga svako zavolio, da nije krivovjerstvom zaražen“ (Rački 1892, 7).

⁵ Ipak, iz nespomenutih razloga car nije snosio troškove, već je troškove snosila Kongregacija za širenje vjere.

10. listopada iste godine kardinal Borghese obavještava Glavinića da su slova poslana preko Ljubljane prema Rijeci (Fermedžin 1891, 3). Međutim, prije samog putovanja prema Rijeci (vjerojatno zbog intervencije Ivana Tomka Marnavića,⁶ djelatnika u Kongregaciji za širenje vjere), iz Rima, preko bečkog nuncija, dolazi naredba da se slova pošalju u Rim (Fermedžin 1891, 3), što je car Ferdinand prihvatio nauštrb Glavinića (Glavinić 1638, 68).

Papinski nuncij u Beču Carlo Caraffa obavještava Glavinića da je imenovan voditeljem postupka tiskanja novih liturgijskih knjiga. U pismu od 10. travnja 1626. godine Glavinić iznosi poteškoće do kojih bi moglo doći ako će se knjige tiskati u Rimu, a najvažnija je među njima što narječja crkvenoslavenskog nisu ujednačena te sumnja da će urednici u Rimu na to paziti. Načelno ne odbija tu zadaću, ali ipak navodi kako je preopterećen službom provincijalnog ministra u svojoj zajednici (Fermedžin 1891, 12–13). Zbog toga predlaže svog subrata Rafaela Levakovića na to mjesto – Glavinić za njega tvrdi kako je vješt u latinskom, talijanskom i hrvatskom (Glavinić 1638, 69). Problem Levakovićeve imenovanja na mjesto urednika novih liturgijskih knjiga (*Reformator Librorum Ecclesiasticorum Linguae Illyricæ*) jest taj što on ne zna crkvenoslavenski, niti ima glagoljašku pozadinu – rođen je u Jastrebarskom te je kao takav kajkavac. To su vjerojatno uočile crkvene vlasti jer nuncij Caraffa predlaže imenovanje zagrebačkog kanonika Antanasija Georgičevića na mjesto urednika knjiga (Fermedžin 1891, 5) dok se Marnavić također natječe za to mjesto, navodeći kako će sam podmiriti troškove tiska (Fermedžin 1891, 14).

Kukuljević navodi kako se Levaković već 1622. godine uputio u Rim te odmah započeo rad na liturgijskim knjigama, no pouzdanih podataka o tome nema. Jedino što znamo jest da je Levaković 1625. godine imenovan tajnim papinskim vizitatorom za Njemačku i Poljsku (Knezović 2010, 15–16). Godine 1627. Levakovića nalazimo u Rimu gdje raspravlja s mletačkim tiskarom Markom Ginamijem oko tiskanja liturgijskih knjiga u Veneciji (Fermedžin 1891, 15). Nadalje, po samom dolasku u Rim Levaković započinje rad na usavršavanju svog hrvatskog jezika, družeći se s Hrvatima koji su živjeli u Rimu, kao što su Juraj Baraković, Bartol Kašić i Petar Beneša, koji je radio u Državnom tajništvu Sv. Stolice. Prva knjiga koju je izdao bila je *Nauk karstjanski kratak prenaplaven i prepisan slovni B. Jerolima Stridonskog* (1628.). Ta je knjiga bila ispisana čistim crkvenoslavenskim hrvatske redakcije.⁷ Ipak, u idućoj knjizi koju je Levaković izdao, naslova *Azbuvidnik slovinskij iže obšćenim načinom psalterić nazivaet se* (1629.), već se opažaju rusificirani izrazi. Ovdje iščitavamo početak utjecaja unijatskih, odnosno grkokatoličkih klerika iz Ukrajine na Levakovićev crkvenoslavenski jezik (Vodnik 1913, 48). Navedeno podržava i Kongregacija, računajući na liturgijski jezik kao priliku za komunikaciju s Istočnom Crkvom. To je također bio razlog zbog kojeg se inzistiralo da novi misal ne bude tiskan glagoljicom, već ćirilicom (Jurić 1934, 148–149). Međutim, Franjo Glavinić u svom je dopisivanju s Kongregacijom ipak inzistirao na tome da ostane glagoljica. Njegova

⁶ Iz pisma venecijanskog poslanika u Rimu iz 1614. godine doznajemo kako je Marnavić već započeo s prijevodom liturgijskih knjiga. Nije poznato što se dogodilo s tim poduhvatom. Nadalje, sam je Marnavić problematična osoba s historiografske strane. Nažalost, otišao je u povijest kao plagijator (Ljubić 1864, 41; Vodnik 1913, 45–46).

⁷ Sam Levaković navodi u raspravi *O pismenih starih Ilirah* kako je hrvatsku redakciju glagoljskog liturgijskog jezika crpio iz rukopisnog psaltira koji mu je posudio Ivan Tomko Marnavić, a koji je navodno svećenik Nikola Rabljanin napravio prema psaltiru ninskog i solinskog (nad)biskupa Teodozija iz 9. stoljeća. Taj psaltir slovi kao izgubljen, a najvjerojatnije nije nikada ni postojao. Vjerojatnije je da je Marnavić posjedovao psaltir koji je bio kasnijega datuma, ne iz 9. stoljeća (Milčetić 1911, 144; Kukuljević 1886, 144).

je molba prihvaćena te je oformljen hibridni jezik koji nalazimo u misalu.⁸ Odlukom Kongregacije, datiranom 15. travnja 1630. godine, na Levakovićevu je molbu asistentom imenovan fra Danijel Gorde, franjevački brat laik (Jelić 1906, 22).

Misal bulom pape Urbana VIII. postaje verificiran 1631. godine.⁹ Tim činom postao je služben i kao takav jedini dopušten za sve crkve koje slave rimsku liturgiju na crkvenoslavenskom jeziku. Misal ima 806 tiskanih stranica. Na naslovnoj je stranici grafika Kongregacije za širenje vjere, odnosno Krist koji šalje apostole u svijet. Novost koju uvodi Levaković jest gregorijanska notacija u pjevanim dijelovima bogoslužja. Sam Misal tiskan je u dvije boje – misni tekstovi su crne dok su rubrike i inicijalna slova crvene boje. Slova su skladno porredana, no u usporedbi sa suvremenim izdanjima rimskih misala koja su izdana u Vatikanu, estetski je ipak neugledan. Nadalje, Farlatti navodi kako to izdanje nije bilo najsretnije te je bilo ispunjeno gramatičkim greškama do kojih je došlo miješanjem redakcija – hrvatske i ruske, kao i narječja – čakavštine i kajkavštine (Farlatti 1775, 168). Za pretpostaviti je razočarenje popova glagoljaša diljem Primorja, većinom čakavaca, koji su s puno entuzijazma očekivali prvo izdanje s papinskim imprimaturom. Ipak, kako je to bilo jedino izdanje na raspolaganju, ali ujedno i odobreno od crkvenih vlasti, svi su primjerci brzo rasprodani.

3.2. Paštrićev misal (1706.)

Godine 1700. senjski biskup Martin Brajković piše papi Klementu XI. da su sva izdanja *Levakovićeva misala* rasprodana. Štoviše, navodi i da je Misal pun grešaka te da nije ažuriran s novim svecima. U želji da izađe novo izdanje u kojem neće biti grešaka, na raspolaganje za taj posao postavlja svog svećenika Nikolu Maričića (Jelić 1906, 62). Međutim, papa Inocent XI. već je 1688. godine posao revizije dao svećeniku Ivanu Paštriću koji je bio profesor na Zavodu Urbanianum u Rimu (Milinović 1880, 138).

Premda je Ivan Paštrić bio rodom iz glagoljaških Poljica kraj Splita, sam kaže kako je tijekom školovanja crkvenoslavenski jezik zaboravio pa ga je iznova morao učiti iako mu je, kada mu je bio povjeren zadatak izdavanja novog misala i brevijara, imao već pedeset godina (Golub 1988, 220). Odlučuje se za istočnoslavenski dijalekt (rutenski, odnosno rusificirani crkvenoslavenski) jer tvrdi da je on najstariji te bi trebao biti zajednički svim Slavenima. Štoviše, posvetio je dvanaest godina prikupljanju zbirke povijesnih knjiga pisanih glagoljicom, usredotočujući se na podrijetlo, slova i metode pisanja i tiskanja svih poznatih glagoljskih liturgijskih knjiga (Golub 1988, 220). Ovaj opširan rad bio je namijenjen upravljanju redakcije novih glagoljskih liturgijskih tekstova. Ivan Golub pronašao je izravne zapise iz 1777. godine u arhivima Kongregacije za širenje vjere, otkrivajući da je Paštrićeva zbirka bila korištena u pripremi novog brevijara. Njegov misal izdan je 1706. godine,¹⁰ te je većinom bio prepisani i ažurirani *Levakovićev misal*, vizualno čak i neugledniji od Levakovićeve. Međutim, ni on nije bio najbolje prihvaćen od glagoljskog klera.

⁸ Ovaj misal tako odlikuje zanimljiva filološka trojezičnost istog jezika – „hrvatska redakcija staroslavenskog“ (vjerojatno pod utjecajem Glavinica koji je inzistirao na ostajanju pri hrvatskoj redakciji), „kajkavizirani staroslavenski“ (koji je Levaković vidio kao neutralizaciju tradicionalne čakavštine) te „rusificirani staroslavenski“. Iako je navedeno zanimljivo, više je zapravo pogreška koju su popovi glagoljaši na području Hrvatske nerado prihvatili. Međutim, Levaković za tu površnost nije kriv, već su krivi ukrajinski cenzori kojima nije bilo stalo do liturgijske tradicije hrvatskog glagoljanja, već su ciljevi bili politički (Hamm 1971, 215).

⁹ Cjelokupno izdanje Misala moguće je pronaći u digitalnom formatu: <https://glagoljica.hr/?pr=i&id=15281>.

¹⁰ Cjelokupno izdanje Misala moguće je pronaći u digitalnom formatu: <https://glagoljica.hr/?pr=i&id=15485>.

3.3. Karamanov misal (1771.)

Kako se javlja sve veća potreba za novim liturgijskim knjigama na crkvenoslavenskom jeziku, na pozornicu glagoljske povijesti dolazi Mate Karaman, splitski svećenik, a kasnije i osorski biskup te zaderski nadbiskup (Bianchi 1877, 73). Uvijek se isticao dubokom ljubavlju prema glagoljskom kleru. Godine 1722. don Mate, tada mladi svećenik, držao je duhovne vježbe za kandidate za svećeničke redove koji su izučavali „svećenički zanat“ kod već zaređenih svećenika po selima Zagore.¹¹ Dok je s njima slavio liturgiju časova iznenadio se kako su nespretni u čitanju crkvenoslavenskih tekstova. Zbog toga ih je, kako sam svjedoči, prekorio. Netko od prisutnih klerika uzvratilo mu je kako je on učio „ilirski jezik“ za vrijeme studija,¹² te je imao knjige, učitelja i sjemenište, a svejedno ne razumije što piše ako ne pročita i na „njegovom latinskom.“ Nadalje ga je upitao kako će onda razumjeti oni koji nemaju ni knjiga, ni učitelja te je ustvrdio: „... učite nas i znat ćemo, tiskajte knjige, učit ćemo!“ (Japundžić 1961, 25).

To je ostavilo veliki utisak na Matu Karamana. Japundžić navodi kako se s „jadikovanjem Jeremijinim“ obratio svome nadbiskupu Laghiju u Splitu, te mu iznio problem slabe pismenosti svećenika glagoljaša (Japundžić 1961, 25). Isti mu prelat nalaže da pripremi i izda crkvenoslavenski rječnik te da uspostavi gramatičke principe. Karaman se dao na posao te je izučio slova. Međutim, shvatio je kako je naučiti gramatiku nemoguće bez posebne izobrazbe. Ostavlja po strani započeto dok ne nađe ili knjigu ili čovjeka koji će biti u mogućnosti pomoći mu u daljnjem izučavanju (Japundžić 1961, 25). Zbog toga odbija svoje imenovanje na katedri filozofije u splitskom sjemeništu. Uvidjevši kako ima istomišljenika u zaderskom nadbiskupu Vicku Zmajeviću,¹³ koji je također bio zgrožen neukošću seoskog svećenstva, odlazi na Zmajevićev poziv 1724. godine u Zadar (Japundžić 1961, 26). Ondje preuzima profesorsko mjesto u latinskom sjemeništu Florio, koje je, međutim, bilo namijenjeno za plemiće i zaderske građane.¹⁴ Dok Ljubić navodi da je predavao filozofiju i teologiju, Bianchi, oslanjajući se na Farlattija, tvrdi da je predavao filozofiju i retoriku (Ljubić 1856, 73).

Do Zmajevića je jedini uvjet za ređenje seoskog svećenstva (*preti della campagna di Zara*) bilo osnovno poznavanje čitanja časoslova i misala. Želeći dobro vjernicima svoje nadbiskupije, Zmajević se odlučuje na osnivanje *un seminario illirico*, što je po njemu presudno značajno za hrvatsko

¹¹ Ovo je bila uobičajena praksa po selima Dalmacije. S dozom prezira, Bianchi navodi kako su se biskupi s takvim svećenstvom služili jer nitko s imalo kulture ne bi išao među potpuno divlje ljude (*fra le gente del tutto selvaggia*). Kako nije bilo sredstava i zadužbina, kamoli domaćinstava, seoski svećenik, kad bi uočio nadarenijeg dječaka, naučio bi ga pisati i čitati, koliko je i sam već znao, te bi ga predložio (nad)biskupu za ređenje (Bianchi 1877, 267).

¹² Karaman je sjemenišne studije završio u splitskom latinskom sjemeništu (Japundžić 1961, 24).

¹³ Vicko Zmajević bio je zaslužan zaderski nadbiskup (1713. – 1746.), a prije toga nadbiskup u rodnom Baru. Nadbiskupom je postao s 30 godina te je bio apostolski vizitator za Albaniju, Makedoniju, Srbiju i Bugarsku. Nakon promoviranja na stolicu zaderskih nadbiskupa iskazao se kao veliki mecena umjetnosti (Bianchi 1877, 71–73).

¹⁴ Ovo se sjemenište nalazilo nasuprot katedrale. Naime, Honorije III. 1222. godine izdao je bulu kojom je zapovjedio svim biskupima da otvore prikladne škole za obrazovanje svećenstva. Isto se dogodilo i u Zadru. Bianchi spominje kako je tijekom obnove u temeljima zgrade starog Florijeva sjemeništa nađena olovna medalja s natpisom pape Honorija, koja je po svemu sudeći bila otisak papinskog pečata koji je visio na buli. Nadalje, Bianchi tvrdi kako se u arhivu sjemeništa čuva i samo papinsko pismo. Već je nadbiskup Petar Matafari, prilikom reforme zaderskog kaptola, istakao kako je jedna od zadaća kanonika i odgoj klera. Papinski vizitator Valier na dalmatinskoj sinodi nalaže otvaranje sjemeništa u Zadru i Splitu. Nadbiskup Minucci naređuje svojim svećenicima da pohađaju školu za učitelje u sjemeništu. Međutim, pravo sjemenište otvara se za vrijeme nadbiskupa Floria 1656. godine koje je djelovalo do pada Venecije 1797. godine (Bianchi 1877, 263–267).

svećenstvo. Ondje bi se klerici poučavali teološkim disciplinama na hrvatskom jeziku (Japundžić 1961, 27). Obraća se stoga Veneciji putem generalnog providura za financijsku pomoć koja je potom odobrena od venecijanskog Senata. Također, putem papinskog nuncija u Veneciji obraća se i Svetoj Stolici, tražeći dodjelu donacija benediktinskim opatijama sv. Krševana u Zadru i sv. Petra u Osoru za osnivanje i održavanje sjemeništa. Papa Benedikt XIII. tek četiri godine kasnije, odnosno 30. prosinca 1729. godine, izdaje bulu u kojoj odobrava spajanje navedenih nadarbina za izgradnju i uzdržavanje glagoljaškog sjemeništa kako bi se „hrvatsko svećenstvo izvuklo iz tmine neznanja i privodilo narod Božji vječnoj istini te ih poučavalo Božjoj Riječi“.¹⁵

Nakon što je bila riješena infrastruktura za osnivanje sjemeništa, bilo je nužno razviti i ostale uvjete. Budući da je prva služba svećenika biti slavitelj liturgije, nužno je bilo načiniti kvalitetna izdanja liturgijskih knjiga. Sam je Zmajević izjavio da „Dalmacija izgubivši znanje svog pisanog jezika“ ne može naći ni jednu učenu osobu tečnu u crkvenoslavenskom jeziku koja bi prevela liturgijske knjige, ali i poučavala bogoslove. Stoga se odlučuje poslati nekog od svojih svećenika u Rusiju (Japundžić 1961, 27). Karaman navodi da ga je Zmajević molio da mu predloži sposobnog svećenika (*sacerdote capace*) koji bi bio prikladan, na što je mu je on odgovorio: „Ako sposobnost vidite u meni, evo me, ja sam spreman“ (Japundžić 1961, 28). Dana 25. kolovoza 1732. godine Zmajević upućuje dopis Kongregaciji za širenje vjere u kojem navodi da je uspostavljanje sjemeništa za ilirski kler besmisleno ako mladost koja se školuje u njemu ne razumije što čita iz misala ili časoslova. Zmajević nadalje piše kako je rutenski najbližnji „ilirskom“ te da šalje Karamana, koji će kasnije postati učiteljem u sjemeništu, u Rusiju. Razlog zbog kojeg taj dopis piše jest da Kongregacija imenuje Karamana i apostolskim misionarom (bez ikakvog troška za Kongregaciju), jer bi taj „vrstan svećenik“ bio od velike koristi za „našu Svetu Vjeru“ (Japundžić 1961, 28–29). Kongregacija je razmotrila taj prijedlog te je, premda je izrazila svoju nevoljkost davanja misionarske dozvole svjetovnom svećeniku,¹⁶ imenovala Karamana misionarom za Sankt Peterburg te provincije Ingrije i Livonije.¹⁷ Nadređen mu je bio fra Michelangelo da Vestignè.

Iste godine Karaman hodočasti u Rusiju (Farlatti 1775, 168), u grad Tavrov na Voronježu, gdje je živio brat nadbiskupa Zmajevića, odnosno Matija Zmajević¹⁸ koji je djelovao kao admiral cara Petra I. Velikog. U admiralu je don Mate našao prijatelja i zaštitnika. Japundžić navodi (1961, 33) kako ga je nadbiskupov brat dočekao kao sina. Karaman je djelovao kao admiralov kapelan sve do njegove smrti 1735. godine. Karamanovo je djelovanje uvelike bilo reducirano na pastoralnu službu katolicima po Rusiji „za spas duša“ (*pro animarum salutis*) (Farlatti 1775, 168). Već je car Petar Veliki (1696. – 1725.) donio mjere kojima je ograničio djelovanje katoličkog

¹⁵ „Clerus Illiricus ignorantiae tenebris obuolutus scientiarumque huiusmodi Cultus Illiricus ope destitutus Populum illum aeternae veritatis semitas edocere eique Verbum Dei serere non ualeat(...)“ Citirano prema: Dundović 2018, 302.

¹⁶ Misionarsko je djelovanje obično vezano uz određene redovničke zajednice. Najčešće su to bili kapucini. To su inače redovnici koje odlikuje brada. Tako jedan redovnik Roman navodi kako je priman u ruska domaćinstva jer je njegova brada izazivala poštovanje te su imali povlastice kao što je zvonjava zvona (Samylovskaja i Capilupi 2019, 107).

¹⁷ Jasnije je kako se ovdje izraz „misionar“ koristi vrlo slobodno. Djelovanje katoličkog klera bilo je uglavnom ograničeno na katolike koji žive u Sankt Peterburgu. Naime, po osnivanju grada 1703. godine dosta je obrtnika (podijeljenih na četiri skupine: Nijemce, Francuze, Talijane i Poljake) živjelo i djelovalo ovdje, te su redovnici bili njima na službi. M. de Vestignè 1724. godine piše Kongregaciji kako je imao pod sobom 1200 katolika (Samylovskaja i Capilupi 2019, 105–117).

¹⁸ Sam je Matija (Mate) Zmajević nadasve zanimljiv lik. Nakon što je bio djelatnik u uroti i ubojstvu konta Bujovića u Perastu, u Carigradu se sprijateljio s ruskim izaslanikom u Porti te je primljen u rusku mornaricu, a 1727. godine postaje i admiral (Butorac 1948, 85).

svećenstva (Cracraft 1971, 217–218). Kako je Karaman bio aktivni svećenik nije mogao polaziti bilo koje učilište pa je ruski učio usputno u razgovoru. Sam navodi u djelu *Del Clero Illirico* kako je „razgovarao s biskupima, prinčevima, generalima i moskovskom gospodom“ (Japundžić 1961, 35). Nadalje, temeljito je proučio knjige do kojih je mogao doći, a napose djelo *Hramatiky slavyensky pravylnoye syntagma*, koje je 1619. godine izdao unijatski biskup Meletiy Smotritsky. Ta je gramatika postala temelj za napredak slavističke znanosti, ali i, u jezičnom smislu, uzor za kasnija Karamanova izdanja (Gasparov 2001, 22).

Dostigavši vrhunac svog heurističkog nastojanja u proučavanju slavenskog jezika, Karaman Rusiju napušta 1737. godine.¹⁹ Zmajević ga odmah imenuje suradnikom i propovjednikom u nadbiskupskim vizitacijama po župama zadarske nadbiskupije.²⁰ Obilazeći sela uvidio je nužnost kvalitetnih liturgijskih knjiga shvaćajući kako „Sveta Crkva u Ilirskom kleru ima zkopano blago“ (Japundžić 1961, 44), svjedočeći o njihovoj pobožnosti i ljubavi prema narodu. Ipak, drugi put tijekom tih vizitacija Karaman se suočava s lošom naobrazbom svećenstva. U to vrijeme nadbiskup Zmajević šalje dopis Kongregaciji za širenje vjere, navodeći prijeku i žurnu potrebu tiskanja novih glagoljskih knjiga. Ističe kako su knjige koje su u opticaju, a napose *Levakovićev misal*, prepune gramatičkih ili semantičkih pogrešaka koje u potpunosti izmjenjuju smisao liturgijskih izričaja. U istom pismu navodi i predlaže Karamana kao onog koji bi mogao sastaviti nova i prikladnija izdanja. Štoviše, Zmajević u pismu dostavlja i primjerak Karamanove disertacije o nekom „starom glagoljskom misalu“ koja je izgubljena (Japundžić 1961, 49–50).

Dana 21. lipnja 1738. godine Zmajević dobiva otpis u kojem Kongregacija odobrava Karamanu rad na novom misalu, ali inzistira na njegovu boravljenju u Rimu. Samo mjesec dana nakon tog pisma Karaman je već u Rimu gdje je uz rad na misalu zaposlen i kao predavač crkvenoslavenskog jezika u zavodu za formaciju misionara Urbanianum (Japundžić 1961, 51). Po primitku te pozicije zatekao je kako studenti rabe udžbenik *Azbukividnjak slovinski* koji je 1629. godine izdao Levaković. U spisima Kongregacije navedeno je kako je on izjavio da je taj udžbenik zastario s obzirom na napredak filologije. Uz to, s obzirom na to kako je pisan samo na glagoljici, nije prikladan ni za koga drugog osim za Hrvate koji jedini koriste glagoljicu (Japundžić 1961, 51–52). Zbog toga u nekoliko mjeseci izrađuje te dozvolom Kongregacije 1739. godine izdaje novi *Bukvar slavenskij* (Kukuljević 1860, 7–8).

Ipak, Karamanov primarni rad bio je na misalu. Jezik koji je Karaman koristio bio je ponovno jezik ruske redakcije. Za razliku od Rafaela Levakovića koji je rusificirao jezik svog misala pod pritiskom Svete Stolice, Karaman je rusifikaciju učinio svojevoljno, kao što je već spomenuto, iz filološko-liturgijskih razloga. Za njega je jezik hrvatske redakcije previše idiomatski, odnosno kolokvijalan te neprikladan liturgiji. Bez uvida u prethodna izdanja u potpunosti prevodi misne tekstove koji su bili spremni za cenzorsko proučavanje u studenome 1739. godine. Cenzori su bili bazilijanski monasi Ignacije Piechovich i Maksimilijan Zawdzki (Japundžić 1961, 58). Samo dvije godine kasnije, odnosno 1741. godine, misal pod nazivom *Missale Romanum Slavo-*

¹⁹ Tom prigodom šalje prvo izvješće Kongregaciji za širenje vjere o crkvenim prilikama u Rusiji. Spominje kompleksnu situaciju oko patrijarha Nikona, kao i crkveni raskol koji se dogodio nakon Nikonove reforme. Kaže kako carica Katarina, premda se izjašnjava kao pravoslavna, preferira Lutherovu herezu, te kako je zatočila isusovca Ladokinskog koji je Rus. Katolici u Rusiji nemaju svećenika te ih uvelike obuzimaju luteranski propovjednici. Jedini su svećenici kućni kapelani četvorice generala koji su katolici. Poslao je još dva pisma Kongregaciji, drugo 1739. godine o stanju politike i Crkve u Rusiji, te treće pismo 1742. godine o Karamanovu utisku o vjeri Rusa i što bi bilo potrebno učiniti za njihovo spasenje (Pierling 1883, 96–98).

²⁰ Nadbiskup Zmajević za vrijeme svoje nadbiskupske službe obišao je nekoliko puta cjelokupni teritorij Zadarske i Ninske biskupije o čemu svjedoči sačuvana opsežna građa vizitacijskih spisa (HR-AZDN-16/6: Kanonske vizitacije).

nico *idiomate. Jussu SS. D. N. Papae Urbani Octavi editum* izlazi iz tiska.²¹ Misal ima 735 otisnutih stranica. Dio koji čita svećenik tiskan je crnom dok su rubrike tiskane crvenom bojom. U rasporedu Misal prati redovna izdanja posttridentskih rimskih misala. Kao i prethodna dva izdanja, na naslovnoj je stranici grafika Krista koji šalje svoje učenike u evangelizaciju dok su ostale grafike identične ostalim primjerima baroknih misala, s emblematicom kao što su *putti* (maleni golišavi anđeli), zatim inicijalnim slovima s vinjetama te bakropisnim otiscima slika koje prate pojedino liturgijsko vrijeme ili blagdane, ali i poganskim motivima (boginja Cerera okružena obiljem poljskih plodova) kao i insignijama papinske vlasti (papinska tijara, ukršteni ključevi i trokratni križ). Sam je Misal ugledan i otmjen, jezično kompaktan, što znači da nema miješanja narječja, te je u potpunosti tiskan na novocrkvenoslavenskom jeziku. Kao takav, značio je vrhunac „silaska hrvatskog glagolizma“ (Hercigonja 1984, 45). Farlatti svjedoči kako je u Misalu sve prevedeno u skladu s izvornikom te je Misal u potpunosti prepoznat od Kongregacije za Sveto Bogoštvlje kao pravovjeran, te mu je ista kongregacija dala *imprimatur* (Farlatti 1775, 168). Misal je ubrzo rasprodan te je već 1745. godine priređeno novo izdanje koje je još dosljednije išlo za rusifikacijom.

4. Zaključak

Navedeno istraživanje o izdavanju glagoljskih misala u Vatikanu u 17. i 18. stoljeću otkriva njihovu iznimnu kompleksnost i važnost za našu crkvenu i kulturnu povijest. Detalji poteškoća s kojima su se crkvene vlasti suočavale, od drukčijih jezičnih redakcija i liturgijskih prilagodbi do političkih i ekumenskih napetosti, pokazuju nevjerojatnu ustrajnost i snalažljivost. Prvotisak Rafaela Levakovića (1631.), zatim ažurirano izdanje Ivana Paštrića (1706.), te jezična reforma Mate Karamana (1741.) svaki na svoj način svjedoče o posebnom putovanju odvajanja od narodnog jezika k precizno formuliranoj liturgiji.

Navedena izdanja karakterizira napetost između očuvanja lokalnih specifičnosti i prilagodbe univerzalnom crkvenom standardu, te između lingvističke tradicionalnosti i potrebe za jezičnim racionalizacijama u svrhu bolje razumljivosti i vjernosti liturgijskim normama. Također, redakcije tih misala bile su nadgledane i redaktirane od strane Kongregacije za širenje vjere, odnosno Svete Stolice koja je imala političke ciljeve. Uz izdanje pravovjernih liturgijskih knjiga davala je i kulturni značaj cijelom katoličkom svijetu uključujući istočne tradicije. Zaključno, promišljanjem o prošlosti i analizom ukorjenjujemo se dublje u shvaćanje svojevrsnog povijesnog i kulturnog zaloga, održavajući našu bogatu baštinu živom i kompatibilnom s globalnim razmatranjima unutar Crkve. Ovdje se, nadalje, otvara moguće zanimljivo istraživanje o poslušnosti popova glagoljaša koji su, usprkos odbojnosti koju su imali prema rusificiranim izdanjima, ipak sve primjerke misala redovito pokupovali. Imali su očito dvije mogućnosti – ili koristiti misal koji je rusificiran ili koristiti latinski misal.

Sva tri izdanja misala, koja bez razmišljanja svrstavamo u vrijednu pisanu kulturnu baštinu, danas možemo naći u velikom broju arhiva, župnih knjižnica i samostana, primjerice, u župnim uredima u Gati, Lastovu, Ljubču, Radovinu, Vrgadi, Vranjicu, Vrani... Veliki je broj njih svojevremeno prikupio pokojni mons. Pavao Kero po župama Zadarske nadbiskupije. Stoga je u daljnjim istraživanjima potrebno također posvetiti pozornost proučavanju uporabe pojedinih primjeraka u liturgiji, ali i zabilježiti njihovu povijest kao oglednih primjeraka hrvatske glagoljske crkvene baštine.

Literatura

- Bianchi, Carlo Federico. 1877. *Zara Cristiana Vol. 1*. Zadar: Woditzka.
- Butorac, Pavao. 1948. „Pisma ruskog admirala Matije Zmajevića.“ *Starine* 41: 61–85.
- Cracraft, James. 1971. *The Church Reform of Peter the Great*. Standord: Stanford University Press.
- Dundović, Zdenko. 2018. „Gospodarske prilike Zmajevićeva glagoljaškog sjemeništa u Zadru za vrijeme rektora kanonika Josipa Calvija (1782. – 1810.)“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 60: 249–318.
- Farlatti, Daniele. 1764. *Illyricum Sacrum Vol. IV*. Vencija: Sebastianus Coleti.
- Farlatti, Daniele. 1775. *Illyricum Sacrum Vol. V*. Vencija: Sebastianus Coleti.
- Fermedžin, Eusebij. 1891. „Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i drugih književnih poslovi u Hrvatskoj od god. 1620 – 1648.“ *Starine* 24: 1–41.
- Golub, Ivan. 1988. „Život i djelo Ivana Paštrića.“ *Crkva u svijetu* 23, br. 3: 219–228.
- Gasparov, Boris. 2001. *Old Church Slavonic*. München: Lincom Europa.
- Hamm, Josip. 1971. „Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima.“ *Slovo* 21: 213–222
- Hercigonja, Eduard. 1984. „Povijesni, društveni i kulturnoambijentalni uvjeti nastanka i razvoja hrvatskoga glagoljaškog tiska (u povodu 500. obljetnice prvotiska Misala 1483).“ *Slovo* 34: 17–61.
- Japundžić, Marko. 1961. *Matteo Karaman (1700 – 1771) Arcivescovo di Zara*. Rim: Pont. Istituto Orientali.
- Jurić, Josip. 1934. „Pokušaj Zbora za širenje vjere god. 1627. da kod Južnih Slavena uvede zajedničko pismo.“ *Croatia Sacra* 4: 143–174.
- Knezović, Pavao. 2010. *Zbornik o Rafaelu Levakoviću*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Krasić, Stjepan. 2009. *Počelo je u Rimu: Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. Stoljeću*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Krčelić, Adam B. 1770. *Historiarum Cathedralis ecclesiae Zagrabienensis Partis Primae tomus I*. Zagreb: Typis Antonii Jandera.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1860. *Bibliografia jugoslavenska knjiga prva* Zagreb: Dragutin Albrecht.

- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1886. *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*. Zagreb: Matica Hrvatska, Zagreb.
- Lang, Jovian P. 1989. *Dictionary of the Liturgy*. New York: Catholic Book Pub. Co.
- Ljubić, Šime. 1864. *Ogdalo Književne poviesti Jugoslavjanske na podučavanje mladeži. Knjiga I*. Rijeka: Tiskarski Kamen. Zavod.
- Ljubić, Šime. 1856. *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Beč: Stamperia di Leopoldo Sommer.
- Milčetić, Ivan. 1911. „Hrvatska glagolska biografija I. dio – opisi rukopisa.“ *Starine* 33: 1–505.
- Milinović, Šimun. 1880. *Crtice o slovenskoj liturgiji*. Zadar: Tiskara Ivana Vodicke.
- Nassau Weech, William. 1905. *Urban VIII*. London: Archibald Constable & Co.
- Nazor, Anica. 1984. „Tiskana glagoljska knjiga od prvotiska Misala 1483. Do Brozićeva Brevijara 1561.“ *Slovo* 34: 7–16.
- Pierling, Petar. 1883. „Izvjestaji Splječanina Mate Karamana o Rusiji.“ *Starine* 15: 96–114.
- Rački, Franjo. 1892. „O. Franjo Glavinic.“ *Vienac* 24, br. 1: 6–9.
- Ranke, Leopold. 1841. *History of the Popes of Rome*. Philadelphia: Lea & Blanchard.
- Samylovskaja, Ekaterina i Stefano Maria Capilupi. 2019. „Gli ‘italiani’ nella comunità cattolica romana di San Pietroburgo (prima metà del XVIII secolo).“ *Popolazione e storia* 20, br. 2: 105–117.
- Strohal, Rudolf. 1915. *Hrvatska glagolska knjiga*. Zagreb: Merkur, Zagreb.
- Tandarić, Josip. 1984. „Hrvatskoglagojski ‘Misal po zakonu Rimskoga dvora.’“ *Crkva u svijetu* 19, br. 1: 52–56.
- Vodnik, Branko. 1913. *Povijest hrvatske književnosti, Vol. 1*. Zagreb: Matica Hrvatska.

Izvori

Glavinić, Franjo. 1638. *Historia Tersattana*. Udine: Appresso Nicolò Schiratti.

Jelić, Luka. 1906. *Fontes Historici Liturgiae Glagolito-Romanæ*. Krk: Kurykta.

Missal rimskij va ezik slovenskij sazdan povelieniem S.G.N. pape Urbana Osmago = Missale Romanum Slavonico idiomate, iussu S.D.N. Urbani Octavi editum. Zbirka rukopisa i starih knjiga NSK. Pristupljeno 26. veljače 2024. <https://glagoljica.hr/?pr=iiif.v.a&id=15281>.

Missal rimskij va ezik slovenskij sazdan povelieniem P.G.N. pape Urbana Osmago = Missale Romanum Slavonico idiomate iussu S.D.N. Urbani Octavi editum / [prir. Ivan Paštrić]. Zbirka rukopisa i starih knjiga NSK. Pristupljeno 26. veljače 2024. <https://glagoljica.hr/?pr=i&id=15485>.

Missalъ rimskij slavenskimъ ѣзыкомъ povelienemъ P.G.N. papy Urbana Osmago izdanъ : Missale Romanum Slavonico idiomate iussu ss. d. n. papae Urbani Octavi editum. Zbirka rukopisa i starih knjiga NSK. Pristupljeno 26. veljače 2024. <https://glagoljica.hr/?pr=i&id=15504>.

SCPF – Sacra Congregatio de Propaganda fide. 1839. *Bullarium Pontificum Sacræ Congregationis de Propaganda Fidei, Vol. I*. Rim: Typis Collegii Urbani.

SCPF – Sacra Congregatio de Propaganda fide. 1840. *Annals of the Propagation of the Faith, Vol. I*. Lincoln's Inn Fields: J. L. Cox.

Abstract

Editions of the glagolitic missals in Vatican during the 17th and 18th century

Purpose. The aim of this paper is to explore the history and the historical circumstances surrounding the creation of three Glagolitic missals published in the Vatican during the 17th and 18th centuries, at the time of the post-Tridentine liturgical reform. It seeks to examine the circumstances preceding their publication and the process of publishing each missal.

Approach/Methodology. The research employs a multidimensional approach, situating the published missals and their authors in historical and biographical contexts. This enables a comprehensive synthetic understanding of the origin, evolution, and significance of the Glagolitic missals that are the focus of this study.

Findings. The study highlights the philological, liturgical, and aesthetic efforts invested in translating and publishing post-Tridentine liturgical texts. It further identifies the decline of the Croatian recension of the Church Slavonic language and indicates the political and ecumenical reasons for the Russification of the linguistic recension in these missals. Despite the hard work that was invested, the missals were not widely embraced by the Glagolitic clergy due to the influence of Russification, even though they were crucial for ecclesiastical, political and linguistic studies and stand as enduring examples of Croatian Glagolitic heritage.

Social implications. The Glagolitic missals analyzed in the paper represent important historical and cultural heritage, illustrating the efforts of the local clergy to preserve and simultaneously adapt their liturgical books to the universal norms of the Church despite political and social challenges. Additionally, they provide valuable insights into the evolution of church and language policies, which could be useful for further research on the evolution of linguistics and liturgical practices. The missals reflect a period in which the Croatian recension of the Church Slavonic language began to decline due to a shift to the Russian recension under ecumenical and political influences.

Originality/Value. The study focuses on a broader historical context that influenced the publication of the missals, which was not a subject of interest in previous research. It provides insight into church-political efforts and standardization processes within the Catholic Church through the prism of liturgical and language policies that had long-term consequences on cultural heritage. Furthermore, it offers a critical reflection on the tensions between local linguistic specifics and universal church standards, which remains relevant even in modern times.

KEYWORDS: Glagolitic missals, Ivan Paštrić, Mate Karaman, Rafael Levaković, Russification

Potencijal konzervatorsko-restauratorske dokumentacije kao izvora informacija za knjižnični katalog

Đuro Singer

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

djsinger@nsk.hr

Sanda Milošević

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

smilosevic@nsk.hr

Tamara Štefanac

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

tstefanac@nsk.hr

Libellarium 15 (2) 2024: 111–130

Stručni rad / Professional paper

UDK: 005.922:025.3

Primljeno / Received: 13. rujna 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 10. studenog 2024.

doi: 10.15291/libellarium.4545

Sažetak

Cilj. Cilj je rada pokazati kako konzervatorsko-restauratorska dokumentacija može pridonijeti obujmu i vrijednosti informacija koje donosi knjižnični katalog. Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija može biti vrijedan izvor informacija pružajući podatke o stanju, povijesti i očuvanju građe. Dostupnost tih informacija promiče transparentnost i posvećenost brizi o kulturnoj baštini.

Pristup/metodologija/dizajn. Istraživanje uključuje analizu pravnog okvira, etičkog kodeksa i smjernica kako bi se pokazala odgovornost stručnjaka koji se bave zaštitom kulturne baštine te izdvojene slučajeve knjižničnih i konzervatorskih zapisa izrađenih u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Osim toga, prikazujemo razvoj konzervatorsko-restauratorske dokumentacije kroz primjere iz povijesti, razvoj pisanih obrazaca i tehnologije uz poseban prikaz kontinuiranog razvoja i strukture baze podataka, odnosno dokumentacijske djelatnosti Odjela Zaštita i pohrana u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

Rezultati. Rad problematizira čest nesrazmjer raznovrsnosti podataka koji se nude korisnicima kroz kataloge i svih podataka koji bi im mogli biti dostupni kada bi se manje baze podataka koje se koriste u svakodnevnom poslovanju knjižnica koristile kao izvor za dopunu kataloga. Takva otvorenost dijeljenjem informacija stvara dodatno povjerenje korisnika, ali i dokazuje da je očuvanje kulturne baštine jedan od osnovnih ciljeva knjižnica.

Originalnost/vrijednost. Rad predstavlja znanja stečena višegodišnjim radom na konzervatorsko-restauratorskoj dokumentaciji i potencijal dostupnih podataka za knjižnične kataloge i slične sustave. Iako ponekad konzervatorsko-restauratorska dokumentacija može sadržavati osjetljive informacije pa posebnu pozornost treba posvetiti tome što može i treba biti javno dostupna informacija, u praktičnom smislu, ne postoje velike zapreke koje bi spriječile da se informacija o postojanju dokumentacije koristi u knjižničnom katalogu koji je korisnicima i istraživačima osnovni izvor informacija o knjižničnoj građi. S obzirom na vrijednost građe koja se čuva u zbirka posebne vrste Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu i posebnu pozornost koja se posvećuje njezinu čuvanju, originalnost je i vrijednost nastale konzervatorsko-restauratorske dokumentacije neupitna. Rad donosi analizu i usporredbe zapisa o istoj jedinici baštinske građe koje su izradili knjižničari s onima koje su izradili konzervatori te predlaže mogućnosti objedinjavanja informacija. Dodatno, u radu se iznosi povijesni pregled razvoja konzervatorsko-restauratorske dokumentacije u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu što daje uvid budućim istraživačima povijesti konzervacije i restauracije na primjeru nacionalne knjižnice.

KLJUČNE RIJEČI: konzervatorsko-restauratorska dokumentacija, katalogizacija, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, metapodaci

1. Uvod

Svaki oblik zaštite kulturnog dobra mora biti dokumentiran kao dokaz i podsjetnik na stanje očuvanosti kulturnog dobra, specifičnosti restauratorskih intervencija i rezultate tih intervencija. Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija, dakle, u najširem smislu obuhvaća sve formalne i neformalne dokumente koji su u direktnoj vezi s konkretnim kulturnim dobrom, bilo da su prikupljeni u papirnatom ili elektroničkom obliku. Dokumentiranje je ključno jer osigurava transparentnost procesa, dosljednost i učinkovitost za faze procesa (o)čuvanja kulturnog dobra. Stvaranje konzervatorsko-restauratorske dokumentacije rezultat je multidisciplinarnog pristupa pri čemu svaki stručnjak daje svoj specifični doprinos u okviru svojih kompetencija. U konačnici, dokumentacija je važna i kao izvor neophodnih informacija za buduća istraživanja, daljnje restauracije ili kao obrazovni resurs.

2. Pravni okvir, etički kodeks i smjernice

Venecijanska povelja o konzerviranju i restauriranju iz 1964. godine obvezuje potpisnike da se prilikom zaštite kulturnih dobara vodi jasna dokumentacija te da ju se pohranjuje i omogućiti njezina dostupnost (*The Venice Charter 1964*).

Objašnjavajući potrebu vođenja dokumentacije za kulturna dobra Ivo Maroević (1986, 267) navodi važnost svake metodologije, odnosno svake struke koja dolazi u doticaj s kulturnim dobrom s naglaskom na dužnost dokumentiranja saznanja.

Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara u Republici Hrvatskoj (*Zakon o zaštiti i očuvanju*

kulturnih dobara 2023), između ostalog, navodi da je dokumentacija o kulturnim dobrima dio pokretnih kulturnih dobara. Isto tako propisana je obaveza pribavljanja prethodnog odobrenja za radove od nadležnog tijela, kao i kreiranja izvješća o stanju, konzerviranju i restauriranju kulturnih dobara.

Visoka razina odgovornosti kod stručnjaka koji se bave zaštitom kulturnih dobara temelji se na čvrstim etičkim načelima i smjernicama koje možemo pronaći u dokumentima različitih organizacija vezanih za struku. Za primjere su uzeti etički kodeksi i smjernice Američkog instituta za konzervaciju iz 1994. godine (*Code of Ethics and Guidelines for Practice*), zatim Kanadskog udruženja profesionalnih konzervatora iz 2009. godine (*Code of Ethics and Guidance for Practice*), Instituta za konzervaciju iz 2020. godine (*Professional Standards and Judgement & Ethics*) i Europske organizacije konzervatora-restauratora iz 2004. godine (*Professional Guidelines*). Ti dokumenti imaju zajedničke aspekte etičnosti i smjernica za stručnjake koji rade na zaštiti kulturnih dobara, a to su:

- poštovanje karaktera kulturnog dobra i njegova značaja za okolinu
- postizanje najviših standarda prilikom odabira vrste radova, bilo da se radi o istraživanjima, prevenciji ili konzervatorsko-restauratorskim radovima
- težnja za edukacijom, razvojem i doprinosom unutar struke, ali i svijest o vlastitim ograničenjima kada su u pitanju vještina i znanje
- visoka odgovornost i transparentnost prilikom odabira metoda i materijala za radove, otvorenost za suradnju sa stručnjacima drugih profesija
- obaveza izrade temeljite i potpune dokumentacije za sve faze radova
- čuvanje dokumentacije i omogućavanje odgovarajućeg pristupa dokumentaciji drugima jer je ona neprocjenjiv dio povijesti kulturnog dobra.

Osobiti naglasak stavlja se na dugoročnu vrijednost zapisanoga, a samim time i na razloge za dugotrajno čuvanje dokumentacije. To su dokumenti koji opisuju metodologiju rada, upotrijebljene materijale, zapažanja i iskustvo rada konzervatora kojeg će nadživjeti zapisano, a poslužiti će kao istraživačka vrijednost, rezultat napretka konzervatorsko-restauratorske struke, kao i svih onih struka koje će iz nekog razloga pregledavati dokumentirano.

3. Kratki osvrt na razvoj konzervatorsko-restauratorske dokumentacije

Svijest o važnosti dokumentiranja konzervatorsko-restauratorskih radova u Hrvatskoj dulja je od stoljeća. Poznate su nam bilježnice restauratora Ferde Gogle¹ u koje je numerirao, opisivao obavljene radove i datirao još davne 1916. godine kao djelatnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. Njegov nasljednik Zvonimir Wyroubal također nastavlja s praksom dokumentiranja radova koje provodi nad kulturnim dobrima (Vokić 2004/2005). Od te opisne i vizualne dokumentacije razvili su se nešto sustavniji obrasci koji su imali već tiskane kategorije prema temama koje su se kroz desetljeća iskristalizirale kao osnova koju treba zapisati (objekt,

¹ Bilježnice u kojima je Ferdo Gogle dokumentirao radove danas se čuvaju u Hrvatskom restauratorskom zavodu u Zagrebu.

naziv, dimenzije, materijal, datacija, vlasnik i slično), a uvijek ih je pratio i onaj narativni dio koji je davao veću slobodu autoru da opiše ono što vidi. Razvojem tehnologije, stručnjaci u institucijama kreirali su elektroničke dokumente različitih formata kako bi olakšali praćenje radova, dostupnost i razmjenu informacija, kao i vlastito poslovanje. Razvijali su svoje elektroničke baze podataka ili nadopunjavali one koje im služe za primarnu djelatnost (primjerice, u muzejima). Zbog nedostatka gotovog rješenja, radilo se o kombinaciji papirnatih, digitaliziranih i izvorno digitalne dokumentacije. Raznorodnost oblika dokumentacije, u većini slučajeva, znači navođenje općih podataka o kulturnom dobru na svim oblicima dokumentacije kako bi se sa sigurnošću, tada i godinama nakon, moglo utvrditi da navedena dokumentacija pripada konkretnom kulturnom dobru. Kreiranje elektroničke baze podataka za konzervatorsko-restauratorsku djelatnost koja bi obuhvatila sve razine rada do sada se pokazalo kao veliki izazov jer potrebe institucija nisu jednake. Činjenica je da ne rade s istim vrstama kulturnog dobra pa u praksi znači da bi se za potrebe jedne institucije razvijale kategorije koje druge institucije možda uopće neće koristiti i obrnuto.

Laura McCann definira pojam konzervatorske dokumentacije općenito kao „trajne zapise izrađene kako bi opisali konzervatorske aktivnosti prilikom ispitivanja, kvantitativnog i kvalitativnog testiranja i radova“ (McCann 2013). Upravo ti trajni zapisi o kulturnom dobru i važni za njega, iz različitih aspekata, uključuju:

- bilješke o stanju *in situ* koje se odnose na stanje i smještaj kulturnog dobra
- bilješke tijekom hitnih intervencija na terenu
- laboratorijska istraživanja (analiza mikropresjeka, veziva, materijala i slično)
- bilješke o stanju i oštećenjima kulturnog dobra prije radova
- grafičku dokumentaciju
- fotodokumentaciju kao i druga potrebna specijalna snimanja svih faza radova
- bilješke tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova
- bilješke o korištenim materijalima i tehnologijama tijekom radova
- arhivska istraživanja, povijesno-umjetničke crtice i bilješke iz literature o kulturnom dobru
- potvrde o preuzimanju i vraćanju kulturnog dobra
- smjernice za čuvanje kulturnog dobra i slično.

Ryan Lieu i Alberto Campagnolo (2022, 2) ističu da se radi o vizualnim i tekstualnim podacima koji „bilježe povijesne dokaze“. Lieu i Campagnolo koriste dva značajna termina. Prvo, koriste termin „konzervatorski zapisi“ (2022, 2) koje stavljaju u jednakovrijedni kontekst s knjižničnim i muzejskim zapisima. Drugo, koriste termin „legacy data“ (2022, 2) za konzervatorsko-restauratorske podatke sugerirajući da se često radi o nestrukturiranim, povijesnim podacima koji nisu dijelom aktivnog informacijskog sustava baštinske ustanove, ali koji imaju svoju vrijednost. Smatraju da su konzervatorski podaci kvalitetni dodaci muzejskom i knjižničnom katalogu, ali da se često ne uklapaju u već postojeće metapodatkovne kataložne sheme (2022, 3).

4. Bilježenje podataka o konzervatorsko-restauratorskim radovima u Odjelu Zaštita i pohrana Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

Tijek dokumentiranja poslovnih aktivnosti Odjela Zaštita i pohrana ocrtan je u *Prijedlogu procedure o provedbi mjera u području fizičke sigurnosti knjižnične građe u prostorijama Odsjeka za restauraciju i mikrografiju i Odsjeka za uvez i opremanje knjižnične građe* iz 2012. godine kojem je bilo namijenjeno da se usvoji kao interna procedura. Način izrade konzervatorsko-restauratorske dokumentacije na sadržanoj razini određen je internom *Uputom za ispunjavanje konzervatorsko-restauratorske dokumentacije* dostupnom na poslužitelju NSK-a.

Do 2007. godine poslovna dokumentacija te dokumentiranje konzervatorsko-restauratorskih radova u Odjelu Zaštita i pohrana stvarana je na dva načina. Izvorno elektronički dokumenti ispisivani su i čuvani u registratoru ili su na obrascima rukom ispisivani podaci. Potom je izrađena MS Access baza podataka sa suženim sadržajnim i funkcionalnim opsegom,² od 2009. nadograđivana. Ta je baza bila podijeljena u dva dijela koja su međusobno dijelila osnovni upisni obrazac (kasnije pretvoren u listu upisanih). U tom obrascu nalazili su se osnovni podaci o jedinici građe. Dva dijela baze kasnije su se zbog grafičkih elemenata kolokvijalno nazvali „crvenom“ i „plavom“ bazom. „Crvena“ je osim upisnog obrasca sadržavala i obrasce Restauracija i knjigovežnica dok se u „plavoj“ vodila dokumentacija o cjelovitim snimanjima građe (nevezano za konzervatorsko-restauratorske radove). „Crvena“ je baza kasnijom promjenom programske platforme pretvorena u module Restauracija, Knjigovežnica i Fotodokumentacija, dok se „plava“ pretvorila u modul Digitalizacija.

Godine 2016. izrađen je *Izveštaj o konzervatorsko-restauratorsko dokumentacijskoj bazi podataka*³ i pristupilo se izradi novog sustava. Tijekom 2017. podaci su prebačeni u novu aplikaciju izrađenu u programskom okviru Codelgniter na kojem se kontinuirano rade prilagodbe koje prate radni proces. Informacijski sustav konzervatorsko-restauratorskih radova (dalje u tekstu: K-R-NSK) izrađen je kao elektronička baza strukturiranih i nestrukturiranih podataka te pridruženih elektroničkih dokumenata. Kroz nju se evidentiraju brojni relevantni podaci za poslovanje Odjela, poput datuma ulaza građe na odjel, radova ili drugih zahtjeva, tj. razloga zbog kojih je građa preuzeta, djelatnika koji s jedinicom rade neovisno o tome u kojem procesu odjela, datuma izlaza s odjela i dr. Popis poslova koje djelatnici Odjela Zaštita i pohrana obavljaju definirani su *Pravilnikom o unutarnjem ustroju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu* od 1. veljače 2016. godine.⁴

² Godine 2007. na sadržajnom oblikovanju kategorija i modela poslovnih procesa radili su voditeljica Odjela dr. sc. Dragica Krstić, djelatnici procesa Konzervacija i restauracija Andro Šimičić, Suzana Njegač, Marinka Petti i Đuro Singer te djelatnici procesa Opremanje i uvez građe Martina Pavec i Stanislava Rakić.

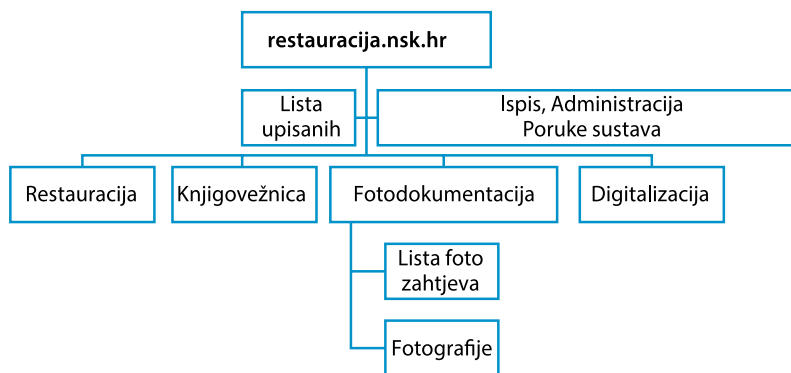
³ Izveštaj o konzervatorsko-restauratorsko dokumentacijskoj bazi podataka izradila je Tajana Žarković u rujnu 2016, a analizu sustava iz perspektive upravljanja informacijama Tamara Štefanac 2020. godine.

⁴ *Pravilnikom o unutarnjem ustroju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, 2020. .... poslovi povezani uz prihvat, smještaj i čuvanje knjižnične građe Knjižnice i drugih imatelja, cirkulaciju knjižnične građe, reviziju knjižničnog fonda, provođenje inventure, izradu prijedloga za popunjavanje fonda, izlučivanje knjižnične građe za zbirke, pregled fizičkog stanja fonda, izradu ili popravak uveza knjižnične građe, pripremu i povrat knjižnične građe za izložbe, provođenje stručnog nadzora o stanju knjižnične građe Knjižnice i drugih imatelja, predlaganje mjera i izradu elaborata za zaštitne radove, preventivnu zaštitu građe, pripravnost i odgovor na izvanredne situacije i katastrofe, konzerviranje i restauraciju knjižnične građe, izradu stručnih analiza, smjernica i uputa iz područja zaštite knjižnične građe, sudjelovanje u izgradnji nacionalnog sustava*

Baza podataka K-R-NSK prvenstveno dokumentira radove konzervacije i restauracije (uključeno i rad na uvezu) građe zaprimljene na Odjel Zaštita i pohrana te ne sadrži strukturirane podatke o ostalim poslovnim aktivnostima koje se provode i unutar procesa Konzervacija i restauracija i unutar drugih procesa Odjela.

4.1. Kvalitativna analiza podataka koji se bilježe u bazi K-R-NSK kroz procese rada

U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu baza podataka konzervatorsko-restauratorskih radova (K-R-NSK) vrijedan je alat za čuvanje podataka vezanih za tretiranu građu i njezino čuvanje. Sama baza podijeljena je u četiri glavna dijela i to: restauracija, knjigovežnica, fotodokumentacija i zaštitna snimanja (Slika 1).⁵

Slika 1. Shematski prikaz organizacije kategorija podataka u bazi podataka K-R-NSK (autorica: Tamara Štefanac, 2020)

Osnovne kategorije podataka koje nedvosmisleno označavaju jedinicu građe i automatski se preuzimaju u druge module kada se oni aktiviraju jesu ID, signatura, Inv. broj, RES, naslov, autor, mjesto izdanja, godina izdanja, vrsta građe, pismo, jezik, vlasnik, datum unosa. Ti podaci unose se na ulaznoj stranici baze podataka koju zovemo „lista upisanih“. Unutar svakog modula nalaze se dodatne kategorije informacija.

Tako **modul Restauracija** sadrži strukturirana polja: metode rada, materijali i uvez čije se vrijednosti označuju i upisuju pomoću predefiniраниh lista i polja za upis broja listova prije i nakon radova. Kod metoda rada može se označiti klasična ručna restauracija, ručna restauracija na suho, restauracija u bloku (sve metode ručne restauracije), dolijevanje papirne kaše i laminacija (metode strojne restauracije). Izbor vrste materijala od koje je izrađena jedinica građe koja se restaurira (ne i materijala koji se koristi za restauraciju) te vrste uveza i opreme izvodi se iz predefiniране liste pomoću padajućeg izbornika. Unutar modula Restauracija nalaze se i zajedničke kategorije koje se odnose na pisanu dokumentaciju i veze na fotozahtjeve. U pisanoj dokumentaciji tako postoje odvojena polja za upis zatečenog stanja

zaštite i trajnog očuvanja knjižnične baštine, osposobljavanje i stručno usavršavanje djelatnika koji obavljaju poslove na konzervaciji i restauraciji knjižnične građe, sudjelovanje u programima za stručno usavršavanje knjižničara, upoznavanje šire javnosti s problematikom zaštite pisane baštine.“

⁵ Ovo su uvriježeni termini, odnosno skraćeni naslovi procesa u Odjelu Zaštita i pohrana.

prije konzervatorsko-restauratorskih radova sa zasebnim poljem za upis uzroka oštećenja, predviđene radove sa zasebnim poljem za upis korištene literature (to je polje dijeljeno s modulom Knjigovežnica) i polje za izvršene radove sa zasebnim poljima za upis korištenih materijala, prijedloge čuvanja građe i utrošeno vrijeme.

Modul Knjigovežnica nastavno na to ima polja za upis zatečenog stanja uveza i konzervatorsko-restauratorskih radova na uvezu. Svi dijelovi pisane dokumentacije također imaju i polja za upis djelatnika koji su radove obavljali i datume početka i završetka. Knjigovežnica kao poseban dio ima specifičan detaljan prikaz gdje se kvačicama označavaju unaprijed navedeni elementi bloka, korica i zaštitne opreme prije i nakon radova.

Sam postupak počinje preuzimanjem građe u Odjel Zaštita i pohrana. Tijekom procesa obrade i opisa građe na Odjelu nastat će vrijedni podaci koji se bilježe u bazi podataka K-R-NSK i najčešće nisu dijeljeni u ostalim knjižničnim sustavima. Osim tehničkog pregleda svake pojedine jedinice, važno je uočiti sve nedostatke koji utječu na kasnije radove. Za početak u listu upisanih unose se bibliografski podaci o naslovu, autoru, mjestu i godini izdanja, vrsti građe, jeziku, pismu, dimenzijama, Odjelu ili Zbirci iz kojih je jedinica došla u Odjel Zaštita i pohrana i slično. Većinu tih podataka moguće je pronaći i u kataloškim zapisima knjižnice. Međutim, znatno je veći broj podataka koji nastaju tijekom pregleda građe i radova koji nisu zabilježeni u knjižničnom katalogu. Zato posebnu važnost ima detaljan opis djela u koji se unose podaci koji često u katalogima nisu navedeni. To podrazumijeva npr. precizan poređak listova uz navođenje mjesta na kojima se nalaze prilozima ili listovi van paginacije, mjesta s krivo otisnutom paginacijom, listove uvezane na pogrešnim mjestima i slično. To posebnu važnost ima kod jedinica koje se tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova razvezuju ili koje nisu uvezane u izvornom obliku. Ako jedinica nema izvorne numeracije, olovkom se vrši folijacija, što je također podatak koji se tada unosi u bazu.

Od ostalih podataka koji se uglavnom ne mogu pronaći u knjižničnim katalogima ovdje se još zapisuju i podaci o tipografskim specifičnostima, poput ukrašenih inicijala ili vinjeta, marginalija i drugih neizvornih upisa tintom ili žigovima, ukrasa na koricama i uvezu, *ex libris* te vodeni znakovi koji direktno utječu na pristup postupcima zaštite. Dodatne podatke posebne vrste unose konzervatori-restauratori. Ovdje podatke dijelimo na one o zatečenom stanju jedinica (način i materijali uveza, presvlačni i osnovni materijali, vrsta papira, mehanička, biološka ili kemijska oštećenja), a posebna pozornost daje se rukopisima, crtežima, ali i drugim vrstama građe u kojima postoje rukom uneseni sadržaji gdje stabilnost materijala korištenih u izradi jedinice usmjerava i konzervatore-restauratore u daljnjim radovima. Sljedeća kategorija podataka odnosi se na predviđene radove (planirani konzervatorsko-restauratorski radovi na jedinici, ispitivanje kiselosti papira ili topivosti tinte, mikroskopska identifikacija vlakana papira/kože/ljepila, razvezivanja bloka, konzervacije, rekonstrukcije ili restauracije listova i/ili korica do izrade zaštitne mape/kutije/košuljice). Zadnja kategorija podataka vezana uz konzervatorsko-restauratorske radove odnosi se na unos podataka o izvršenim radovima. Osim popisa poslova navode se i svi materijali korišteni tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova poput materijala za čišćenje (spužve, gumice, kistovi), vrsta papira, ljepila, konca, platna ili kože, ljepenke ili kartona itd. Snimanje za fotodokumentaciju ponavlja se repliciranjem snimaka napravljenih prije restauracije.

Još jedna zajednička kategorija koju nalazimo u modulima Restauracija i Knjigovežnica jest veza na fotodokumentaciju. **Modul Fotodokumentacija** sastoji se od viših kategorija Fotografije i Fotozhtjevi. Kategorija Fotografije osim osnovnih podataka o građi sadrži i strukturirana polja koja je potrebno označiti pojedinačno ili više njih istovremeno, a označavaju

koja je vrsta snimanja izvršena na jedinici građe: mikrofilm, sken, foto, graf, UV, IR, Mikro te ima mogućnost umetanja samih fotografija. Kategorija Fotozahtjevi sadrži informaciju o broju zahtjeva, polje za opis u koje konzervatori unose što točno žele da bude snimljeno na jedinici građe, polja za upis djelatnika koji je zahtjev predao i datume predaje i izvršenja zahtjeva.

Uz tu kategoriju povezano je snimanje građe za potrebe konzervatorsko-restauratorske fotodokumentacije. Osim uobičajenog snimanja 3D prikaza objekta snimaju se i razni detalji oštećenja, izvorna oprema poput kopči ili vezica, ali po potrebi i posebni UV ili IC snimci. Snimanje se, ovisno o vrsti i stanju građe, vrši fotoaparatom ili na skeneru. Nakon početnog snimanja svaka jedinica dobiva redni broj (RES) po kojem se kasnije snimci mogu naći u fotodokumentaciji.

Svi ti podaci i datoteke koriste se na kraju kako bi se osiguralo da se građa u cjelovitom i „ispravnom“ stanju vraća na lokaciju na kojoj se čuva. Važnost je svih tih podataka neupitna, prije svega za konzervatore i restauratore, ali uz preinake može biti od velike važnosti i za interne i vanjske korisnike.

Modul Digitalizacija je modul u kojem se bilježe jedinice na kojima je obavljeno zaštitno snimanje u cijelosti (skeniranje ili mikrofilmiranje). Već spomenute osnovne kategorije podataka dijeli s modulom Restauracija, ali sadrži izdvojena polja za upis napomena, opisa djela i razloga snimanja (zaštita, izložbe, projekti i dr.). Sadrži i strukturirana polja s oznakama za traženo i izvršeno snimanje; datum izvršenja, ime izvršitelja te broj listova i snimaka (mikrofilmiranje ili skeniranje).

U proteklih petnaest godina korištenja baze podataka za navedene svrhe uneseni su zapisi za oko 15 000 jedinica građe od čega se oko dvije trećine odnosi na opis građe prije zaštitnih snimanja (digitalizacija i mikrofilmiranje), a trećina na opis građe na kojima su vršeni konzervatorsko-restauratorski radovi ili priprema građe za posudbe za potrebe izložbi ili sličnih događanja. Vezano uz konzervatorsko-restauratorske radove fotodokumentirano je gotovo 5000 jedinica pri čemu je izrađeno gotovo 100 000 datoteka (TIF i JPG formati).

4.2. Primjeri usporedbe podataka dostupnih u katalogu NSK-a i u bazi podataka K-R-NSK

Proučavanjem brojnih knjižničnih kataloga u Europi i šire vidljivo je kako se podaci koji se mogu pronaći u konzervatorsko-restauratorskoj dokumentaciji mogu iskoristiti i u katalozima. Istraživačima vrlo korisni mogu biti podaci o postojanju vodenih znakova, tipografskih elemenata ili rukom unesenih detalja. Nadalje, detaljniji materijalni opisi pomažu korisnicima da brže nađu ono što im je u jedinici potrebno i time smanje vrijeme koje jedinica provodi izvan idealnih spremišnih uvjeta. Ako se u katalog unesu podaci o izvornom ili neizvornom uvezu, prisutnosti ili nedostatku priloga i slično, korisnici mogu i bez dolaska u knjižnicu znati može li im neka jedinica biti od koristi ili ne. Treba posebno naglasiti postojanje osjetljivih materijala ili tehnika kako bi korisnici prije korištenja znali da s građom treba postupati posebno oprezno i u suradnji s djelatnicima pojedinih zbirki. Naravno, na kraju, izrazito je važno da svi podaci o zaštitnim snimanjima budu u katalogu s poveznicom na mrežno mjesto gdje se preslikama može pristupiti ili informacijom o tome da je građa dostupna na mikrofilmu što je, iz aspekta zaštite, uvijek bolja opcija od korištenja izvornika. Kroz Tablice 1, 2 i 3 prikazani su podaci za tri jedinice građe (crtež, knjiga i karta) koji su

zajednički knjižničnom katalogu NSK-a i bazi K-R-NSK. Kroz Tablicu broj 1a, 2a i 3a prikazani su dodatni podaci za iste jedinice građe koje su u bazi K-R-NSK zabilježili konzervatori-restauratori, knjižničari i fotografi tijekom provedenih radova.

Tablica 1. Podaci o zapisu koji su zajednički knjižničnom katalogu NSK-a i bazi K-R-NSK

Babić Ljubo: Biskup na odru⁶	
Podaci o zapisu koji su zajednički knjižničnom katalogu NSK-a i bazi K-R-NSK	
Lokacija/Signatura:	/ nije vidljiva korisnicima
Naslov:	Biskup na odru
Autor:	Ljubo Babić
Vrsta građe:	vizualna građa, crtež
Materijalni opis	1 crtež, kreda, 550 x 465 mm
Dimenzije:	550 x 465 mm
Reprodukcija:	izvornik digitaliziran. Zagreb: NSK, 2020
Zaštita/stanje:	pregledano 20201212; restaurirano, opremljeno
Napomena (o izvornim upisima olovkom na jedinici):	inicijali autora d. d. olovkom Lj. B. // 1951.
Opis/Sažetak:	prikaz glave biskupa u profilu, na odru
ID zapisa ⁷	001092378

Tablica 1a. Dodatni podaci u bazi K-R-NSK

Babić Ljubo: Biskup na odru	
Dodatni podaci o jedinici u bazi K-R-NSK	
Debljina lista:	0,2 mm
Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija: zatečeno stanje	<ul style="list-style-type: none"> • donji lijevi ugao: inicijali autora i godina • papir industrijske proizvodnje, diskolorirao, sadrži lignin, kiseo, moguća prisutnost plijesni • ostaci ljepljivih traka • gore desno signiran
Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija: predviđeni radovi	<ul style="list-style-type: none"> • mjerenje dimenzije i debljine lista, mjerenje pH vrijednosti, analiza topivosti žigova, analiza sastava papira, dezinfekcija, mehaničko čišćenje, pranje i neutralizacija listova, čišćenje, neutralizacija i restauracija papirnate korice

⁶ Knjižnični katalog NSK. URL: https://katalog.nsk.hr/F/?func=direct&doc_number=001092378.

⁷ ID zapisa u knjižničnom katalogu NSK-a ne prenosi se u bazu podataka K-R-NSK.

Babić Ljubo: Biskup na odru	
Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija: izvršeni radovi	<ul style="list-style-type: none"> • izmjerena debljina lista • izmjerena pH vrijednost • analiza kiselosti listova, topivosti žigova • mehaničko čišćenje spužvicom • mokra i suha restauracija • upotreba japanskog papira
Fotodokumentacija:	4 skena
Autor zapisa:	Đuro Singer, Karmen Lečić, Damjan Kopričanec

Tablica 2. Podaci o zapisu koji su zajednički knjižničnom katalogu NSK-a i bazi K-R-NSK

Cellarius, Andreas: Architectura militaris...⁸	
Podaci o zapisu koji su zajednički knjižničnom katalogu NSK-a i bazi K-R-NSK	
Lokacija/Signatura:	Zbirka rukopisa i starih knjiga: BZ 248
Naslov:	Architectura militaris oder gruendtliche Underweisung der heuttiges tages so wohl in Niederlandt als andern oertern gebraeuchlichen Fortification oder Vestungsbau :auss den besten Authoribus zusammen getragen und in ein vollkommen Werck gebracht
Autor:	Cellarius, Andreas
Vrsta građe:	knjiga
Materijalni opis:	[4], 344 str., s tablama A-XXXX : ilustr. ; 2o (38 cm)
Dimenzije:	38 cm
Izdanje	Editio secunda
Impressum	Amstelodami : apud viduam et haeredes lodoci lansonii, 1656.
Bivši vlasnik	Zriniana
Zaštita/stanje	restauracija provedena; podaci još nisu ažurirani
Mjesto izdavanja	Nizozemska – Amstelodami
Ostali autori	Janssonius, Jodocus
Drugi naslov	Architectura militaris
ID zapisa	000600421

Tablica 2a. Dodatni podaci u bazi K-R-NSK

Cellarius, Andreas: Architectura militaris...	
Dodatni podaci o jedinici u bazi K-R-NSK	
Potpune dimenzije: Jezik, pismo:	38.1 x 24.4 x 5.5 njemački, gotica
Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija: zatečeno stanje	<ul style="list-style-type: none"> • predlist, 2 nepaginirana lista, dalje izvorna paginacija • 13 komada tabli • izvorno neobrezana knjiga zbog čega dimenzije listova variraju • tisk crn, kvalitetan • naslovnica ilustrirana • inicijali teksta ukrašeni na tri lista iza naslovnice, str. 7, str. 163, str. 225 (36 x 36 mm) • u ostatku knjige inicijali su povećani, ali ne i posebno ukrašeni (cca 12 x 12 mm) • tiskarske oznake na str. 162. (kraj prve knjige); str. 224 (kraj druge knjige) – životinjski motivi na stranama i ljudsko lice u sredini • žigovi Kr. sveučilišne knjižnice u Zagrebu na naslovnici, sljedećem listu i str. 1 • na pozadini prednje korice naljepnica s 2 prekrivena upisa (stara signatura NSK) i upisom tintom 221.A.5. ispod naljepnice olovkom 163 • mrvice i ostaci biljnog porijekla uz zadnju koricu • narativni opis zatečenog stanja
Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija: predviđeni radovi	<ul style="list-style-type: none"> • mjerenje dimenzije i debljine lista, mjerenje pH vrijednosti, analiza topivosti žigova, analiza sastava papira, dezinfekcija, mehaničko čišćenje, pranje i neutralizacija listova, čišćenje, neutralizacija i restauracija papirnate korice
Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija: izvršeni radovi	<ul style="list-style-type: none"> • izmjerena debljina lista • izmjerena pH vrijednost • analiza kiselosti listova, topivosti žigova • mehaničko čišćenje spužvicom • mokra i suha restauracija • upotreba japanskog papira
Fotodokumentacija:	130 fotografija (uključujući snimanje uočenih vodenih znakova na 5 listova)
Napomena:	Izdanje iz 1645. godine digitalizirano je i dostupno na linku: https://shorturl.at/yL8F6
Autor zapisa:	Đuro Singer, Lucija Ašler, Valerija Herceg

Tablica 3. Podaci o zapisu koji su zajednički knjižničnom katalogu NSK-a i bazi K-R-NSK

Petrinović, Ivan: Prometna skica okolice Koprivnice, Ludbrega, Virja⁹	
Podaci o zapisu koji su zajednički knjižničnom katalogu NSK-a i bazi K-R-NSK	
Lokacija/Signatura:	Kartografska zbirka: XI-SK-J-193
Naslov:	Prometna skica okolice Koprivnice, Ludbrega, Virja
Autor:	Petrinović, Ivan
Vrsta građe:	rukopisna kartografska gr., zemljopisna karta
Impresum:	Koprivnica : [s. n.], 1931.
Materijalni opis:	1 zemljop. karta : rukopis : 46 x 38 cm.
Napomena:	tuš, opširna legenda s prometnicama
Reprodukcija i pristup	digitalna reprodukcija. Zg.: NSK, 2021. https://digitalna.nsk.hr/?pr=iiif.v.a&id=601763
UDK:	912.43(497.5)
ID zapisa:	000807974
Predmet:	Koprivnica (okolica), Podravina
Žanr/oblik: ¹⁰	Prometne karte

Tablica 3a. Dodatni podaci u bazi K-R-NSK

Petrinović, Ivan: Prometna skica okolice Koprivnice, Ludbrega, Virja	
Dodatni podaci o jedinici u bazi K-R-NSK	
Jezik, pismo:	hrvatski, latinica
Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija: zatečeno stanje	<ul style="list-style-type: none"> karta je izvedena crnom tintom na poluprozirnom paus papiru, ostali detalji različitim bojama tinti (crvena, plava, žuta) signatura crvenim flomasterom dolje desno i na pozadini gore lijevo dolje desno žig na poleđini kemijskom upisana oznaka ZK 114/1982, desno dolje olovkom upisana signatura površina papira je valovita, diskolorirana, krta i valovita, mjestimice ima poderotine narativni opis zatečenog stanja
Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija: predviđeni radovi	<ul style="list-style-type: none"> mjerenje pH vrijednosti, ispitivanje prisutnosti lignina, analiza topivosti boja, mehaničko čišćenje, neutralizacija, sanacija poderotina i pregiba

⁹ Knjižnični katalog NSK. URL: https://katalog.nsk.hr/F/?func=direct&doc_number=000807974.

¹⁰ Žanr/oblik u zapisu knjižničnog kataloga NSK-a ne prenosi se u bazu podataka K-R-NSK.

Petrinović, Ivan: Prometna skica okolice Koprivnice, Ludbrega, Virja	
Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija: izvršeni radovi	<ul style="list-style-type: none"> • izmjerena pH vrijednost • analiza topivosti boja (stabilna crna tinta dok su druge topive) • mehaničko čišćenje spužvicom • ravnanje • ojačane poderotine i pregibi • upotreba japanskog papira
Fotodokumentacija:	8 skenova
Autor zapisa:	Đuro Singer, Karmen Lečić

5. Knjižnični katalogi i informacijski sustavi – korisnička perspektiva

Dosadašnje su rasprave o zadacima knjižničnih kataloga brojne, a ovim se radom želi doprinijeti shvaćanju knjižničnog kataloga kao informacijskog sustava kojem je zadaća ne samo identificirati građu i omogućiti joj pristup, nego doprinijeti njezinu boljem razumijevanju. Gjurković-Govorčin (2013) razmatrala je koncepte poslovanja i zadatke novih naraštaja knjižničnih kataloga. Osim što navodi nove sadržaje koje suvremeni katalogi sadrže, razmotrila je i njihovu strukturu te pristupačnost i koristi za korisnika. Što donosi uvrštavanje konzervatorsko-restauratorskih informacija u knjižnični katalog? Prema Athanasiosu Veliosu one doprinose njegovoj informacijskoj iskoristivosti (2021, 69).

Zanimljiv podatak donosi Laura McCann koja je provela istraživanje o korištenju MARC 583 polja u akademskim knjižnicama u Sjedinjenim Američkim Državama 2011. godine. Rezultati pokazuju da od 122 knjižnice koje su sudjelovale u istraživanju samo njih pet koristi polje 583 za bilježenje podataka konzervatorske provenijencije (McCann 2013). Da je MARC 583 polje prikladno za bilježenje takvih podataka smatraju Jim Hinz i Babette Genrich (2006, 59) i to zato jer podaci o konzervatorsko-restauratorskim radovima postaju dijelom bibliografskih podataka, doprinose transparentnosti i okupljaju sve podatke u istu, pretraživu bazu podataka. Dodatno naglašavaju kako na taj način i knjižničari mogu biti informirani o građi jer im je polje 583 vidljivo u sustavu, a podaci su redovno održavani zajedno s knjižničnim katalogom (2006, 59). Uporabu MARC polja 583 preporučuje i Elizabeth Hobart (2018, 127). Lundy Winslow povezuje konzervatorsko-restauratorske informacije s MARC poljem 590 koje se odnosi na podatke o pojedinom primjerku jedinice građe (Winslow 2008, 165). Informacija o točno određenom primjerku posebice je važna u slučaju pristupa digitaliziranoj građi koju istraživači neće konzultirati u fizičkom obliku te u tome aspektu valja promatrati konzervatorske informacije vezane uz materijale, korištene pigmente, analize oslika i slično. Takve informacije Ryan Lieu dovodi u vezu s predstavljanjem pogrešnih informacija „misrepresentations“ navodeći da „konzervatorska dokumentacija ima ključnu ulogu u sprečavanju pogrešnog predstavljanja kulturnog dobra i informacija koje ono sadrži“ (2021, 28). Osim polja 583 i 590 u ovom se kontekstu mora spomenuti i polje 563 koje korisnicima donosi informacije o uzevu prije svega stare i rijetke građe.

Primjer takvog obogaćivanja knjižničnog kataloga vidljiv je i na primjeru Duke University Library. Digitalizirali su konzervatorsko-restauratorsku dokumentaciju za nešto više od 1400

primjeraka knjižne građe na kojima su provodili konzervatorsko-restauratorske radove od 1997. godine do danas (Hebert 2023). *Conservation Documentation Archive* dostupan je kao online katalog, pretraživ po kategorijama i s mogućnošću filtriranja informacija. Napravljena je zabilješka unutar knjižničnog kataloga preko MARC polja 590 koje se prikazuje kao stavka „local notes“ i u njemu je link koji vodi do konzervatorsko-restauratorske dokumentacije (Joel Hawkins Papers, n. d.).

Kada pišu o „copy-specific“ informacijama knjižničari često sugeriraju samo provenijencijske podatke, a rijetko one koje su iz jedinice građe apstrahirali konzervatori. Alberto Campagnolo (2021, 173) sugerira da se knjige trebaju promatrati kao intelektualna djela, ali i kao kulturni objekti i tehnološki artefakti koji u sebi sadrže informacije o povijesti tehnologije, a čega je čitatelj rijetko kada svjestan. Upravo bi metapodaci iz konzervatorskih zapisa mogli osvijestiti i taj aspekt knjižne građe.

Špoljarić Kizivat i Majlinger-Tanocki u razmatranju o podacima o provenijenciji građe u knjižničnom katalogu zaključuju:

„Danas, u novom informacijskom okruženju, kataložni opis više nije dovoljan. Potrebno je ponovno konceptualno preispitati zadatke kataloga te predvidjeti sve moguće korisnike upite i potrebe, kako za sadašnjost, tako i za budućnost.“ (Špoljarić Kizivat i Majlinger-Tanocki 2013, 123)

Autorice su usredotočene na obilježja na građi koja ukazuju na njezino porijeklo i život prije dolaska u baštinsku ustanovu ističući „ex libris, signature (potpisi), natpisi, pečati, marginalije (bilješke na rubu stranice), obiteljski grbovi, različiti simboli“ (2013, 119). Isto ističe i Winslow smatrajući provenijenciju važnim aspektom jedinice građe za knjižničare, ali i za korisnike (2008, 164).

Provenijencijski podaci svakako će biti dostupni i izvan jedinice građe, što će, ovisno o slučaju, konzervator-restaurator istražiti prije samih radova te će stvoriti nove informacije koje govore ne samo o životu građe prije dolaska u knjižnicu, nego i njezinu životu u ustanovi i istraživanjima koja su se radila s njom i na njoj. Dosadašnja istraživanja ukazuju na sve veće razumijevanje za važnost navođenja podataka o provenijenciji. Dolazi vrijeme razumijevanja važnosti navođenja podataka proizišlih iz konzervatorsko-restauratorskih radova, istraživanja i zapažanja, pogotovo kada oni već postoje rasuti u različitim informacijskim sustavima. Inozemne ustanove koje primaju zahtjeve za repatrijaciju građe, za uvid u porijeklo građe za koju se traži povrat u zemlje porijekla, za drugačije postupanje s građom autohtonog stanovništva i drugo, već uviđaju značaj empirijskih podataka proizišlih iz konzervatorsko-restauratorskih istraživanja.

Athanasios Velios (2021, 67) nabraja koristi dijeljenja informacija između konzervatora (ne uzimajući u obzir potrebe drugih baštinskih stručnjaka i istraživača): razumijevanje povijesti materijala i tehnika, procjene uporabe novih materijala pri konzervaciji i restauraciji, identifikacija sličnih oštećenja (korelacije štete), procjene stanja zbirki na nacionalnoj razini te zaključuje: „Kada se radi o dokumentaciji o konzervatorskim radovima financiranim javnim sredstvima, teško je osporavati potrebe dijeljenja [informacija].“ (Velios 2021, 67)

Dugačak je niz istraživača i potencijalnih korisnika takvih informacija u knjižničnom kontekstu: od istraživača stare knjige i rukopisne građe koji traže empirijske podatke vezane uz provenijenciju građe do manje iskusnih studentskih istraživanja, pa i dionika koji financiraju javnim sredstvima sama istraživanja i koristi podataka. Parola ponovne uporabe podataka u znanstvenom sektoru također je sve prisutnija i kada se radi o upravljanjima podacima iz

sektora kulture i kreativnih industrija i sasvim sigurno doprinosi postulatu održivosti poslovanja. S postojećim informacijama moguće je stvoriti nove vrijednosti, nove usluge, pridonijeti održivom i transparentnom poslovanju i upravljanju kulturnim dobrima, te se u tome smislu one mogu smatrati važnim resursom.

Konzervatorsko-restauratorske informacije nisu statične kao što su to (većinom) informacije u knjižničnom katalogu. Sa svakim novim istraživanjem, drugom metodologijom ili samo drugim istraživačem, otkrivaju se novi podaci koji postaju dijelom informacija o građi i koje mogu utjecati na razumijevanje građe. Metapodaci koje mogu stvoriti konzervatori i restauratori „osiguravaju širok opseg intelektualnih pristupnih točaka za sve raznolikiji dijapazon korisnika“ (Gilliland 2016). Gilliland navodi kako (trenutno) definiramo metapodatkovni svijet kroz sljedeće kategorije metapodataka: administrativni metapodaci, opisni, metapodaci o zaštiti, tehnički metapodaci i metapodaci o korištenju (Gilliland 2016). Metapodaci koje stvaraju konzervatori i restauratori pripadaju u kategoriju metapodataka o zaštiti (građe), ali isto tako ulaze u kategoriju opisnih metapodataka, budući da ih, uslijed naravi poslovnih aktivnosti, mogu empirijski dokazati.

Uputno je povući paralelu dostupnosti dokumentacije o kulturnim dobrima u muzejima. Prema *Pravilniku o sadržaju i načinu vođenja dokumentacije o muzejskoj građi i muzejskoj djelatnosti* (2023) propisano da se u sklopu sekundarne muzejske dokumentacije obavezno vodi evidencija konzervatorsko-restauratorskih radova. I raniji su pravilnici imali takva određenja, stoga su i muzejski informacijski sustavi i baze podataka od samog početka razvoja i implementacije u muzeje u Hrvatskoj sadržavale konzervatorsko-restauratorske informacije kao integrirane setove tekstualnih i vizualnih, većinom polustrukturiranih informacija. Korisnici koji imaju uvid u te informacije većinom su interni, muzejski zaposlenici, ali sustavi su kreirani na način da je moguće omogućiti uvid i vanjskim korisnicima u mrežnom pristupu, ovisno o odlukama ustanova i politikama informacijskog poslovanja.

6. Rasprava i zaključak

Knjižnica je informacijsko središte, a knjižnični katalog vrijedan izvor informacija jer nudi pristup pouzdanim i organiziranim informacijama. Ipak, takvi katalogi često ne nude sve informacije koje mogu imati važnost za korisnike i istraživače. Obogaćivanje knjižničnog kataloga konzervatorsko-restauratorskim podacima i informacijama donijelo bi brojne koristi koje bi utjecale na njegovu informacijsku iskoristivost, održivost i transparentnost poslovanja knjižnice. Sve dodatne informacije o stanju građe ili digitalnoj dostupnosti osim informativnog imaju i zaštitni utjecaj koji mogu usmjeriti korisnika da informacije koristi odgovorno i uzimajući u obzir vrijednost građe kao baštine. Podaci koji se unose u bazu podataka K-R-NSK dodana su vrijednost zapisu u knjižničnom katalogu jer konzervator zapisuje informacije i opise za primjerice paginaciju (i njezine specifičnosti), predlist, zalist, žigove, vodene znakove, bilješke, korištene materijale za radove. Navođenje podataka o postojanju fotografija i skenova jedinice, dostupnost preslika također su važni podaci internim i vanjskim korisnicima. Kroz izdvojena tri primjera jedinice građe iz knjižničnog kataloga NSK-a te usporedbom s podacima o tim jedinicama građe iz konzervatorske baze K-R-NSK razvidne su koristi za knjižnične kataloge. Kako su knjižnične

opisne prakse već predvidjele polje 583 u MARC formatu kao potencijalno polje za prikaz postojanja konzervatorsko-restauratorskih podataka, a polje 563 za upis podataka o uvezu, nema velikih tehničkih prepreka koje bi spriječile ustaljivanje te prakse. Glavni je uvjet naravno da se porijeklo podataka može dokazati kroz ostale izvore informacija pa tako i kroz izvornu konzervatorsko-restauratorsku dokumentaciju. Iznimno je važno da svi podaci, i u katalogu i u izvorima informacija koje se kroz katalog prenose, budu redovito ažurirani i terminološki ujednačeni.

Literatura

- Campagnolo, Alberto. 2021. „Digitizing the Materiality of Books. The (Potential) Role of the Conservator.“ U *Conservation Insights 2020. Lectures*, edited by Padma M. Rohilla, 172–88. New Delhi: Indian National Trust for Art and Cultural Heritage (INTACH); INTACH Conservation Institutes (ICI).
- Duke University Libraries. *Joel Hawkins Papers, 1808-[1911]*. Pristupljeno 11. rujna 2024. Joel Hawkins Papers, 1808-[1911] (bulk 1845-1865) - Duke University Libraries Catalog.
- European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations. 2002. *E.C.C.C.O. Professional Guidelines*. Pristupljeno 11. rujna 2024. https://www.ecco-eu.org/wp-content/uploads/2021/01/ECCO_professional_guidelines_III.pdf.
- Gilliland, Anne J. 2016. „Setting the stage.“ U *Introduction to Metadata*. 3. izdanje, uredio Murtha Baca, 1–10. Los Angeles: The Getty Institute. Pristupljeno 11. rujna 2024. <https://www.getty.edu/publications/intrometadata/setting-the-stage/>.
- Gjurković-Govorčin, Rajka. 2013. „Novi naraštaj knjižničnih kataloga: katalog Knjižnica grada Zagreba.“ *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 56, 3: 127–146.
- Hebert, Henry. 2023. „Announcing the Conservation Documentation Archive.“ *Duke University Libraries*. Pristupljeno 11. rujna 2024. <https://blogs.library.duke.edu/preservation/2023/11/30/announcing-the-conservation-documentation-archive/>.
- Hinz, Jim i Babette Genrich. 2006. „Documenting Library Conservation Treatments: Using the 583 Action Note Field in the MARC Record.“ *The Book and Paper Group Annual* 25 (59): 59–64. <https://cool.culturalheritage.org/coolaic/sg/bpg/annual/v25/bpga25-14.pdf>.
- Hobart, Elizabeth. 2018. „Recording Conservation Information. The MARCH 583 Field in Practice.“ *LRTS* 62. br. 3: 127–135. Pristupljeno 11. rujna 2024. <https://journals.ala.org/index.php/lrts/article/view/6730/9064>.
- ICON The Institute for Conservation. 2020. *Professional Standards and Judgement & Ethics*. Pristupljeno 11. rujna 2024. [Icon-Professional-Standards.pdf](https://www.icon-standards.org/Icon-Professional-Standards.pdf).
- Lieu, Ryan i Alberto Campagnolo. 2022. „Modelling Linked Data for Conservation: A Call for New Standards.“ *KULA*, 6. br. 3: 1–8. Pristupljeno 11. rujna 2024. <https://doi.org/10.18357/kula.232>.
- Lieu, Ryan. 2021. „Digitizing Conservation: Developing Data Models for Preservation Data.“ *Archiving Conference* 18: 28–32. <https://doi.org/10.2352/issn.2168-3204.2021.1.0.7>.

Maroević, Ivo. 1986. *Sadašnjost baštine*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske.

McCann, Laura. 2013. „Conservation Documentation in Research Libraries: Making the Link with MARC Data.“ *Library Resources & Technical Services* 57, br. 1: 30–50
Pristupljeno 11. rujna 2024. <https://journals.ala.org/index.php/lrts/article/view/5220/6340>.

Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja dokumentacije o muzejskoj građi i muzejskoj djelatnosti te načinu ostvarivanja uvida u muzejsku građu i dokumentaciju. Narodne novine 21/2023. Pristupljeno 11. rujna 2024. <https://narodne-novine.nn.hr/eli/sluzbeni/2023/21/361>.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. 2016. *Pravilnik o unutarnjem ustroju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu* (interni dokument), na snazi od 1. 2. 2016. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu.

Špoljarić Kizivat, Marijana i Majlinger-Tanocki, Inge. 2013. „Knjižnični katalog – izvor informacija o prijašnjim vlasnicima knjiga.“ *ANALI Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 29: 119–133.

The American Institute for Conservation and the Foundation for Advancement in Conservation work. 1994. *Code of Ethics and Guidelines for Practice*. Pristupljeno 11. rujna 2024. https://www.culturalheritage.org/docs/default-source/resources/governance/organizational-documents/code-of-ethics-and-guidelines-for-practice.pdf?sfvrsn=ca344aed_26.

The Canadian Association for Conservation of Cultural Property and of the Canadian Association of Professional Conservators. 2009. *Code of Ethics and Guidance for Practice*. Pristupljeno 11. rujna 2024. <https://capc-acrp.ca/files/CODE-OF-ETHICS.pdf>.

The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites. 1964. Pristupljeno 11. rujna 2024. <https://www.icomos.org/en/participer/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/157-thevenice-charter>.

Velios, Athanasios. 2021. „Towards an Open Conservation Documentation Service.“ *Journal of the Institute of Conservation* 44, br. 1: 66–78. <https://doi.org/10.1080/19455224.2020.1865176>.

Vokić, Denis. 2004./2005. „Ferdo Goglia i Zvonimir Wyroubal – začetnici sustavne restauratorske dokumentacije u Hrvatskoj.“ *Muzeologija* 41/42: 187–189.

Winslow Lundy, M. 2008. „Provenance Evidence in Bibliographic Records: Demonstrating the Value of Best Practices in Special Collections Cataloging.“ *Library Resources & Technical Services* 52, br. 3: 164–173.

Zakon o zaštiti i očuvanju kulturne baštine. Narodne novine 69/99, 151/03, 157/03, 100/04, 87/09, 88/10, 61/11, 25/12, 136/12, 157/13, 152/14 , 98/15, 44/17, 90/18, 32/20, 62/20, 117/21, 114/2022. Pristupljeno 11. rujna 2024. <https://www.zakon.hr/z/340/Zakon-o-za%C5%A1titi-i-o%C4%8Duvanju-kulturnih-dobara>.

Abstract

The potential of conservation-restoration documentation as a source of information for the library catalogue

Purpose. The aim of the paper is to demonstrate how conservation-restoration documentation can enhance the volume and value of information provided in library catalogues. Conservation-restoration documentation can be a valuable source of information, providing data on the condition, history and preservation of materials. The availability of this information promotes transparency and commitment to the care of cultural heritage.

Approach/methodology/design. The research includes an analysis of the legal framework, code of ethics, and guidelines to demonstrate the responsibility of professionals involved in the protection of cultural heritage. In addition, the paper traces the historical development of conservation-restoration documentation, from its early written forms to its integration with modern technologies. It highlights the activities of the Preservation and Storage Department of the National and University Library in Zagreb including the structure and ongoing development of its documentation database.

Findings. The paper addresses the frequent disparity between the variety of data offered to users through library catalogues and the broader range of information available in smaller databases used in daily library operations. Integrating this additional data into catalogues fosters user trust and affirms the library's role in preserving cultural heritage as a fundamental objective.

Originality/value. The paper presents the knowledge gained through many years of work on conservation-restoration documentation and the potential of available data for library catalogues and similar systems. Although such documentation may occasionally contain sensitive information, there are no significant practical obstacles that would prevent this documentation from being used as a source of information for the library catalogues. For users and researchers, the library catalogue remains the primary source of information about library materials. Considering the value of the materials kept in the Special Collections Departments of the National and University Library in Zagreb and the special attention given to their preservation, the originality and value of the resulting conservation-restoration documentation are indisputable.

KEYWORDS: conservation and restoration documentation, cataloguing, National and University Library in Zagreb, metadata

Promjena kulturne ponude splitskih muzeja nakon pandemije virusa COVID-19: uloga marketinga u ponovnom pokretanju poslovanja

Alessandro Gandolfo

Odjel za informacijske znanosti

Sveučilište u Zadru

agandolfo@unizd.hr

Odjel za ekonomiju

Sveučilište u Pisi, Italija

alessandro.gandolfo@unipi.it

Irena Močić Benetti

Turističko-ugostiteljska škola, Split

irena.mocic-benetti@skole.hr

Libellarium 15 (2) 2024: 131–157

Prethodno priopćenje / Preliminary Report

UDK: 069.6(497.5Split):658.821

Primljeno / Received: 16. lipnja 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 26. rujna 2024.

doi: 10.15291/libellarium.4499

Sažetak

Cilj. Cilj je istraživanja ispitati dugoročne posljedice pandemije COVID-19 na kulturnu ponudu splitskih muzeja te utvrditi način na koji su marketinške strategije doprinijele pretvaranju dramatičnog razdoblja krize u priliku za poboljšanje usluga i učinkovitijeg upravljanja muzejima.

Metodologija. Rad se temelji na kvalitativnom istraživanju. Nakon prikupljanja sekundarnih podataka o muzejskoj ponudi grada Splita prije i nakon pandemije, provedeno je pet produbljenih intervjua sa stručnjacima iz područja muzeologije. Na koncu su prikupljeni i uspoređeni javno objavljeni podatci vezani za opseg aktivnosti u mrežnom okruženju prije i nakon pandemije.

Rezultati. Nakon početnog šoka izazvanog ograničenjima mobilnosti ljudi tijekom karantene, a koja je drastično smanjila aktivnost muzeja, uslijedila je oštra reakcija uprava muzeja. Potraga za rješenjima za izlazak iz krize pogodovala je rađanju ideja i razvoju strategija koje su dovele do važnih promjena unutar kulturne ponude splitskih muzeja. Istraživanje je posebno istaknulo da je pandemija virusa COVID-19 proširila kulturni sadržaj koji se nudi u

mrežnom okruženju, poboljšavajući sposobnost muzeja da dopru do šire publike (osobito u inozemstvu), ali i povećala sklonost javnosti za korištenje digitalnih tehnologija za uživanje u različitim kulturnim sadržajima.

Ograničenja. Iako ispitanici, ravnatelji ustanova s velikim iskustvom, predstavljaju mjero-davan izvor informacija, a uzorak od pet muzeja pokriva značajan dio muzejske ponude grada Splita, uključene preostalih gradskih muzeja, ali i posjetitelja, zasigurno bi donijelo nove značajne spoznaje.

Praktična primjena. Analiza uspješno uvedenih promjena i inovacija nakon razdoblja pan-demije može potaknuti muzeje (ne samo one u gradu Splitu) na proširenje korištenja novih tehnologija. Iskustvo je pandemije, naime, istaknulo važnost koju društveni mediji imaju u poboljšanju sposobnosti muzeja da komuniciraju s javnošću, dosežu nove potencijalne posjetitelje, čineći iskustvo posjeta muzeju bogatijim i zanimljivijim.

Društveni značaj. Ovaj je rad istaknuo kako je marketing podržao reakciju i sposobnost prilagodbe javnosti i uprave muzeja suočenih s ozbiljnom kriznom situacijom. Identificirana rješenja mogu predstavljati smjernice za postupanje u sličnim situacijama i za druge usta-nove (primjerice za knjižnice).

Originalnost/vrijednost. Rad donosi rezultate istraživanja jednog od rijetkih pokušaja is-pitivanja dugoročnih učinaka pandemije na funkcioniranje informacijskih ustanova, poput muzeja i knjižnica.

KLJUČNE RIJEČI: COVID-19, kulturne ustanove, kulturna ponuda, marketing, muzeji, Split

1. Uvod

Trenutačni globalni scenarij obilježen je ponavljajućim i iznenadnim šokovima kao što su financijske krize, prirodne katastrofe, pandemije i ratovi, a koji proizvode dramatične učinke na društvenoj, ekonomskoj i političkoj razini. Sve navedeno pridonosi oblikovanju složenog okruženja unutar kojega se i muzeji, ustanove koje pružaju kulturne usluge, moraju prilago-diti davanju brzih odgovora na svaki kritičan događaj.

Pandemija virusa COVID-19 potaknula je znanstvenike na raspravu o otpornosti uslužnih organizacija jer su njezini učinci ostavili traga na civilno društvo diljem svijeta. Negativan utjecaj nije zaobišao ni muzeje pa je tako osobno iskustvo posjetitelja prekinuto ograni-čenjima, uključujući i mjere socijalnog distanciranja. Takav scenarij doveo je do promjene načina razmišljanja i razvijanja otpornosti na krizu, pri čemu su muzeji usvojili digitalne tehnologije kako bi zadržali svoju vitalnu funkciju interakcije s posjetiteljima (Vasilev 2020). S druge strane, tehnološki je napredak svakodnevan, a njegov brzi rast u drugoj polovici 20. stoljeća, uz primjenu digitalnih tehnologija, drastično je promijenio način života ljudi, ali i preoblikovao načine stjecanja znanja. Kao tipične institucije socijalnog obrazovanja i „neformalne obrazovne institucije“ koje nadopunjuju načine stjecanja znanja, muzeji se trenutačno nalaze na prekretnici u kojoj moraju osmisliti novu ponudu povezanu s digitalnim tehnologijama kako bi nastavili donositi nova iskustva posjetiteljima (Huang et al. 2022). Na putu transformacije muzeji se nerijetko susreću sa sve većim pritiskom administracije, ali s premalo podrške i sa sve slabijim financiranjima što dovodi do izravnih pitanja o stra-

tegijama za budućnost.

Na temelju navedenog možemo zaključiti da mnogi muzeji imaju teži zadatak nego ikad, ali i kako u skladu s time, sve češće promišljaju o muzejskom poslanju, drukčijim stručnjacima, novim tehnologijama i novim prostorima (Šola 2001, 14). Drugim riječima, često se promišlja o novim prilikama koje, bez adekvatnog pristupa i stručnjaka za njih, imaju pojačanu šansu da postanu – nove opasnosti. Kao dugoročno rješenje za krizu među mnogim neprofitnim organizacijama prepoznat je marketing čiji je smisao taj da muzej postane „mjesto susreta“ koje će se urediti prema najboljim mogućnostima institucije i najvažnijim potrebama posjetitelja.

2. Marketing u muzejima tijekom pandemije

Znanstveni pristup muzejima kao sudionicima u kulturnom i društvenom životu ne može se svesti samo na čuvanje predmeta baštine i njihovo pokazivanje javnosti. Kako je uloga muzeja puno dinamičnija i aktivnija, temelji se na tome da treba ići u susret publici, pobuditi njezino zanimanje, privući ju i pomoći joj u razumijevanju baštine, pogotovo kada se radi o publici koja nije navikla ići u muzeje. Muzej se mora okrenuti publici, pokazati joj svoju ugodnu stranu i izbjeći slanje odbojne slike o sebi. Otvorenost prema publici iskazuje se najčešće primjerenom politikom komunikacije kojom muzej izražava želju da se otvori, da ugosti i da postane posjetitelju primamljiv (Gob i Drouguet 2007, 96). Na taj način ostvaruje se marketing u kulturi, odnosno promocijske aktivnosti koje pomažu u opstanku i napretku muzeja kao kulturne ustanove.

Kod ranih istraživanja utjecaja pandemije i posljedica zatvaranja muzeja predvidjelo se da će smanjenjem ostvarenih prihoda, dobrovoljnih doprinosa i sponzorstva kod kratkotrajnog zatvaranja vjerojatno doći do rizika financijskog opstanka muzeja (pogotovo malih), a u dugotrajnom smislu da će se smanjiti istraživačke i kulturalne aktivnosti. Predviđanja su da će lokalni razvoj i suradnja s muzejima, zbog naglog povlačenja iz projekata, smanjiti utjecaj i doprinos muzeja lokalnom razvoju, a smanjenje plaća i gubitak radnih mjesta, ne samo muzejskog osoblja već i posrednika, izdavaštva, poslova vezanih uz izložbe, događaje i druge reklamne aktivnosti te kulturne i kreativne sektore koji ovise o muzejskoj produkciji. Sve to moglo bi uzrokovati nepopravljivu gospodarsku i društvenu štetu. S obzirom na to da kulturni sadržaji utječu na mentalno zdravlje i dobrobit čovjeka, mnoge su kulturne institucije u tu svrhu osigurale *online* i besplatne sadržaje koje je današnje digitalno doba omogućilo. Glavni izazov bio je osmisliti javne potpore koje bi isprva kratkoročno ublažavale negativne učinke i pomogle u prepoznavanju novih prilika za različite javne, privatne i neprofitne aktere uključene u kulturnu i kreativnu produkciju (Alberth 2020). Struka već godinama ukazuje na osjetljivost i nesigurnost kulturnog rada i sektora te neodrživost dosadašnjeg modela financiranja kulture putem projektnog i tržišnog pristupa, a tijekom globalne pandemije to je i jasno prikazano (Primorac 2021). Pozitivni su pomaci koje je pandemija donijela ti da priljev posjetitelja može postati bolje planiran i poboljšan, s tim da se uzdigne kvaliteta muzejskog iskustva, a ne samo sama količina posjeta. Tim načinom mogla bi se povećati srednja cijena ulaznice, što bi istovremeno održalo prihod od posjećenosti i povećalo kulturno sudjelovanje opće populacije. Digitalizacija i *online* aktivnost već su vidljiv pozitivan primjer kako bi kriza mogla donijeti produktivne promjene (Veselin 2020). Stoga su marketinške

strategije i planovi na koje su se muzeji usredotočili tijekom pandemije načini da se poveća broj posjeta, i to na jedini mogući način tijekom kriznih vremena – povećavanjem broja digitalnih sadržaja i redovitom aktivnošću i prisustvom na društvenim mrežama i drugim platformama.

Iako su muzeji pronašli brzo i efikasno rješenje kao odgovor na neočekivanu situaciju u kojoj su se našli preko noći, potrebno je naglasiti kako postoje i određene dileme s kojima se vodstvo muzeja trenutačno bori, a odnose se na angažman korisnika, planiranje, kontrolu i troškove. Temeljno je pitanje pružaju li muzeji ono što misle da je bolje za korisnike ili ono što bolje angažira same korisnike. Uzevši u obzir misiju i viziju baštinskih ustanova, odgovor se nameće sam od sebe. S druge strane, ako i dođe do potpune digitalne transformacije, postoji opasnost da tehnologije postanu zastarjele prije nego što dosegnu potencijalne korisnike, što je još jedna od nedaća s kojom će se većina muzeja morati nositi u bliskoj budućnosti.

2.1. Istraživanje svjetskih organizacija o muzejskom poslovanju tijekom pandemije

Dosadašnja istraživanja koja su provele međunarodne organizacije UNESCO, ICOM i NEMO pokazala su zanimljive rezultate. Već je 2020. godine International Council of Museums (ICOM) pokrenuo globalno istraživanje utjecaja karantene s ciljem prikupljanja informacija o tome kako epidemija virusa COVID-19 utječe i kako će utjecati na kulturni sektor u kratkoročnom, ali i u dugoročnom smislu. U izvješću je analizirano gotovo 1600 odgovora muzeja i muzejskih stručnjaka iz 107 zemalja diljem svijeta koji su prikupljeni između 7. travnja i 7. svibnja 2020. godine. ICOM-ovo izvješće donosi poražavajuću činjenicu da su u travnju gotovo svi muzeji diljem svijeta bili zatvoreni zbog pandemije virusa COVID-19, što je potvrdilo 94,7 % ispitanika. Tijekom karantene mnogi su muzeji unaprijedili svoje digitalne aktivnosti. Iako je gotovo polovica ispitanika odgovorila da je njihov muzej već bio prisutan na društvenim mrežama ili dijelio svoje zbirke na internetu prije zatvaranja, aktivnosti digitalne komunikacije analizirane anketom porasle su za najmanje 15 % muzeja, a posebno su porasle aktivnosti na društvenim mrežama za više od polovicu muzeja koji su sudjelovali (*ICOM Annual Report 2020*).

Paralelno, UNESCO-ovo izvješće sadrži rezultate UNESCO-ova svjetskog istraživanja o utjecaju pandemije virusa COVID-19 na muzeje. Izvješće pruža nove uvide u brojke i ključne trendove muzeja diljem svijeta, mjere koje su muzeji poduzeli kao odgovor na pandemiju i radnje predložene za razdoblje nakon krize. Izvješće naglašava otpornost muzeja, kao i izazove s kojima se suočavaju u svojim nastojanjima da nastave promicati pristup kulturi. Zatvaranje većine kulturnih institucija dovelo je do socijalnog i ekonomskog kraha i pokazalo je slabosti tih institucija, pogotovo zbog smanjenja turizma te općenito socijalnog distanciranja, a unutar zajednice iz korijena je promijenilo dnevne društvene navike, ali i pojedinačne živote. Unatoč izazovima krize, mnoge institucije nastavile su pronalaziti načine da pomognu zajednici i nađu nove načine da osiguraju dostupnost kulturnih i obrazovnih sadržaja. Izvješće nam pokazuje kako je više od 85 000 muzejskih institucija bilo prisiljeno zatvoriti svoja vrata, iako muzeji imaju ključnu ulogu u promicanju turizma i glavni su pokretači održivog ekonomskog razvoja lokalne i nacionalne sredine. Od procijenjenih 95 000 muzejskih institucija diljem svijeta, vidno nejednako rasprostranjenih, čak njih 65 % smje-

šteno je u Sjevernoj Americi i Zapadnoj Europi, 33 % u Istočnoj Europi, Latinskoj Americi i državama Azije i Pacifika, a samo 0,9 % u Africi i 0,5 % u arapskim državama.

Unatoč razlikama, muzeji diljem svijeta pogođeni su na svim kontinentima. Zatvaranje muzeja dovelo je do velikih gubitaka jer je veliki broj muzeja ovisan o utršku koji generiraju kroz posjete i veliki broj muzeja, pogotovo privatnih, bio je prisiljen proglasiti bankrot (*ICOM Annual Report 2020*).

I Mreža europskih muzejskih organizacija (*Network of European Museums Organisations – NEMO*) provela je istraživanje u obliku upitnika o posljedicama pandemije na muzeje u Europi. Istraživanje je objavljeno u siječnju 2021. godine, a nastavlja se na njihovo istraživanje o pandemiji iz svibnja 2020. godine. U istraživanju je sudjelovalo 600 muzeja iz 48 zemalja. Istraživanje se temeljilo na temama o kojima se najviše raspravljalo u muzejskoj struci od početka pandemije, a to su: posljedice gubitka prihoda, povećana važnost digitalnih muzejskih ponuda i primijenjene mjere te spremnost tijekom i za vrijeme krize. Muzeji su se susreli sa smanjenjem broja fizičkih posjeta čak i kad su bili otvoreni za javnost – 5 od 10 muzeja prijavilo je pad broja posjeta između 25 i 75 %. Pokazalo se da je glavni razlog pada broja posjetitelja smanjenje globalnog turizma (73 %), zatim prestanak školskih programa (64 %) i programa usmjerenih prema javnosti i zajednici općenito (50 %), povećanje sigurnosnih protokola koji dopuštaju boravak samo dijelu posjetitelja u muzeju u isto vrijeme (53 %), dok je manjina muzeja (3 %) rekla da nisu bili opremljeni za otvaranje zbog nedostatka sigurnosti i higijenskih uvjeta (*ICOM Annual Report 2021*).

2.2. Istraživanje MDC-a o muzejskom poslovanju u Hrvatskoj tijekom pandemije

Hrvatski su muzeji, za razliku od svjetskih, tijekom pandemije bili kraće zatvoreni (tek nešto više od mjesec dana), ali prema anketi Muzejskog dokumentacijskog centra (MDC) koji je proveo istraživanje 2020. godine i na temelju odgovora 130 muzeja, zabilježen je gubitak od četiri milijuna posjetitelja u 2020. godini, što je pad od 72 % u odnosu na prethodnu godinu. Još je jedna kriza koja je značajno ugrozila hrvatske muzeje i potres u Zagrebu koji se dogodio u ožujku 2020. godine pa je trećina stalnih postava zagrebačkih muzeja bila zatvorena zbog šteta na objektima. Kritični događaji rezultirali su time da je u 2020. izgubljeno više od milijun posjetitelja, što je pad od 78,5 %, u odnosu na 2019. godinu kad je zabilježeno 1 365 348 posjetitelja. Godine 2020. zabilježeno je samo 293 002 posjetitelja. Pad broja posjeta stranih turista, koji čine gotovo četvrtinu svih posjetitelja hrvatskih muzeja, također je uvelike utjecao na smanjenje broja posjeta. Takve gubitke najviše su osjetili hrvatski muzeji koji bilježe najviše stranih posjetitelja, kao i antički spomenici kulture poput Arene u Puli ili Dioklecijanovih podruma u Splitu. Muzej grada Splita, koji je tradicionalno drugi najposjećeniji hrvatski muzej, u 2020. zabilježio je pad od 90 % s 389 814 posjetitelja iz 2019. na 41 417 u 2021. godini što u konačnici označava pad od 95,7 % kada govorimo o kategoriji posjetitelja. Arheološki muzej Istre još je uvijek po broju posjetitelja na prvom mjestu, premda mu je 2020. donijela pad od 71 %, a prema istraživanju koje je MDC proveo krajem turističke sezone 2020. godine, u dva mjeseca na приходima od ulaznica izgubio je gotovo četiri milijuna kuna. I popularni Dubrovački muzeji, inače peti po posjećenosti, izgubili su 86 % posjetitelja. Muzeji Hrvatskog zagorja, probili su se 2020. godine na drugo mjesto jer su iskazali gubitak od 65,6 %. Posjet učenika i mladih pokazuje pad od 83 %, a zbog zatvorenosti škola

i otkazivanja školskih putovanja broj posjeta pao je sa 750 344 u 2019. godini na 122 675 u 2020. godini (Muzejski dokumentacijski centar 2021a).

U 2021. godini muzeji u Hrvatskoj zabilježili su porast posjetitelja od 74 %, a to je za 48 % manje od pretpandemijskih godina prema anketi Muzejskog dokumentacijskog centra iz siječnja 2022. godine na koju se odazvalo 86 % muzeja. Tri uobičajeno najposjećenija muzeja privukla su četvrtinu posjetitelja od ukupno 2,5 milijuna posjetitelja. Zbirke u pulskoj Areni, koje su izdvojene pod Arheološkim muzejom Istre, bilježe porast od 91 % u odnosu na 2020. godinu, što je još uvijek 54 % od pretpandemijskih posjeta. Porast od 228 % u odnosu na 2020. godinu imao je Muzej grada Splita s Dioklecijanovim podrumima, ali samo 34 % posjećenosti od pretpandemijskih brojeva. Dubrovački su muzeji porastom od 166 % u odnosu na 2020. dosegli 37 % posjećenosti iz 2019. Iako neki muzeji i dalje ne bilježe broj stranih turista (Dubrovački muzeji, Hrvatski muzej turizma), oni u 2021. godini, kao i u 2019., čine gotovo četvrtinu svih posjetitelja, no u brojkama još uvijek tek 42 % pretpandemijskih. Zbog potresa najveći pad posjetitelja bilježe zagrebački muzeji koji su morali zatvoriti svoja vrata. Potpuno su zatvoreni i bez posjetitelja Muzej Mimara, Hrvatski prirodoslovni muzej, Strossmayerova galerija starih majstora, HAZU i Hrvatski školski muzej, dok su zbog posljedica potresa zatvoreni Hrvatski povijesni muzej i Arheološki muzej u Zagrebu (Muzejski dokumentacijski centar 2022).

Kao odgovor na trenutačnu situaciju, muzeji su se okrenuli internetu i društvenim mrežama s ciljem da nastave društveni, obrazovni i kulturni utjecaj na korisnike, promoviranje sadržaja i prezentaciju događanja koja se ne mogu fizički organizirati. Većina muzeja posvetila se kreiranju internetskih resursa kao što su digitalne izložbe, virtualne ture, materijali za e-učenje, internetske konferencije i prisutnost na različitim društvenim mrežama i platformama (Domšić, Franić i Perić 2021). Istodobno s porastom digitalizacije javilo se mnogo novih pitanja vezanih ponajprije uz pripremljenost za nove oblike rada. Iako su digitalni sadržaji pospješili rad muzejskih ustanova, donijeli su i pojedine probleme o kojima se ranije nije razmišljalo (Dražin-Trbuljak, 2022).

Primjetno je kako su se hrvatski muzeji slabije snašli pri mjerenju statističkih podataka na svojim mrežnim stranicama. Prema istraživanju MDC-a o mrežnim aktivnostima, zabilježeno je preko pet milijuna pojedinačnih posjeta u 116 hrvatskih muzeja, ali te su brojke možda i dvostruko veće uzevši u obzir da nisu svi muzeji poslali svoje podatke, ali i činjenicu da zaposlenici pojedinih muzeja na samom početku pandemije nisu poznavali potrebne metričke alate. Ipak, ostaje zabilježeno da *online* zbirke broje 533 340 pregleda, da je na *online* virtualnim izložbama sudjelovalo 242 186 korisnika, u edukativnim programima njih 31 852, u programima uživo (otvorenja, vodstva i sl.) 32 386, *newslettere* je čitalo 48 459 korisnika, dok je većina pregleda (2 652 055) bila usmjerena na ostale sadržaje mrežnih stranica. Društvene mreže imale su najviše pregleda, *klikova* i interakcija, poglavito Facebook, dok među videokanalima prvo mjesto zauzima YouTube. Najveći nesrazmjer *online* korisnika nasuprot fizičkim pokazala je analiza podataka iz 2020. godine, iako treba uzeti u obzir to da je prvi put napravljena i ne postoje raniji podatci za usporedbu (Muzejski dokumentacijski centar 2021b).

3. Istraživanje o utjecaju pandemije virusa COVID-19 na poslovanje muzeja i o ulozi marketinga

3.1. Cilj istraživanja i istraživačka pitanja

Cilj je istraživanja utvrditi kako se način rada muzeja promijenio nakon ograničenja koja su nametnuta pandemijom virusa COVID-19. Budući da je fenomen pandemije kompleksnog karaktera, ovim istraživanjem želi se razumjeti je li dramatično iskustvo iznjedrilo i neke pozitivne učinke u pogledu obnove muzejskih usluga kao što je modernizacija, zahvaljujući korištenju novih tehnologija i/ili približavanje potrebama posjetitelja (osobito onih mlađih). Istraživanje je pokušalo odgovoriti na sljedeća dva istraživačka pitanja:

IP 1: Je li pandemija virusa COVID-19 pridonijela promjeni načina rada splitskih muzeja, posebice povećanjem ponude kulturnih sadržaja koji se javnosti nude *online*?

IP 2: Je li pandemija virusa COVID-19 povećala spremnost posjetitelja da koriste digitalne tehnologije kako bi uživali u kulturnim sadržajima muzeja?

3.2. Metodologija

Istraživanje je obuhvatilo pet splitskih muzeja: Muzej grada Splita, Pomorski muzej, Galeriju Ivana Meštrovića, Etnografski muzej te Galeriju umjetnina. Metodologija rada temeljila se na prikupljanju sekundarnih podataka putem službenih internetskih stranica muzeja, putem promidžbenih materijala koje su sami muzeji učinili dostupnim te na metodi intervjua sa zaposlenicima navedenih muzeja. S obzirom na cilj istraživanja, ali i na istraživačka pitanja usmjerena na nekoliko tematskih kategorija, odabran je polustrukturirani intervju s nizom unaprijed formuliranih pitanja otvorenog tipa. Prije same provedbe intervjua, sudionici istraživanja bili su obaviješteni o njima putem maila te su, uz zajamčenu povjerljivost i zaštitu podataka, bili zamoljeni da svojim odgovorima pridonese kvaliteti istraživanja. U svrhu ispunjenja protokola, prije provedbe svi su elektronički i/ili ručno potpisali izjavu o informiranom pristanku.

Budući da u trenutku provedbe istraživanja nisu postojale nikakve posebne pandemijske mjere zaštite, svi intervjui provedeni su uživo. Provedeno je ukupno pet intervjua u razdoblju od 9. siječnja do 7. veljače 2023. godine. Intervju se sastoji od 13 temeljnih pitanja podijeljenih u 3 tematske cjeline (Prilog 1). Snimani su u obliku audiozapisa, putem diktafona na mobilnom uređaju, te su prosječno trajali 45 minuta. Provedeni su većinom s čelnicima navedenih muzeja (ravnateljem Muzeja grada Splita – ISP1, ravnateljem Pomorskog muzeja – ISP3, ravnateljem Etnografskog muzeja – ISP4, ravnateljem Galerije umjetnina – ISP5) te voditeljem odnosa s javnošću i marketinškim stručnjakom Galerije Ivana Meštrovića – ISP2 (Prilog 2).

3.3. Rezultati

3.3.1. Broj posjetitelja u muzejima prije i za vrijeme pandemije virusa COVID-19

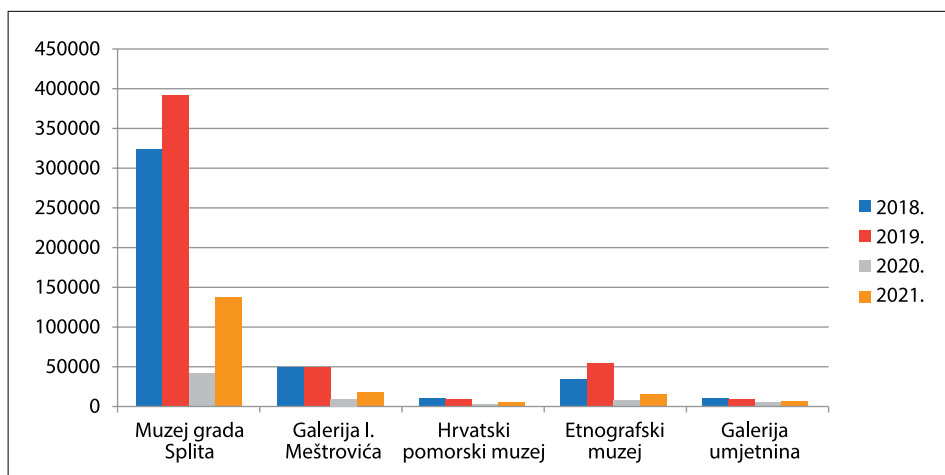
Kako bi se učinak pandemije najbolje vidio, uspoređeni su podaci dobiveni u rekordnim turističkim godinama grada Splita (2018. i 2019. god.) s podacima u 2020. i 2021., godinama koje su donijele značajne promjene u poslovanju. Kao relevantan izvor podataka korišten je godišnji anketni upitnik Muzejskog dokumentacijskog centra upućen Registru muzeja, galerija i zbirki Republike Hrvatske, kojim se omogućuje djelatnicima muzeja, galerija i zbirki da unose sadržaj vezan za njihovu ustanovu i djelatnost koju obavljaju.

Kao što je prikazano u Tablici 1 koja donosi podatke o broju posjetitelja u dvije pretpandemijske i dvije pandemijske godine, šteta nanosena muzejima upućuje na iznimno loše posljedice (Tablica 1).

Tablica 1. Broj posjetitelja 2018., 2019., 2020. i 2021. godine

Muzej	2018.	2019.	2020.	2021.
Muzej grada Splita	323 618	389 814	41 417	135 891
Galerija Ivana Meštrovića	51 840	49 192	11 227	19 146
Hrvatski pomorski muzej	11 953	10 081	3 822	6 031
Etnografski muzej	35 781	55 400	8 286	15 731
Galerija umjetnina	11 838	11 515	7 036	8 265

Pretočene u grafikon, brojke ostvarenih posjeta u 2018., 2019., 2020. i 2021. godini u svih pet splitskih muzeja ukazuju na to da je najveći pad broja posjetitelja doživio Muzej grada Splita (Slika 1) koji je godinu pred pandemiju obilježio impozantnim brojem posjetitelja, njih čak 389 814. Ipak, 2021. bilježe 135 891 posjetitelja, što je porast od 228 % u odnosu na 2020. godinu, ali 34 % od spomenutih pretpandemijskih 389 814 posjetitelja (Muzejski dokumentacijski

centar 2022). Takav rezultat i ne čudi, ako uzmemo u obzir činjenicu da se radi o jednom od najvažnijih muzeja u gradu, a koji usto djeluje na čak pet frekventnih lokacija.

Iako u ukupnom zbroju posjetitelja bilježi dosta manji postotak u odnosu na Muzej grada Splita, Galerija Ivana Meštrovića tijekom pandemije bilježi pad od gotovo 80 % ako usporedimo 2018. i 2020. godinu. U 2021. godini situacija je nešto bolja pa se broj posjetitelja gotovo udvostručuje u odnosu na prethodnu godinu poslovanja. Slična situacija bilježi se i kod Hrvatskog pomorskog muzeja kada govorimo o pandemijskim godinama, dok usporedba 2018. s 11 953 posjetitelja i 2020. s njih 3 822 potvrđuje pad od gotovo 70 % zabilježenih posjeta muzeju. Etnografski muzej po iznesenim podacima bilježi znatan porast posjetitelja pred samu pandemiju pa tako vidimo da broj posjetitelja 2018. godine iznosi 35 781, dok je godinu kasnije viši za gotovo 20 000 posjetitelja. Nažalost, pandemija uzima danak i u tom muzeju pa je konačan pad u narednoj godini dana drastičnih 85 %. Godina 2021. slična je kao i kod prethodnih muzeja te se bilježi novi porast posjeta od gotovo 50 % u odnosu na 2020., ali je broj posjetitelja još uvijek znatno manji nego u pretpandemijskom razdoblju. Naposlijetku, Galerija umjetnina, sudeći po podacima MDC-a, bilježi najmanji pad broja posjetitelja pa usporedbom 2018., koja je samo nešto uspješnija od 2019. godine, i 2020. godine dolazimo do konačnog pada od 40 %.

3. 3. 2. Podatci o online posjećenosti za 2020. godinu

Podatci o *online* posjećenosti podrazumijevaju broj posjeta mrežnim stranicama i/ili društvenim mrežama i videokanalima, a počinju se mjeriti prvi puta upravo u pandemijsko vrijeme te, sukladno tome, predstavljaju novost i potrebno ih je, prema navodu MDC-a, uzeti s dozom opreza jer se metrika tek uspostavlja. Iako su se hrvatski muzeji nešto slabije snašli prilikom mjerenja posjeta svojim mrežnim stranicama te se podatci za 2020. godinu ne mogu uspoređivati s prethodnim godinama zbog njihova nedostatka, oni su svakako nužni zbog prebacivanja sadržaja u virtualno okruženje. Kao glavni izvori problema navode se već spomenuti izostanak implementacije metrike, ali i izostanak raspoloživog djelatnika koji će se time (znati) baviti, što ne čudi uzevši u obzir broj zaposlenih djelatnika informatičke struke u muzejima (Muzejski dokumentacijski centar 2021a).

U daljnjem istraživanju prikazani su podatci pronađeni u godišnjim izvješćima o radu muzeja i to samo oni koji su objavili javno svoje podatke, a mogu se pronaći na službenim stranicama muzeja ili među statističkim podacima o *online* posjećenosti muzeja na stranicama MDC-a. Iz navedenih izvora vidljivo je da su podatke o *online* posjećenosti mjerila samo dva muzeja: Muzej grada Splita te Galerija Ivana Meštrovića. Iako im je cilj bio jednak i odnosio se na dobivanje relevantnih podataka o *online* posjećenosti, sama metrika kojom su se služili ponešto se razlikuje te uključuje različite kategorije mjerenja. Muzej grada Splita započinje mjerenja u ožujku 2020. godine te ih dijeli u nekoliko kategorija: broj ljudi koji su vidjeli bilo koji sadržaj povezan sa stranicom, ukupan broj prikazanih pojavljivanja bilo kojeg sadržaja povezanog sa stranicom, broj klikova, broj pregleda videozapisa i slično, dok Galerija Ivana Meštrovića nastoji kreirati detaljniju metriku ukupnog broja pojedinačnih posjeta mrežne stranice muzeja svrstavši je u nekoliko potkategorija (*online* zbirke, virtualne, *online* izložbe, *newsletter*, *online* edukativni programi...), ali bez umetnutih brojki za 2020. godinu. I kod jednih i kod drugih Facebook i Instagram su dominantne društvene mreže putem kojih komuniciraju s publikom (Slika 2 i Slika 3).

Društvene mreže Muzeja grada Splita - facebook i instagram, prema dostavljenim podatcima pregledi za 2020. godinu

MGS Društvena mreža - FACEBOOK - Post / Način gledanja	Lifetime Post Total Reach	Lifetime Post Total Impressions	Lifetime Engaged Users	Lifetime Matched Audience Targeting Consumptions on Post	Lifetime Post Impressions by people who have liked your Page	Lifetime Organic views to 95%	Instagram
	Broj ljudi koji su vidjeli koji sadržaj povezan s stranicom.	Ukupni broj prikazanih objavljivanja bilo kojeg sadržaja povezanog sa stranicom.	Broj ljudi koji su se na određeni način bavili postom na stranici, na primjer, komentiranjem, svidjenjem, dijeljenjem ili klikom na određene elemente posta. (Pojedinačni korisnici)	Broj klikova bilo gdje u postu na News Feedu od korisnika koji je odgovarao publici koja ga cilja. (Ukupan broj)	Broj objavljivanja stranice na stranici korisnika kojima se svidjela vaša stranica. (Ukupan broj)	Broj pregleda videozapisa na 95% njegove dužine bez plaćene promocije (Pojedini acni korisnici)	
Ožujak 2020.	37513	44449	2565	2924	17458	366	275
Travanj 2020.	72912	87246	5444	5052	41726	766	848
Svibanj 2020.	70706	82423	5155	3291	52441	330	641
Lipanj 2020.	28829	32899	2113	2322	19111	3534	230
Srpanj 2020.	34299	40494	3419	3535	22483		414
Kolovoz 2020.	29702	33469	3141	2191	22277	0	289
Rujan 2020.	7181	8250	646	792	6155	0	114
Listopad 2020.	16594	18617	1514	1319	7795	182	217
Studeni 2020.	14513	16715	1042	597	8650		122
Prosinac 2020.	39375	43766	3843	2496	18219	233	224
Sveukupno:	351624	408328	28882	24519	216315	5411	3374

Slika 2. Prikaz pregleda društvenih mreža Facebook i Instagram – Muzej grada Splita¹

¹ Prikaz dostupan na: https://mdc.hr/files/pdf/lzvjescia/2020/MGS_Dru%C5%A1tvene%20mre%C5%BCe_pregled%20facebook%20%20instagram%202020..pdf.

Online posjećenost hrvatskih muzeja i zbirki u 2020. godini – društvene mreže i videokanali						
	Broj pregleda	Broj pratitelja	Broj lajkova	Broj komentara	Broj dijeljenja sadržaja	Ukupno
Facebook						
Atelijer Meštrović		5460	37168	898	1608	
Galerija Meštrović		5830	10081	222	783	
Crkva Presvetog Otkupit		1262	2549	124	97	
Instagram		1907	13856	77		
Twitter		156				
TikTok						
LinkedIN		24				
YouTube		24				
Vimeo						
SmARTify aplikacija*						
Atelijer Meštrović	1282					
Galerija Meštrović	441					
Ukupno	1723	14663	63654	1321	2488	

Slika 3. Online posjećenost 2020. (društvene mreže i videokanali) – Galerija I. Meštrovića²

3.3.3. Podatci o online posjećenosti za 2021. godinu

Podatci o *online* posjećenosti za 2021. godinu ponešto se razlikuju od onih iz 2020. godine jer su muzeji, osim virtualnih posjeta, bili otvoreni za posjetitelje čitavo vrijeme. U tom su razdoblju muzeji imali nešto više vremena za prilagodbu situaciji pa su tako i sadržaji i općenito komunikacija virtualnim putem počeli polako prestajati biti dio iznenadne situacije, a sve više dio nove muzejske ponude (Muzejski dokumentacijski centar 2022).

Iako se među javnim podacima ne pronalaze podatci za svih pet muzeja koji su subjekt ovog istraživanja, primjetno je kako nove podatke počinje koristiti jedan muzej više (Pomorski muzej) te kako se među podacima za obje tražene godine pronalaze podatci onih muzeja koji imaju zaposlenog marketinškog stručnjaka.

² Tablicu ustupio Muzejski dokumentacijski centar uz privolu Galerije I. Meštrovića. Tablica je prikazana u izvornom obliku u kojem je stupac Ukupno prazan.

3.3.4. Muzej grada Splita

U 2021. godini broj posjetitelja prikazan je kao dio Godišnjeg izvješća o radu muzeja za 2021. godinu, uz napomenu kako se radi o podatcima mjenjenim do 31. listopada 2021. godine (Muzej grada Splita 2021). Izvješće je pokazalo ukupan broj „lajkova“ na društvenim mrežama (Facebook 405 908, Instagram 1253). Primjetno je kako je izvješće u ovoj godini različito od prethodne godine, bez tabličnog prikaza i s manjim brojem društvenih mreža.

3.3.5. Galerija Ivana Meštrovića

Online posjećenost hrvatskih muzeja i zbirki u 2021. godini - društvene mreže i videokanali						
	Broj pregleda	Broj pratitelja	Broj lajkova	Broj komentara	Broj dijeljenih sadržaja	Ukupno
Facebook						
Atelijer Meštrović	67819	5746	5650	677	885	
Galerija Meštrović	176298	6078	5921	127	534	
Crkva Presvetog Otkupitelja	56892	1420	2676	164	110	
Instagram		2161	8681	66		
Twitter		164				
Tiktok						
LinkedIn		29				
YouTube		40				
Vimeo						
SmARTify aplikacija						
Atelijer Meštrović	2769					
Galerija Meštrović	3296					
Ukupno	307074	15638	22928	1034	1529	348203

Slika 4. Online posjećenost 2021. (društvene mreže i videokanali) – Galerija I. Meštrovića³

Galerija Ivana Meštrovića podatke za 2021. godinu mjeri na sličan način kao i godinu ranije, ali s manjim brojem kategorija te s ponovnim fokusom na društvene mreže i videokanale na kojima je, pak, zamjetan rast broja korisnika u odnosu na 2020. godinu. Broj pratitelja na društvenim mrežama i videokanalima porastao je što se vidi direktno po brojevima – broj pratitelja porastao je za 1073 pratitelja, što je u konačnici rast od 7,37 %. Broj komentara

³ Galerija Ivana Meštrovića. 2022. *Godišnje izvješće o radu za 2021. godinu*. <https://mestrovic.hr/wp-content/uploads/2022/03/Izvjescje-o-radu-Galerija-Mestrovic-2021.pdf>.

povećao se sa 783 u 2020. godini na 1034 u 2021., što je rast od 32,06 %. Ipak, broj „lajkova“ u drastičnom je padu i to čak za 57,17 % u odnosu na početak pandemije. Potonji podatak može biti i znak prvotnog nesnalaženja s mjerenjem podataka o *online* posjećenosti i stoga ga treba uzeti s rezervom (Slika 4).

3.3.6. Pomorski muzej Split

Pomorski muzej Split u 2021. godini prvi put javno objavljuje podatke o *online* posjećenosti, a oni uključuju mrežnu stranicu, društvene mreže i videokanale (Slika 5 i Slika 6).

Online posjećenost hrvatskih muzeja i zbirki u 2021. godini - mrežne stranice								
	Online zbirke	Virtualne/online izložbe	Virtualne ture kroz muzej	Online edukativni programi (radionice, predavanja i sl.)	Online događanja uživo (otvorenja, vodstva i sl.)	Newsletter	online posjeti	Ukupno
Mrežne stranice muzeja (upisati broj pojedinačnih posjeta)							78910	78910
Ukupno							78910	78910

Slika 5. Online posjećenost mrežnih stranica – Pomorski muzej Split⁴

Online posjećenost Hrvatskog pomorskog muzeja Split u 2021. godini - društvene mreže i videokanali						
	Broj pregleda	Broj pratitelja	Broj lajkova	Broj komentara	Broj dijeljenih sadržaja	Ukupno
Facebook	38453	1934	1890	28	160	42465
Instagram	14053	784	1709	3		16549
Twitter						
Tiktok						
Ostalo - društvene mreže (upisati koja)						
YouTube						
Vimeo						
Ostalo - videokanali (upisati koji)						
Ukupno	52506	2718	3599	31	160	59014

Slika 6. Online posjećenost društvenih mreža i videokanala – Hrvatski pomorski muzej Split⁵

⁴ Hrvatski pomorski muzej Split. 2022. *Izješće o radu za 2021. godinu*. https://mdc.hr/files/pdf/Izvjescja/2021/Hrvatski%20pomorski%20muzej%20Split_2021_mdc.pdf.

⁵ Isto.

Iako je iz samih tablica vidljivo da podatci nisu koherentni te se nerijetko odnose na same društvene mreže jer se njihov izračun posjetitelja vrši automatski, znak su promjene i za njihovo usustavljanje trebat će još neko vrijeme.

3.4. Provedba intervjuja

Proveden je polustrukturirani intervju s nizom unaprijed formuliranih pitanja otvorenog tipa. Intervju je podijeljen na tri tematske cjeline, a to su: (1) opće karakteristike muzeja i marketinška zastupljenost, (2) glavne promjene u muzejima od 2020. godine te (3) pozitivne strane pandemije i mogućnosti muzeja u budućnosti.

3.4.1. Prva tematska cjelina: Opće karakteristike muzeja i marketinška zastupljenost

U prvoj tematskoj cjelini ispitanike se pitalo općenito o temeljnim karakteristikama ustanova u kojima rade, te o zastupljenosti i značaju marketinga u njihovu poslovanju. Budući da su izabrani muzeji tematski raznovrsni, svi ispitanici dali su iscrpne odgovore o svojoj primarnoj djelatnosti, s naglaskom na najvažnije karakteristike koje razlikuju kulturnu ponudu ustanove u kojoj rade u odnosu na druge ustanove u gradu Splitu.

ISP1 tako je istaknuo činjenicu da ustanova na čijem je čelu upravlja s čak šest kulturno-povijesnih prostora, što ih stavlja na sam vrh posjećenosti kada govorimo o muzejima u gradu Splitu. Osim toga, financijski prihoduju višemilijunska namjenska sredstva od ulaznica te ulaganja u ostalu kulturnu baštinu Splita. Ista je ustanova 2019. godine bila druga po broju posjetitelja na nacionalnoj razini.

ISP2 objašnjava kako je ustanova u kojoj radi jedinstveni „muzej skulpture“ čiji postav krasi predivan mediteranski vrt za koji će se mnogi složiti kako je „jedinstveni primjer krajobrazne arhitekture“. Ista ustanova dio je još jedne ustanove čije se lokacije, uz Split, nalaze i u Zagrebu i Otavicama pokraj Drniša, što pridonosi specifičnosti rada stručnog osoblja i programskom planiranju.

ISP3 kao najvažniju karakteristiku muzeja u kojem radi navodi tehničku komponentu te značajan iskorak prema modernim tehnologijama koja je posebno zanimljiva dječjem uzrastu. S obzirom na to da se radi o povijesnom muzeju, tehnički predmeti kao što su oružje i makete brodova doprinose njihovoj jedinstvenosti, posebice ako uzmemo u obzir činjenicu kako ovakav tip muzeja najčešće ima narativni prikaz.

ISP4 predstavlja muzej kao iznimno bogato mjesto gdje se može saznati puno toga o varošskoj ili seoskoj kulturi, a čemu najviše doprinosi raznorodnost zbirke, ali i materijala.

ISP5 naglašava kako vodi jedini specijalizirani, umjetnički muzej u gradu Splitu i široj okolici, a kao njihovu najjaču stranu ističe širinu same zbirke koja se proteže od 14. stoljeća pa sve do suvremene umjetnosti. Nedostaje im još nekoliko godina do 100. rođendana, a od početka su tu zbog umjetnosti i umjetnika.

Većina ispitanika (3 od 5) izjavila je kako nemaju marketinškog stručnjaka te kako se koriste „neagresivnim i klasičnim metodama“ koristeći se dostupnim komunikacijskim, mrežnim kanalima kao što su službena mrežna stranica, Facebook, Instagram, ali i Mailchimp, alat s pomoću kojeg „podižu marketing na nešto viši nivo“. Iako svi oni koji nemaju zaposlenog

marketinškog stručnjaka ističu njegovu važnost, naglašavaju kako ih financijska situacija naprosto sprječava da uopće razmišljaju o tome. Štoviše, ISP5 kaže kako nemaju zaposlenog ni muzejskog pedagoga pa dok god ne riješe taj problem, ne mogu ni razmišljati o drugim stručnjacima, iako su svjesni nedostataka koje taj izostanak nosi sa sobom. ISP3 i ISP4, pak, naglašavaju kako marketinšku zastupljenost malim dijelom, ali ipak značajnim za uvjete koje imaju, pokrivaju sami ravnatelji, kao i kustosi koji, primjerice, nerijetko pripremaju sadržaj za društvene mreže.

ISP1 navodi kako imaju zaposlenu samo jednu osobu u marketingu i to na mjestu voditeljice, ali da im nedostaje osoba za PR aktivnosti jer je muzej prebogat sadržajima i aktivnostima, a imaju čak i investicije i projekt Europske unije o kojem se malo zna. Smatra kako bi netko sa svježim pristupom i suvremenom retorikom bolje brendirao njihove projekte i prostore. Što se tiče same važnosti marketinga, oko nje nema dvojbe, ali rade onoliko koliko je u njihovoj moći. Oglašavaju se u dvije turističke publikacije, imaju dobru suradnju sa splitskom Turističkom zajednicom, ali i s GetYourGuide timom sa sjedištem u Njemačkoj. Diješe letke po hotelima, dok za neke značajnije akcije angažiraju medije, bilo za plaćeni oglasni prostor ili intervju. ISP2 potvrđuje zaposlenje osobe zadužene za marketing, promidžbu i odnose s javnošću čiji popis zadataka dovoljno govori o važnosti koju marketing ima za tu ustanovu:

- organizira i vodi sve poslove marketinga i promidžbe
- vodi organizaciju događanja u muzejskim jedinicama (izložbe, predavanja, koncerti, seminari i druga događanja)
- u suradnji s voditeljima/autorima pojedinih događanja sudjeluje u koncipiranju promidžbe, predlaže izbor u izradi suvenira, replika i druge robe koja služi za prodaju u muzejskim dućanima i na drugim prodajnim mjestima
- u suradnji s voditeljem muzejskog dućana izrađuje program prodaje i promocije i prati njihovu provedbu
- obavlja i koordinira cjelokupnu nabavu robe za potrebe muzejskih dućana, a naročito prodajnog asortimana i robe u/za konsignaciji/u
- brine se o promidžbi, distribuciji i prodaji publikacija, suvenira i drugog
- vodi brigu o naplati potraživanja u suradnji s računovodstvenim referentom
- organizira popratna događanja u muzejskim jedinicama
- organizira susrete sa sponzorima, donatorima, prijateljima, predstavnicima medija i ostalim partnerima
- surađuje s turističkim agencijama i turističkim uredima i servisira im informacije o muzeju
- surađuje s pojedinim institucijama i pojedincima i obavještava ih o događanjima u muzeju
- izrađuje programe kulturno-turističke ponude muzeja
- predlaže projekte promotivnih nastupa i sudjeluje u njihovoj realizaciji (specijalni sajmovi, gostovanja i slično)
- dogovara i predlaže ugovaranje poslova iz područja marketinga i sponzorstva
- organizira press konferencije, predlaže teme za novinsku obradu, surađuje s novinarima
- izrađuje, predlaže i provodi programe iz područja marketinga, promidžbe i odnosa s javnošću
- brine se o izradi i ažurnosti mrežnih stranica

- brine se o vizualnom identitetu (tiskana građa, oglasni panoji, izlozi i drugo)
- prati literaturu, aktualnosti, nova strujanja, trendove u muzejsko-marketinškoj praksi
- vodi i redovito ažurira adresar i *mailing* listu vanjskih poslovnih suradnika
- sudjeluje u stručnim časopisima i savjetovanjima iz područja marketinga.⁶

Na pitanje koja im je temeljna ciljana skupina kojoj se žele približiti, svi ispitanici ističu kako im je cilj doprijeti do što većeg mogućeg broja korisnika te da pritom ne žele isključiti nikoga. Kako bi bili što bolji u tome, prilagođavaju sadržaj ovisno o publici za koju je projekt posebno namijenjen, npr. edukativne radionice za djecu, edukacije za turističke vodiče, audiovodič za slijepe i slabovidne, izložbe za širu populaciju i slično. Ipak, ISP4 i ISP5 ističu kako nipošto ne žele zaboraviti djecu, posebno onu školske dobi, smatrajući kako su muzeji bitni za njihov odgoj i obrazovanje, pa im se, stoga, treba posebno približiti.

3.4.2. Druga tematska cjelina: Glavne promjene u muzejima od 2020. godine kada je započela pandemija

U drugoj tematskoj cjelini okosnica je bila pandemija, kao i promjene koje su uslijedile, a koje se pritom vežu za rad muzeja, muzejsko osoblje te posjetitelje.

ISP1 donosi zaključak kako su potrebe posjetitelja ostale iste, ali su u 2021. i nešto manje u 2022. godini osjetili izbjegavanje zatvorenih prostora, što je rezultiralo manjom posjetom izložbama. Nisu zabilježili posebne zahtjeve prema muzejskom osoblju. U njihovu slučaju muzej je nakon mjera ograničenja najviše promjena doživio kroz osoblje: povećao se broj bolovanja, uslijedio je pad entuzijazma, povećanje umora te je općenito oslabila radna disciplina. Na pitanje: „Je li marketing odigrao ulogu u promjeni?“, ISP1 odgovara kako marketing nije imao osobitu ulogu te naglašava kako za vrijeme trajanja pandemije nisu uvodili ništa više, ni manje u odnosu na druge ustanove u kulturi. Koristili su društvene mreže i nešto manje mrežnu stranicu, ali ključnu ulogu vidi u stručnom osoblju muzeja koje je nudilo i obrađivalo sadržaje za objave. Marketing nije imao značajnu ulogu u promjeni načina ponude u odnosu na ranije, jednako kao ni nakon ograničenja mjera.

Promjene koje ističe ISP2 najviše su se očitovale u vidu ljudi koji putuju u manjim skupinama i više koriste sredstva za zaštitu od virusa (maske, rukavice, sredstva za dezinfekciju itd.). Isto tako, pojedinci i agencije više se zanimaju za uvjete vezane uz korištenje prostora i kretanje u prostoru (dostupnost i broj sanitarnih čvorova, mogućnost dezinfekcije, broj osoba na događanju itd.). Što se tiče promjena u zahtjevima usmjerenim prema muzejskom osoblju, ona se očitovala u posebnoj angažiranosti oko usmjeravanja posjetitelja, veličine grupa i njihova kretanja, brige oko korištenja maski, mjerenja temperature i korištenja dezinfekcijskih sredstava. Što se tiče samog načina rada muzeja, on se promijenio tijekom razdoblja *lockdowna* kada su svi pokušavali stvarati kulturno-umjetnički sadržaj koji je bio distribuiran isključivo preko digitalnih platformi. ISP2 naglašava kako su bili izuzetno prisutni na društvenim mrežama i ostalim digitalnim medijima te kako je marketing odigrao ulogu u promjeni. Budući da se ured marketinga najviše služi društvenim mrežama, mrežnom stranicom, aplikacijama i *online* platformama općenito, on je u tom trenutku postao spona između kustoske produkcije i korisnika sadržaja. Marketinški stručnjaci doprinijeli su

⁶ Popis dobiven od zaposlenice muzeja zadužene za marketing i odnose s javnošću.

promjeni distribuiranjem i kreiranjem *online* sadržaja.

Kao temeljnu promjenu u radu svog muzeja ISP3 navodi pojačan upit građana, i to ne samo iz Hrvatske, nego iz čitavog svijeta koji, primjerice, izrađuju makete ili obiteljska stabla, pa traže određene informacije koje bi im mogle biti značajne. Takvi upiti nisu ni inače rijetkost, ali u pandemiji se njihov broj intenzivirao i značajno porastao. Ispitanik taj pojačani trend povezuje s povećanjem slobodnog vremena s kojim su se pojedinci suočili u vrijeme *lockdowna* te su odlučili napraviti ono što su možda već dugo vremena željeli, ali jednostavno – nisu imali kada. Pojedina izdanja počela su se puno više naručivati putem pošte što je također „pandemijska novost“. S druge strane, zahvaljujući vanjskom postavu, ljudi su mogli doživjeti dio muzeja i bez kontakta, čak i bez naplate. Tijekom pandemije virusa COVID-19 taj se dio počeo puno više koristiti, pogotovo otkako su stigle nove klupe.

ISP4 smatra kako je javnost prestala dolaziti u muzej te da su posjete domaćih posjetitelja postale rijetke. Nove potrebe posjetitelja vidi u pojačanim zahtjevima usmjerenima prema knjigama i videomaterijalima. Ne bilježi nikakve posebne promjene usmjerene prema muzejskom osoblju, ni prema posjetiteljima, za razliku od turističkih agencija koje traže često čišćenje, što je uvjetovano zahtjevima njihovih partnera.

Da arhitektura može biti „sreća u nesreći“ potvrđuje i ISP5 dodavši kako su zahvaljujući velikom atriju i velikom vanjskom, otvorenom prostoru, posjetitelji s veseljem dolazili i družili se, dok je osjećaj ugroženosti izostao. Što se tiče promjena, naglašava kako su se intuitivno prebacili na *online* platforme čim je započeo *lockdown*. Svaki kustos imao je zadatke te je slao informacije o svojim zbirka. Takav način komunikacije inače su obavljali „usput“, ali u trenutku kad je postao jedini mogući način, brzo su uvidjeli njegovu moć. ISP5 dodaje i da su zvali umjetnike s kojima inače surađuju te su oni prilagodili svoje radove za Instagram i Facebook pa su radili i takve izložbe. Nisu se koristili 3D pričama kao većina, ali vjeruju da će im to ipak trebati u budućnosti. Trenutačno im je to, nažalost, skupo i komplicirano.

Na upit jesu li uspjeli neutralizirati negativne učinke pandemije i pretvoriti ih u nove prilike za ponovno pokretanje i osuvremenjivanje svoje djelatnosti, većina ispitanika odgovorila je potvrdno naglasivši kako su osnaživanjem *online* prisutnosti i objavljivanjem brojnih sadržaja ojačali percepciju koju javnost ima o muzejima (ISP2). Drugi, pak, razloge pronalaze u uspješnom rješavanju pojedinih zaostataka koje dotada nisu stizali riješiti što je dovelo do novih programa (ISP3), dok ISP4 i ISP5 „slamku spasa“ vide u normalizaciji nastave i turizma što im je uvelike pomoglo da se stvari poslože u dobrom smjeru.

3. 4. 3. Treća tematska cjelina: Pozitivne strane pandemije i mogućnost razvoja muzeja u budućnosti

U trećoj, zaključnoj tematskoj cjelini naglasak je stavljen na pozitivnu stranu pandemije, na stvari koje su potencijalno korisne za poboljšanje ponude muzeja u budućnosti (u postpandemijskom razdoblju) te na slobodnoj procjeni ispitanika o stupnju razvoja muzejske djelatnosti u Splitu. S ciljem zaokruživanja čitave priče, ispitanici su se izjasnili i o važnosti društvenih mreža i/ili drugih marketinških alata u njihovu svakodnevnom poslovanju te su odgovorili i na pitanje namjeravaju li i u budućnosti nuditi mogućnost korištenja „tradicionalnog“ i „virtualnog“ doživljaja posjeta muzeja. Većina ispitanika spoznala je potrebu jačanja marketinga, kao i potrebu zapošljavanja osobe zadužene za odnose s javnošću, koja bi se bavila i privlačenjem turista, a ne samo muzejskih posjetitelja.

ISP1 naglašava kako je najvažnija pozitivna strana pandemije za njih da su vrijeme bez ve-

likog broja turista i posjetitelja iskoristili za uređenje prostora te općenito veće infrastrukturne zahvate. Osim toga, stručno osoblje više se bavilo građom, revizijom, kao i stručnim člancima. Zaključuje kako su muzeji u gradu Splitu previše opterećeni turizmom i da se ne smije zaboraviti ono najvažnije zbog čega postoje, a to su posjetitelji i koncept koji im muzejski predmeti prenose. Budućnost opstanka muzeja vidi u vizualno-zvučnim senzacijama i zanimljivim pričama koje mogu biti jednako zanimljivo prezentirane neovisno o mediju.

Pozitivna strana pandemije za ISP2 leži u osvješćivanju važnosti *online* platformi, kao i uviđanju potrebe da se sav sadržaj na kojem rade unutar muzeja dodatno digitalno obrađuje, pohranjuje i čini dostupnim javnosti putem *online* medija. Logikom koju je donijela pandemija, vodit će se i u budućnosti. ISP2 smatra kako bi muzejska djelatnost u Splitu primarno trebala ulagati u osuvremenjivanje postava budući da je postav osnovno sredstvo komunikacije s publikom. Jednako tako treba raditi na *online* prezentacijama (prije svega na razvoju mrežnih stranica) koje, pak, trebaju odgovarati fizičkim postavima po količini podataka i vizualnim rješenjima, a potrebno je ulagati i u oglašavanje koje će krajnjim korisnicima učiniti dostupne informacije o sadržajima i događanjima od njihova interesa. ISP2 dodaje kako najveća uloga muzeja leži u čuvanju i istraživanju građe (čuvanje memorije) i načinu na koji je čini dostupnom svima. Muzeji bi trebali u potpunosti svladati sve alate fizičke i digitalne interpretacije te vrijedne poruke baštine učiniti dostupnima svima.

ISP3 smatra kako nas svaka kriza nauči nečem novom. Pozitivnu stranu pandemije vidi u ostvarenom povezivanju s različitim, novim ljudima za koje vjeruje kako predstavljaju temelj za buduće projekte i sve lijepe stvari vezane za njihovu ustanovu. Što se tiče stupnja razvoja muzejske djelatnosti u Splitu, zaključuje kako postoji i „druga strana medalje“ o kojoj se nedovoljno govori:

„Otvaramo se nove mogućnosti, nešto novo se događa. Rađaju se nove generacije u muzejima i stvaraju novi projekti koji vode prema iskoraku. Ono što ja vidim kao nedostatak prema jačem iskoraku je definitivno problem neadekvatnih prostora, kako izlagačkih, tako i onih gdje deponiramo građu, što je zaista rak-rana svih splitskih muzeja. Mnogi muzeji nemaju riješene ni prostore za djelovanje, izlaganje. Kod nas je taj dio čak i dobar, ali moglo bi uvijek biti i bolje. Što se tiče ponude, uvijek pričamo o onoj novoj, ali da nismo riješili neke stare „boljke“, primjerice, poboljšali standard muzeja, ali i osoblja. Sve je teže privući ljude koji će raditi u kulturnom sektoru. Ljudi su željni rada, ali plaće su niske i kada govorimo o kulturnoj sceni grada Splita, govorimo o sektoru koji je zaista loše pokriven.“ (ISP3)

ISP3, uz navedene probleme, posebno naglašava i onaj dodatni, popratni fenomen s kojim se grad Split susreće već neko vrijeme, a što se u pandemijsko vrijeme posebno istaknulo:

„Kod prijava za posao, prijavljuje se nizak postotak kvalitetnog kadra. Malo se ljudi uopće i prijavljuje izvan splitskog bazena jer ne mogu pokriti troškove života. Prese-ljenje u Split im je s financijske strane gotovo pa nemoguća misija.“ (ISP3)

Iz navedenog citata, koji ističe problem zapošljavanja kvalitetnog kadra u Splitu, jasno je da se pandemija nadovezala na postojeće socioekonomske izazove. Tijekom pandemije mnoge su se kulturne institucije, uključujući muzeje, suočavale s poteškoćama u privlačenju novih zaposlenika jer mnogi potencijalni kandidati nisu mogli podnijeti visoke troškove stanovanja i života u Splitu, a istovremeno su se smanjivale mogućnosti za zapošljavanje zbog opće nesigurnosti na tržištu rada.

Na pitanje o dobrim i lošim stranama pandemije, ISP4 odgovara kako pozitivnih strana pandemije nema te ističe kako su spoznaje koje su drugi muzeji iznjedrili tijekom krize, primjerice onu o važnosti društvenih mreža, primijetili i prije samog zatvaranja. Napominje kako virtualni doživljaj ne treba vezati uz tradicionalni posjet muzeju.

Potpuno je oprečnog mišljenja ispitanik ISP5 koji smatra kako su pandemija i digitalizacija sadržaja doveli do toga da stupe u kontakt s drugom vrstom publike, a kao najveću prednost ističe to što su doprli do velikog broja ljudi, što je problem koji inače muzeji izvan centra imaju, a dotiče se vidljivosti. Ipak, kao temeljni problem navodi nedostatak konstruktivne komunikacije među muzejima u gradu, ali i nudi potencijalno rješenje: „Mislim da bi jedan spoj svih muzeja i obrazovnih ustanova donio blagoslov. To bi stvorilo bazu za budućnost.“ S obzirom na to da je ustanova u kojoj radi specifična umjetnička ustanova, mogućnost razvoja muzeja u Splitu vidi u odmicanju od ustaljenih turističkih normi na koje se većina oslanja te nastavlja: „Trebali bi više koristiti pravu kulturu, ne samo eksploatirati Dioklecijanovu palaču. Kronično nam nedostaju strateško planiranje i suradnja. Razmišljati i dogovarati se, imati suradnje, imati viziju kakav želiš biti.“ Na upit namjeravaju li u budućnosti javnosti nuditi mogućnost korištenja „tradicionalnog“ i „virtualnog“ doživljaja posjeta muzeja, svi ispitanici složni su da u tome vide budućnost i da će svakako nastaviti koristiti oba načina približavanja publici.

Iako je ISP3 zagovornik obje mogućnosti korištenja, dodaje: „Ne mogu govoriti toliko dugo, ovisi sve o daljnjoj politici, ali mislimo prije svega nuditi muzejski sadržaj i priču, a digitalne sadržaje kao dodatna pomagala. Oni zasigurno podižu razinu ponude, no ne možemo s tim „preživjeti“. Tehnologija se i kviri i općenito su troškovi održavanja visoki i taj dio ne možemo pratiti. S druge strane, imamo izvrstan postav, radionice, priče i na tome želimo i dalje raditi i produbljivati ponudu.“

4. Rasprava

Istraživanja provedena u Hrvatskoj i u svijetu ukazuju na popriličnu digitalnu nejednakost kada govorimo o uspješnosti suočavanja s krizom. Muzeji koji nisu modernizirali svoje poslovanje prije same krize susreli su se s najgorim mogućim scenarijima tijekom pandemije virusa COVID-19. Ipak, opći je dojam kako je muzejska zajednica djelovala brzo s obzirom na različitost resursa kojima raspolaže, ponajviše brojnost i kvalificiranost osoblja, informatičku pismenost i izvore financiranja (Belevski 2021). Muzeji koji su iskoristili krizne trenutke imajući u vidu potrebe krajnjih korisnika, najčešće su nudili različite internetske aktivnosti i kreativne sadržaje poput virtualnih šetnji, događanja uživo, ali i različitih obrazovnih materijala (Domšić, Franić i Perić 2021).

Iako se radi o gradu koji gotovo svake godine obara rekordne tržišne brojke u smislu broja posjetitelja, opći je dojam kako se kulturna i turistička slika grada Splita ne podudaraju. Razlog je tome određena kulturna nevidljivost, što ne čudi ako uzmemo u obzir činjenicu da većina splitskih muzeja (a i dobar dio onih obrađenih u istraživanju) nisu dio turističkih obilazaka, nego su nerijetko prepušteni (ne)sreći hoće li ih netko zamijetiti i kupiti ulaznicu i doći. U rješavanju tog problema bilo bi ključno povezati se izravno s organizatorima turističkih razgleda grada kojima je također u interesu proširenje tržišta rada i osmišljavanje ponude koja nudi nešto drugačije i izvan ustaljenih okvira. U tome smislu i ne čude

određene brojke ostvarenih posjeta muzejima jer bez strateškog plana i čvrsto definiranih ciljeva, teško je doći do vidljivosti i ostvarenih rezultata. To još jednom potvrđuje tezu kako je marketing u muzejima nužan i da se bez njega (više) ne može, što, pak, povlači i drugi, usko povezani problem. Iako je ovo istraživanje pokrilo tek pet lokalnih muzeja od kojih samo dva imaju zaposlenu osobu zaduženu za marketinške poslove, za pretpostaviti je kako je cjelokupna situacija zapravo još drastičnija i stoga bi u nekim budućim istraživanjima svakako bilo zanimljivo obuhvatiti čitavu muzejsku zajednicu grada Splita – svih 18 muzeja, kako bi vidjeli realne brojke.

Muzeji obuhvaćeni ovim istraživanjem nemaju zaposlenog marketinškog stručnjaka, što mnogi pravdaju činjenicom kako nemaju dovoljno ili uopće financijskih sredstava te kako nerijetko kriterij hitnosti ili prioriteta (ipak) presudi u korist nečeg drugog. Kako bi Split povratio svoj stari sjaj, izgledno je kako će muzeji morati dobro razmisliti o ovome problemu i na koji ga način riješiti. Govoreći o zapošljavanju, potrebno je i kolektivno osvijestiti kako nova radna mjesta nisu receptivna već proaktivna događanja pa se, u skladu s time, na tržištu rada traže odgovarajuće osobe, a ako situacija zahtijeva, i one već zaposlene moraju se i trebaju dodatno školovati (Šola 2001, 33). Muzeji i oni koji ih vode trebali bi zaista paziti da se radi o osobama s razvijenim liderskim vještinama, poznavanjem problematike te da je riječ o osobi koja ima sluha za sve ono što se događa na tržištu. To podrazumijeva bavljenje troškovima, razvojnim pitanjima, konkurencijom, pronalaženjem dodatnih izvora financiranja i formiranjem proizvoda.

Financijska sredstva mogla bi se potražiti nekim alternativnim putem poput primjerice *crowdfundinga*, a bilo bi dobro konzultirati i marketinške stručnjake iz drugih muzeja jer komunikacija među muzejima također je visoko na listi kriterija stvari koje bi ove neprofitne organizacije trebale promijeniti. Muzeji bi trebali surađivati te potencijalno i provoditi zajedničke projekte jer, na koncu, promoviraju isti grad i imaju isti cilj. Veći muzeji svojim bi iskustvom mogli pomoći manjima kako bi svi opstali na tržištu i bili manje pogođeni različitim krizama. Kako bi u tome uspjeli potrebno je uključiti elemente solidarnosti, međusobne potpore te zajedničko otkrivanje novih rješenja unutar organizacija i među njima (Primorac 2021). Na takav način opstala bi i kultura, ali ona manje ovisna o turizmu i promjenama, kao što je trenutno slučaj.

Kako bi sve te promjene imale smisla, jasno je da treba ići korak po korak, ali i krenuti od publike koju tek treba educirati i dati joj dobre temelje. Takvu publiku predstavljaju djeca i općenito mladi koji su željni novih iskustava i koji često traže mjesta gdje će moći iskazati svoju kreativnost. Muzeji su idealna mjesta za njihovu edukaciju jer im mogu ponuditi iskustvo, a zauzvrat dobiti mladenačku maštovitost i kreativnost koja će im pomoći da budu ukorak s vremenom. Izdvajanje mladih nipošto ne znači da treba isključiti drugu publiku. Muzejima su potrebni svi korisnici, ali potrebna je i svjesnost da dolaze nove generacije željne inovativnih i kreativnih sadržaja u kojima žele i sami sudjelovati. Stoga, kao jedna od temeljnih strategija svih muzeja trebalo bi biti povezivanje s različitim obrazovnim ustanovama koje će šireći svoju misiju, pomoći muzejima da stvore nove baze poslovanja za budućnost. Pojedini muzeji već su shvatili važnost takvog povezivanja, ali u nedovoljnoj mjeri, kao što to navodi ISP5, što svakako otvara put za produbljivanje takvih oblika suradnje.

Iako su pojedini ispitanici prilikom provedbe intervjua istaknuli kako imaju dobar odnos s medijima i kako je takva komunikacija jedan vid provedbe marketinga s obzirom na njihove mogućnosti, zasigurno i tu ima mjesta za poboljšanje. S obzirom na vidljivost i jačinu oglašavanja, primjerice „Noći muzeja“, koja je u hrvatskim okvirima možda i najjača muzejska manifestacija, potrebno se zapitati zašto i neke druge važne vijesti ili općenito događaji

proizišli iz muzejske djelatnosti ne bi mogli doseći barem približno sličan domet ako svojom relevantnošću to zaslužuju. S druge strane, i javnost bi bolje popratila pojedina događanja kad bi o njima više znala i/ili kad bi joj sama saznanja o njima bila dostupnija. Mediji su moćan izvor informacija, a muzeji bi im mogli pomoći u tome da ih javnost ponovno prepozna kao relevantne izvore.

Iznimno su važni za muzeje, osim marketinških stručnjaka, i kustosi koji trebaju u vidu imati i „ne-posjetitelje“, tj. svu onu publiku koja ne posjećuje muzeje, ili ih posjećuje vrlo rijetko, jer društvena zadaća muzeja ne može biti ispunjena ako se zadovoljavaju samo spontanim posjetima publike (Gob i Droughet 2007, 96). U ovoj točki svakako treba posegnuti za dobrim stranama pandemije koja je iznjedrila mogućnost otvaranja prema široj publici koja dosad nije bila dostupna pojedinim muzejima.

Budući da su muzeji na području grada Splita različiti po svojim stručnim, ali i tehničkim standardima, za očekivati je da ih osim onih univerzalnih, poviše spomenutih, muče i pojedini različiti problemi. Primjerice, specijalizirani umjetnički muzeji svakako će se više baviti pitanjem autorskih prava u odnosu na one muzeje koji takve probleme nemaju ili se s njima susreću u puno manjoj mjeri. Iako *Zakon o autorskim i srodnim pravima* (2021) nalaže kako „autorsko pravo traje za života autora i sedamdeset godina nakon njegove smrti, bez obzira kada je autorsko djelo zakonito objavljeno“, problematika na koju se ovdje nailazi puno je kompleksnija i muzeji ju ne mogu sami po sebi riješiti, ali mogu voditi bolju i jasniju politiku komuniciranja s umjetnicima jer i u ovoj priči, i jedni i drugi imaju jednak cilj – promidžbu umjetnosti i očuvanje baštine. Taj se problem posebice ističe digitalizacijom sadržaja te postavljanjem umjetničkih sadržaja na društvene mreže, a sam je proces privole autora na postavljanje dugotrajan posebice ako uzmemo u obzir veličine zbirke pa publika često ostane zakinuta za određene objave. Iako rješavanje tog problema predstavlja samo sitni djelić mozaika, istaknuto je kako bi se što bolje shvatila i uvidjela kompleksnost muzejskog djelovanja.

S obzirom na to da svi muzeji koji su predstavljeni u ovom istraživanju imaju zaista impresivnu arhitekturu i većina posjeduje zanimljiv vanjski prostor, voditelji muzeja mogli bi razmisliti i o proširenju ponude ako to već ne omogućuju. Naravno, sve pomoćne djelatnosti muzeja moraju biti obojene karakterom i poslanjem muzeja jer njihova prvotna namjena nije prihod već sama distribucija muzeja popraćena udobnošću posjetitelja (Šola 2001, 200). Pojedini muzeji u Splitu imaju opciju organizacije vjenčanja ili nekog drugog događanja u unaprijed zadanom razdoblju, što stranci, ali i lokalno stanovništvo, već koriste. Drugi, pak, imaju ugostiteljski objekt koji je otvoren tijekom radnog vremena muzeja, a koji u povremenoj ponudi uključuje i svirke primjerene ustanovi u kojoj se nalaze. Ono što je sigurno jest da se javnosti to sviđa i jednom kad se s takvim uslugama upoznaju, budu oduševljeni i ponosni što to postoji baš u njihovu gradu.

5. Zaključak

Rezultati istraživanja potvrdili su istraživačka pitanja te se može ustvrditi kako je pandemija virusa COVID-19 pridonijela promjeni načina rada splitskih muzeja te je povećala spremnost posjetitelja da koriste digitalne tehnologije kako bi uživali u kulturnim sadržajima muzeja. Iako podatke vezane za *online* posjetitelje treba uzeti s dozom opreza zbog nesistematizirane metrike s obzirom na novinu koju predstavljaju, samo je njihovo postojanje znak da je do

promjene došlo i da je zahvatila gotovo sve segmente muzejskog poslovanja. Istraživačko pitanje „IP 1: Je li pandemija virusa COVID-19 pridonijela promjeni načina rada splitskih muzeja, posebice povećanjem ponude kulturnih sadržaja koji se javnosti nude *online?*“, ukazuje na neprikosnovenu promjenu. Promjena se očitovala i u korištenju zaštitnih maski, dezinfekcijskih sredstava, neprekidnom vođenju računa o broju ljudi u muzeju te održavanju distance među njima, mjerenju temperature posjetitelja, pojačanim upitima građana iz čitavog svijeta zahvaljujući povećanju slobodnog vremena, ali i u pojačanim zahtjevima publike prema knjigama i videomaterijalima. Pandemija je u moru loših stvari koje je donijela sa sobom iznjedrila i neke pozitivne stvari kao što su mogućnosti sređivanja određenih zaostataka, otvaranja prema novim ciljanim skupinama, kao i novim tehnologijama, otvorenost prema novim suradnjama te na koncu i shvaćanju kako je marketing u muzejima prijeko potreban. Zahvaljujući promjenama, istraživanje je pokazalo kako je i drugo istraživačko pitanje „IP 2: Je li pandemija virusa COVID-19 povećala spremnost posjetitelja da koriste digitalne tehnologije kako bi uživali u kulturnim sadržajima muzeja?“, potvrdnog odgovora o čemu najbolje svjedoče nova mjerenja i podatci dostupni na stranicama Muzejskog dokumentacijskog centra, ali i samih muzeja koji prijavljuju, ali i javno prikazuju godišnje poslovanje. Premda su podatci nepotpuni i to zahvaljujući nemogućnosti (pre) brzog snalaženja u novonastaloj krizi, za očekivati je da će, ako opstanu, s vremenom biti sve relevantniji i da će njihova metrika biti usustavljena, kao što je već slučaj s podacima vezanim za fizičke dolaske u muzeje. Ukazuju nam i na značajan porast objava vidljivih na društvenim mrežama muzeja. Kao najčešće korištene mreže izdvajaju se Facebook i Instagram, a na važnosti i popularnosti dobiva sve češće i Youtube.

Premda neprofitne organizacije dosad nisu koristile marketing kao osnovu svog poslovanja, istraživanje je pokazalo kako bez strateškog plana u krizi, ali i izvan nje, postoji niz različitih problema koje je pandemija osvijestila pa je za očekivati kako će se u budućnosti i taj dio mijenjati.

Da bi se snašli u kompetitivnom svijetu, muzealci trebaju nestašicu novca prestati koristiti kao omiljenu ispriku pri opravdanju nezapošljavanja marketinškog (ili bilo kojeg drugog potrebnog) stručnjaka, već početi shvaćati kako marketing stoji novca, ali bez njega je novac nemoguće zaraditi (Šola 2001, 275). Iako je muzej neprofitna ustanova, djelovanje muzeja počiva na ekonomskim odnosima: plaće, troškovi funkcioniranja, sredstva za održavanje, troškovi nabave djela i predmeta, ulaznice, dućani i slično. Sve nabrojeno su aktivnosti koje proizvode troškove ili donose prihode.

Za određenim, za početak malim promjenama, zasigurno mogu uslijediti i one velike, prije nego potrebne od kojih će muzeji, ali i zajednica, konačno osjetiti pravo kulturno blagostanje kojem toliko težimo.

Pandemija virusa COVID-19 pridonijela je „pomlađivanju“ i učinkovitijem upravljanju muzejima. Posebno je istaknut doprinos koji marketing i nove digitalne tehnologije mogu dati neprofitnim institucijama, kao što su muzeji i knjižnice, u svrhu postizanja ciljeva kulturnog i gospodarskog razvoja teritorija i zajednica. Međutim, danas se pojavljuju novi izazovi koji zahtijevaju dublja istraživanja u tom području. Konkretno, brza i raširena difuzija tehnologije poznate kao „umjetna inteligencija“, u kontekstu marketinških aktivnosti, potiče znanstvenike da istražuju njezin potencijal i ograničenja kroz nove studije. Nova istraživanja mogla bi se baviti, s jedne strane, razumijevanjem potreba pojedinaca, a s druge strane, proučavanjem čimbenika koji objašnjavaju njihovo ponašanje na tržištu, neovisno o tome radi li se o potrošačima proizvoda ili korisnicima kulturnih i/ili turističkih dobara.

Literatura

- Alberth, Patricia. 2020. „Local Communities Strengthening Museums.“ Prezentacija na webinaru, International Council of Museums, 20. listopada 2020. https://youtu.be/3j3qbj_E16E.
- Belevski, Jadranka. 2021. „Virtualne izložbe kao način predstavljanja muzejske dokumentacije: COVID ciklus virtualnih izložaba ‘Iz dokumentacijskih fondova MAS-a.’“ *Informatica museologica* br. 52: 179–181. <https://hrcak.srce.hr/281235>.
- Domšić, Lana, Barbara Franić i Mirna Perić. 2021. „Muzeji od doma: digitalne aktivnosti hrvatskih muzeja tijekom pandemije bolesti COVID-19.“ *Sociologija i prostor* 59, br. 3 (222): 437–452. <https://doi.org/10.5673/sip.59.3.5>.
- Dražin – Trbuljak, Lada. 2022. „MUVI 09 i MUVI LAB 2022 – ekspanzija na internetu kao dio vrlo uspješne digitalne strategije.“ *Informatica museologica* 53 (2022): 202–214. <https://hrcak.srce.hr/303944>.
- Galerija Ivana Meštrovića. 2022. *Godišnje izvješće o radu za 2021. godinu*. <https://mestrovic.hr/wp-content/uploads/2022/03/Izvjescje-o-radu-Galerija-Mestrovic-2021.pdf>.
- Gob, André. i Noemie Drouguet. 2007. *Muzeologija: povijest, razvitak, izazovi današnjice*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Hrvatski pomorski muzej Split. 2022. *Izvješće o radu za 2021. godinu*. https://mdc.hr/files/pdf/Izvjescja/2021/Hrvatski%20pomorski%20muzej%20Split_2021_mdc.pdf.
- Huang, Pin-Chia, Lisa Y. Chen, I-Cheng Li, i Cheng-Hsiung Shih. 2022. „The Impact of Museum Practitioners’ Information Literacy on the Effectiveness of Exhibition Digitization in the Post-Pandemic Era.“ *International Journal of Organizational Innovation*: 130–149. <https://www.ijoi-online.org/index.php/back-issues-11-20/27-vol-14-num-4april-2022/386-the-impact-of-museum-practitioners-information-literacy-on-the-effectiveness-of-exhibition-digitization-in-the-post-pandemic-era>.
- ICOM Annual Report 2020*. International Council of Museums, URL: <https://icom.museum/en/news/icom-annual-report-2020/>.
- ICOM Annual Report 2021*. International Council of Museums, URL: https://icom.museum/wp-content/uploads/2022/07/2021-ICOM-Annual-Report_EN-1_compressed.pdf.
- Muzejski dokumentacijski centar. 2020. „NEMO – zaključno izvješće o utjecaju virusa COVID-19 na muzeje u Europi i svijetu.“ *Newsletter*, br. 115 (19. 5. 2020.). <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/newsletter/newsletter-19-5-2020/>.

- Muzejski dokumentacijski centar. 2021a. „Posjećenost hrvatskih muzeja – u 2020. izgubili četiri milijuna posjetitelja.“ *Newsletter*, br. 134 (9. 2. 2021.). <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/newsletter/newsletter-9-2-2021/>.
- Muzejski Dokumentacijski Centar. 2021b. „Virtualna 2020. – prvi podaci o online posjećenosti hrvatskih muzeja.“ *Newsletter*, br. 135 (23. 2. 2021) <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/newsletter/newsletter-23-2-2021/>.
- Muzejski dokumentacijski centar. 2022. „Klikom do muzeja – online posjećenost hrvatskih muzeja za 2021.“ *Newsletter*, br. 162 (8. 3. 2022.). <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/newsletter/newsletter-08-03-2022>.
- Muzej grada Splita. 2022. *Izveštaj o radu Muzeja grada Splita razdoblje 1. 1. 2021. – 31. 12. 2021.* https://mdc.hr/files/pdf/Izvesca/2021/Muzej%20grada%20Splita_2021_mdc.pdf.
- Primorac, Jaka. 2021. „Izgubljeni prihodi i pronađena solidarnost: utjecaj prvog vala pandemije bolesti COVID-19 na kulturni sektor u jugoistočnoj Europi.“ *Sociologija i prostor* 59, br. 21: 219–240. <https://doi.org/10.5673/sip.59.0.8>.
- Šola, Tomislav. 2001. *Marketing u muzejima ili o vrlini i kako je obznaniti*. Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo.
- Vasilev, Veselin. 2020. „Corona Virus Disease 2019 (COVID-19) and Its Effect on Cultural Heritage Museums. Comparative Analysis Across Central and Eastern Europe.“ *Социално-Икономически Анализи*, br. 2: 157–164. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=917278>.
- Zakon o autorskim i srodnim pravima. 2021. *Narodne novine*, br. 111/2021. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2021_10_111_1941.html.

Prilog 1.

Protokol intervjua

I) Uvodna pitanja: Opće karakteristike muzeja i marketinška zastupljenost

1. Možete li ukratko objasniti koje su, po Vama, tri najvažnije karakteristike koje razlikuju kulturnu ponudu ovog muzeja od ostalih muzeja u Splitu?
2. U kojoj je mjeri zastupljen marketing u poslovanju ustanove u kojoj radite? Kako to općenito funkcionira? Koja je ciljana skupina kojoj se želite približiti?

II) Razrada: Glavne promjene u muzejima od 2020. godine kada je započela pandemija

Razgovor o glavnim promjenama koje ste primijetili u ovom muzeju od 2020. godine kada je počela pandemija.

Konkretno, po Vašem mišljenju:

- A)
  1. Koje ste promjene primijetili u javnosti?
  2. Jeste li primijetili neke nove potrebe posjetitelja?
  3. Jeste li primijetili promjene u zahtjevima usmjerenim prema muzejskom osoblju?
  4. Osim potrebe za većom higijenom, traže li posjetitelji drukčije stvari u odnosu na one koje su tražili prije pandemije?
- B)
  1. Koliko se način rada muzeja promijenio nakon ograničenja nametnutih pandemijom virusa COVID-19?
  2. Je li marketing odigrao ulogu u promjeni?
  3. Ako jest, na koji su način marketinški stručnjaci doprinijeli promjeni ponude ovog muzeja?
- C)
  1. Jeste li uspjeli neutralizirati negativne učinke pandemije i pretvoriti ih u nove prilike za ponovno pokretanje i osuvremenjivanje vaše djelatnosti?

III) Zaključak: Pozitivne strane pandemije i mogućnost razvoja muzeja u budućnosti

1. Je li ovo strašno iskustvo pandemije ostavilo neke pozitivne strane? Odnosno, je li vas pandemija naučila nečemu što bi moglo biti korisno za poboljšanje ponude ovog muzeja za budućnost (u postpandemijskom razdoblju)?
2. Kako ocjenjujete stupanj razvoja muzejske djelatnosti u Splitu? Što se nudi posjetitelju danas? Što bi se još moglo ponuditi u godinama koje dolaze?
3. Koliku važnost pridajete društvenim mrežama i/ili nekim drugim marketinškim alatima?
4. Gdje/u čemu vidite mogućnost razvoja muzeja u budućnosti?
5. Namjeravate li i u budućnosti javnosti nuditi mogućnost korištenja „tradicionalnog“ i „virtualnog“ doživljaja posjeta muzeju?

Prilog 2. Kodiranje *Šifriranje ispitanika i ustanova*

Ustanova		Ispitanik
UST1	Muzej grada Splita	ISP1
UST2	Galerija Ivana Meštrovića	ISP2
UST3	Hrvatski pomorski muzej	ISP3
UST4	Etnografski muzej Split	ISP4
UST5	Galerija umjetnina	ISP5

Abstract

Changing the cultural offer of Split museums after the COVID-19 pandemic: the role of marketing in restarting

Purpose. The purpose of this article is to analyse the long-term consequences of the COVID-19 pandemic on the cultural offerings of museums in Split, with a focus on how marketing strategies have contributed to transforming a challenging time into an opportunity to improve public services and optimise management.

Approach/methodology/design. The study employs qualitative research methods. Following the collection of secondary data on the cultural offerings of museums in Split before and after the pandemic, five in-depth interviews were conducted using a semi-structured questionnaire with museum directors who had agreed to participate in the study. Afterwards, the study gathered and compared the volume of activity before and after the pandemic on the social media accounts of the selected museums.

Findings. The research on the secondary data and interviews reveals that after the initial shock caused by restrictions on movement of people during the lockdown period, there was a significant reduction in activity of the museums which triggered a strong reaction in management. Their search for solutions to overcome the difficulties fostered the development of ideas and strategies that resulted in meaningful changes in the way the cultural offerings of museums in Split were delivered. In particular, the research has found that the COVID-19 pandemic has (1) increased the online offerings to reach a wider audience (especially abroad) and (2) heightened public engagement with digital technologies to access cultural content in museums.

Research limitations/implications. While the five interviews provide valuable insights from museum directors who represent a significant portion of Split's cultural landscape, extending the research to include other museums and analysing the perspectives of visitors would offer a more comprehensive understanding.

Practical implications. Analysing the changes and successful innovations introduced after the pandemic could encourage museums world-wide to adopt new technologies. The pandemic has underscored the importance of social media for improving the ability of museums to communicate with the public, reaching new potential visitors and enriching cultural offerings with more engaging experiences.

Social implications. This research has highlighted how marketing has supported museums' ability to react and adapt to the needs of management and visitors during a crisis. The identified strategies can act as guidelines for other cultural institutions, including libraries, to address similar challenges effectively.

Originality/value. To the best of the authors' knowledge, this research represents a rare attempt of examining the long-term impact of the pandemic on the operations of *cultural (information) institutions* such as museums and libraries.

KEYWORDS: COVID-19, cultural institutions, cultural program, marketing, museums, Split

<https://morepress.unizd.hr/journals>

